

TAU TREBALLS
D'ARQUEOLOGIA
URBANA **V**
UAT

INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES A TARRAGONA: CARRER LÓPEZ PELÁEZ, 1 (2011-2018)

APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL SUBURBI NORD-OCCIDENTAL DE TÀRRACO

INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES
A TARRAGONA: CARRER LÓPEZ PELÁEZ, 1
(2011-2018)

APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL SUBURBI
NORD-OCCIDENTAL DE TÀRRACO

PILAR BRAVO PÓVEZ
JUDIT CIURANA PRAST
JOAN MENCHON BES
Editors

Intervencions arqueològiques a Tarragona: carrer López Peláez, 1 (2011-2018).
Aportacions al coneixement del suburbi nord-occidental de Tàrraco

Edita

Ajuntament de Tarragona, Patrimoni Històric
Plaça de la Font 1, 43003 TARRAGONA

Col·lecció

TAU - Treballs d'Arqueologia Urbana, número 5

Col·labora

SMHAUSA - Servei Municipal de l'Habitatge i Actuacions Concertades, SA

Editors

Pilar Bravo Póvez, Judit Ciurana Prast, Joan Menchon Bes

© del textos i les imatges

els autors

© de les imatges de les cobertes

Judit Ciurana Prast

Maquetació i impressió: Ind. Gràf. Gabriel Gibert

Correcció de textos: Ramon Vidal Muntané

Primera edició: setembre 2025

Edició no venal

DL T 639-2025

ISBN 978-84-129544-7-0

Es permet la reproducció total o parcial d'aquesta publicació a condició que sigui amb finalitat científica, tècnica o cultural i no sigui amb finalitat mercantil, i que se'n citi la procedència i els autors.. Es reserven els drets dels autors, els editors, la maquetació i la composició, d'acord amb els crèdits de la publicació.

TAULA DE CONTINGUTS

Presentació de l'alcalde de Tarragona, Rubén VIÑUALES ELÍAS	5
Presentació del quart tinent d'alcalde, coordinador de l'àrea de Territori i Patrimoni, president del Consell d'Administració de SMHAUSA, Ignacio GARCÍA LATORRE	7
Pròleg del president de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Joan-Vianney M. ARBELOA I RIGAU	9
Entorn urbà i antecedents arqueològics del solar Pilar BRAVO PÓVEZ	13
Evidències arqueològiques per a l'evolució de l'ocupació suburbana de Tàrraco. L'excavació al solar número 1 del carrer de López Peláez Judit CIURANA PRAST	21
Un ritual fundacional relacionat amb la construcció de l' <i>horreum</i> Abel GALLEGU-VALLE i Judit CIURANA PRAST	51
Una troballa excepcional: dos <i>fulcra</i> de bronze i el seu context arqueològic i històric Judit CIURANA PRAST	61
La intervenció de conservació i restauració dels <i>fulcra</i> Pau ARROYO CASALS	65
Las pinturas romanas halladas en las excavaciones arqueológicas de la calle López Peláez, n.º 1 Carmen GUIRAL PELEGRÍN i Lara ÍÑIGUEZ BERROZPE	67
La ceràmica vidriada romana del carrer López Peláez, 1 Josep Francesc ROIG PÉREZ	107
Estudi numismàtic del conjunt de monedes i fitxes (ploms monetiformes) documentades en el núm. 1 del carrer López Peláez Immaculada TEIXELL NAVARRO	115
El vidre de la intervenció al carrer López Peláez (2016-2018 - Tarragona, Tarragonès) Joan Manuel COLL I RIERA	145
Les inscripcions recuperades Diana GOROSTIDI PI	153
Fragment de sarcòfag dionisiac de l'estrat UE 1346 Montserrat CLAVERIA	163
L'estudi antropològic de les restes del carrer López Peláez de Tarragona. Població marginal? Núria ARMENTANO I OLLER	167
Epíleg Judit CIURANA PRAST	177
Les excavacions a López Peláez, 1, i la zona nord-oest dels <i>suburbia</i> de Tàrraco Joan MENCHON BES	181
Arqueologia urbana: problema i solució Pilar BRAVO PÓVEZ i Joan MENCHON BES	195

Des de fa dècades, Tarragona viu amb intensitat la seva relació amb el patrimoni històric. Va ser la capital de la Hispània Citerior sota l'Imperi romà, i ha crescut sobre una consciència col·lectiva que valora, protegeix i interpreta aquest llegat.

Les excavacions de fa pocs anys al carrer López Peláez, 1, a l'antiga caserna de la Guàrdia Civil, són una mostra més d'aquesta convivència entre passat i present, entre memòria i projecció.

Aquest espai ha revelat restes arqueològiques de gran valor que ens parlen d'un entorn suburbial de Tàrraco i que reforcen el coneixement de la xarxa viària, de la urbanització perifèrica i dels usos del sòl en època romana. Aquests descobriments no només enriqueixen el nostre relat històric, sinó que també tornen a posar al centre un debat clau: com gestionem aquesta riquesa patrimonial des de la responsabilitat institucional, i com la integrem en una ciutat que, com Tarragona, aspira a ser també un referent del segle XXI.

Enguany, Tarragona celebra els vint-i-cinc anys de la inclusió del Conjunt Arqueològic de Tàrraco a la llista del Patrimoni Mundial de la Humanitat de la Unesco. Aquest reconeixement ha de ser un estímul per continuar aprofundint en la protecció, la recerca i la divulgació del nostre patrimoni, de les nostres arrels, de la història de tots els tarragonins i tarragonines.

Com a membre del Grupo Ciudades Patrimonio de la Humanidad de España, Tarragona forma part d'una xarxa d'excel·lència i col·laboració amb altres municipis que, com el nostre, custodien béns inscrits a la llista de la Unesco esmentada. Aquesta aliança ens permet compartir experiències, impulsar projectes comuns, defensar els interessos del patrimoni davant les institucions nacionals i internacionals i, sobretot, reforçar la dimensió universal del nostre llegat. La veu conjunta del Grupo davant la Unesco i altres organismes ens dona força i projecció, alhora que ens recorda que protegir el patrimoni és una responsabilitat compartida, solidària i oberta al món.

Des de l'Ajuntament de Tarragona, reiterem el nostre compromís amb el patrimoni: des de l'excavació

i la recerca fins a la conservació, la interpretació i la difusió. La seva protecció no és només una obligació legal i un motiu d'orgull cultural; és també una eina de cohesió social, de desenvolupament econòmic i de sostenibilitat urbana. Ens sentim hereus de les generacions que van mantenir viva la memòria de Tàrraco, però també som responsables d'aquest llegat davant les generacions futures, que l'hauran de continuar estimant, estudiant i reinterpretant.

Des del consistori, entenem que la planificació urbanística ha d'incorporar el coneixement arqueològic com una eina, no com un inconvenient. És per això que continuem treballant en la millora dels protocols de coordinació entre serveis municipals, empreses constructors i equips d'arqueòlegs. Els exemples recents —com l'actuació a López Peláez, 1— demostren que és possible trobar solucions equilibrades que permetin protegir el patrimoni sense renunciar al progrés urbà.

A més, creiem en la necessitat de fer arribar aquest coneixement a la ciutadania. No n'hi ha prou amb excavar i documentar: cal explicar, compartir, educar. Tarragona ha de continuar sent un laboratori d'innovació en la difusió del patrimoni, amb noves eines digitals, itineraris pedagògics i espais museïtzats que connectin els descobriments amb la vida quotidiana dels tarragonins i tarragonines. Tarragona és, en si mateixa, un gran museu a l'aire lliure.

Des de l'Ajuntament, volem agrair la tasca rigorosa dels equips arqueològics i de SMHAUSA, el suport del Departament de Cultura de la Generalitat i la col·laboració dels veïns i veïnes, sempre sensibles a la importància del que es troba sota els seus peus.

Continuarem treballant per una Tarragona que creix amb criteri, que integra el seu patrimoni en el desenvolupament urbà i que fa de la memòria una eina de futur.

Rubén Viñuales Elías

Alcalde de Tarragona

Tarragona és una ciutat complexa, hereva del seu passat, però també amb mirada de futur. Aquesta combinació entre la que un dia va ser una pròspera capital de l'Imperi romà i la capital de província actual, moderna, del segle XXI i oberta al Mediterrani, no sempre ha estat pacífica, però crec que experiències com les de la construcció d'aquests habitatges de protecció oficial al carrer López Peláez demostren que podem aconseguir un equilibri que preservi el passat i que ahora ens faci avançar cap al futur.

És cert que això implica planificar amb temps i que tot projecte comenci sempre per les excavacions arqueològiques, i també implica entendre que aquestes excavacions poden fer variar els projectes però que sempre cal documentar una excavació arqueològica de la manera més seriosa, ja que és com un llibre únic on cada pàgina és un estrat, una capa de terra, una fase cronològica única que vas coneixent mentre excavaves.

L'estudi d'aquestes pàgines aporta la informació històrica i arqueològica que després cal documentar i detallar en informes i memòries, i que posteriorment s'han d'entregar per tal de deixar constància del que hi havia allà fa uns centenars o milers d'anys. Però un cop feta l'excavació, què? De nou la resposta ha de ser l'equilibri. No podem destruir totes les restes trobades, com ha passat durant alguns anys, esborrant el nostre passat i per tant l'essència del que realment som avui en dia, però tampoc hi pot haver una conservació a ultrança. Les ciutats són el que són avui en dia perquè cada etapa i cada època ha deixat la seva empremta. Tarragona mateix és una ciutat que s'ha anat construint per fases, sense les quals avui no tindríem la Tarragona que ens estimem i de la qual estem absolutament enamorats. En aquest equilibri, la normativa ens deixa portes obertes per preservar

restes i permetre la construcció a sobre, mitjançant el cobriment o la creació de criptes arqueològiques per poder museïtzar-les en un futur.

Les diferents circumstàncies de cada cas fan que no hi hagi una única solució quan trobem restes, però el més important és poder fer aquestes excavacions arqueològiques, que es disposin davant les administracions i que se'n facin públics els resultats, per exemple, a través de la monografia. És a través de tot això que aconseguim fomentar la difusió patrimonial, pal·ler de paller dels vint-i-cinc anys com a ciutat Patrimoni de la Humanitat. Volem entendre com vivia la gent fa dos mil anys, com entenia la gent de Tàrraco la ciutat, i això només ho podem fer a través de la difusió patrimonial.

Finalment, per aconseguir que tot això arribi a bon port, necessitem que les administracions públiques s'hi impliquin, i per això és tan important el paper que va tenir al seu moment el Servei Municipal de l'Habitatge, SA (SMHAUSA), l'empresa pública de l'Ajuntament dedicada a la promoció d'habitatges i actuacions urbanes que va executar el projecte de construcció del carrer López Peláez, i que a la vegada va entendre ràpidament la importància de fer l'excavació arqueològica i la seva posada en valor, que culminen amb aquesta publicació. SMHAUSA és una empresa dedicada a intentar solucionar el problema de l'habitatge, un problema que ja ho era fa dos mil anys. Passat i present, doncs, es donen la mà una vegada més.

Ignacio GARCIA LATORRE

Quart tinent d'alcalde, coordinador de l'àrea de Territori i Patrimoni, president del Consell d'Administració de SMHAUSA

PRÒLEG

Recordo força bé la impressió que em va produir la visita al solar del carrer de López Peláez, núm. 1, de Tarragona, tot just acabada l'excavació arqueològica, en resposta a l'amable invitació que se'ns va fer a un grup d'arqueòlegs i membres de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, entre altres persones, per mostrar-nos el resultat de la intervenció. És cert que ja havia transcendit la troballa de dos *fulcra* de bronze, quelcom excepcional a Tarragona, per la qual cosa l'expectativa era màxima. Hi vaig veure unes restes distribuïdes en diferents nivells que, d'entrada, afegien complexitat a la seva interpretació, amb les diferents estructures constructives i de captació d'aigua, que de mica en mica, amb les detallades explicacions de l'equip arqueològic, van anar configurant un panorama més entenedor d'aquesta part suburbial de Tàrraco. Guardo molt bon record d'aquella visita per tota la informació rebuda.

Avui aquella realitat física arqueològica retorna en forma d'una magnífica monografia que ens aporta tots els detalls de l'excavació, amb els seus antecedents, juntament amb un seguit d'estudis temàtics a càrrec d'especialistes amb una dilatada experiència en els seus àmbits. Vull remarcar, en primer lloc, que a Tarragona hi trobem a faltar monografies d'intervencions arqueològiques que afavoreixin el coneixement de la ciutat antiga, encara que sigui parcialment, amb estudis detallats en àmbits concrets que ajudin a la comprensió i valoració de les diferents troballes, i facilitin una interpretació integrada d'aquella realitat. És per aquest motiu que és gratament satisfactori comptar ara amb aquesta obra.

L'explicació de l'entorn urbà on se situa el solar objecte de l'excavació obre la monografia, amb una detallada exposició de Pilar Bravo que inclou tant els usos anteriors com les primeres actuacions arqueològiques, prèvies a l'excavació en extensió. Això emmarca el solar en un sector de la ciutat actual, que no va ser urbanitzat fins a les darreries del segle XIX i principis del segle XX.

Els resultats de l'excavació els descriu Judit Ciurana en una àmplia i meticulosa exposició, molt ben documentada, on ens situa en un *suburbium* de Tàrraco proper a la muralla, amb un complex format per les restes d'un *horreum* construït en època flàvia, amb estances annexes, i estructures hidràuliques per a la

captació i l'aprofitament d'aigua, en una seqüència cronològica que ens situa entre els segles I dC i V dC, amb moments d'amortitzacions i canvi d'usos, com el funerari, així com nous aprofitaments. Tot això amb la complexitat dels diferents nivells o plataformes, que vinculen les utilitats i els usos dels espais sectoritzats i documentats. Evidentment, també se'ns presenten els diferents elements materials que seran objecte d'estudis concrets en aquesta monografia, en el seu context arqueològic d'aparició. Conclou aquesta exposició relacionant les sis fases identificades amb l'evolució de l'entorn del suburbi nord-occidental, la funcionalitat de l'*horreum*, l'ocupació funerària i altres aspectes rellevants.

L'estudi del ritual fundacional de l'*horreum*, consistent en l'ofrena d'un gos miniatura o amb nanisme, localitzat en una rasa de fonamentació, ens ve fet per Abel Gallego-Valle i Judit Ciurana, els quals, a més d'establir el context arqueològic, ens detallen les característiques de la troballa, amb l'anàlisi osteològica, i els diferents sacrificis i inhumacions de gossos documentats a Tàrraco, la seva interpretació, i la singularitat d'aquesta troballa, que, per certes particularitats, constitueix un *unicum*.

La descoberta excepcional de dos *fulcra* de bronze constitueix també un dels estudis que aporta la monografia, tot i que se n'havien avançat detalls en publicacions anteriors. Aquí Judit Ciurana ens descriu les característiques de cadascun dels dos exemplars, la seva funcionalitat i posició dins d'un *lectus triclinaris*, la cronologia, entorn del segle I aC, i l'origen, producte d'una ocultació feta entre finals del segle II dC i el segle III dC. També ens explica el tractament a què es van sotmetre els dos exemplars per garantir-ne la conservació.

Un altre aspecte molt interessant és l'estudi de les restes de pintura romana extretes en el decurs de l'excavació. Carmen Guiral i Lara Íñiguez ens ofereixen la classificació dels catorze conjunts de fragments pictòrics, corresponents tant a decoració parietal com a decoració de sostres, situant-se en un marc cronològic de la segona meitat del segle I dC i el segle II dC. Els estudis de la decoració pictòrica no han sovintejat a Tàrraco, i és d'agrair que darrerament es vagin incorporant de manera sistemàtica en diferents estudis, tant de la ciutat com del seu entorn, perquè constituï

eixen una altra font d'informació històrica i arqueològica importantíssima.

La ceràmica romana vidrada del carrer López Peláez és un dels altres estudis que s'incorporen, a cura de Josep Francesc Pérez. Un conjunt format per trenta-dos fragments, alguns de forma indefinida (informes), que presenten una gran varietat de procedència, cronologia i tipologia, amb una cronologia que s'emmarca entre el segle I dC i el III dC, i ens mostren una societat romana a la Tàrraco altimperial d'alt nivell adquisitiu, integrada en els circuits comercials altimperial.

Immaculada Teixell aporta l'estudi numismàtic dels exemplars exhumats en l'excavació. Un conjunt de 150 peces, amb un ampli ventall cronològic que s'inicia en època ibèrica, des del segle II aC fins a finals del segle IV dC, així com dues peces de plom, *tesserae* monetiformes, que es poden relacionar amb l'*horreum* documentat al solar. L'estudi del conjunt, amb l'inventari detallat annex, ens proporciona valuoses dades per a la història antiga de la ciutat i les relacions comercials —i la circulació monetària en particular, amb la perduració d'emissions més antigues en contextos posteriors.

Diferents fragments de vidre són objecte d'estudi per part de Joan Manuel Coll, extrets de sis diferents estrats de l'excavació de López Peláez. En concret, es tracta d'un total de 96 fragments, els quals són atribuïbles a unes quaranta peces diferents. De totes elles en destaquen les ampolles de cos quadrat amb fons bufat en motlle, com també fragments de vores i un fons de plat. Entre els fons en destaquen un amb marca i altres amb decoració. També s'hi identifiquen fragments d'ungüentari, de gerra o decantador, vasos, copes, bols i altres elements de vaixel·la. El context cronològic de les peces s'emmarca entre els segles I i III dC, amb alguna peça importada i de caràcter exòtic.

No resulta estrany, a Tàrraco, la troballa d'inscripcions, especialment sobre pedra o marbre, però també en altres suports, com ara la ceràmica. També aquí se n'han recuperat diferents exemplars, els quals han estat estudiats per Diana Goristidi i que, sens dubte, complementen, enriqueixen i actualitzen l'important corpus epigràfic tarraconense, que constitueix un conjunt imprescindible per al coneixement de la romanitat, conjunt epigràfic tan ben estudiat per Géza Alföldy. Tot i que moltes de les peces corresponen a parts molt fragmentades d'inscripcions, en destaca una, més completa i en sis línies, que ens parla d'una parella de lliberts de la *gens Tituriana*, documentada ja a Tàrraco, juntament amb la família *Pomponia*. La resta d'inscripcions sobre pedra o marbre, amb poques lletres, són de difícil interpretació, tot i que alguna es pot relacionar amb un context funerari. Pel que fa a gra-

fits sobre ceràmica, se'n van recuperar set fragments més, la majoria molt curts o il·legibles, llevat de dos.

Interessant i poc freqüent és el fragment de sarcòfag dionisiac localitzat també en aquesta excavació —aquí estudiat per Montserrat Claveria—, corresponent a un frontal de caixa dionisiaca, de la sèrie del *Thiasos* bàquic protagonitzat per Dionís i Ariadna. En el fragment s'hi distingeixen les figures d'Eros, que porta les regnes d'una parella de tigres, i un sàtir jove. L'estil situa la producció del sarcòfag en el segle II dC, moment cronològic que trobem ben documentat en diferents estrats de la intervenció arqueològica.

Com a la resta de *suburbia* de Tàrraco, també aquí van aparèixer enterraments, en aquest cas d'inhumació, en moments d'amortització de diverses estructures constructives situades fora del recinte emmurallat. L'estudi antropològic dels cinc individus, fet per Núria Armentano, conclou que tots els esquelets són masculins o probablement masculins: un noi, tres adults i restes parcials d'un nadó, del qual no s'ha pogut determinar el sexe. L'anàlisi antropològica de les restes òssies permet suggerir que aquests individus pertanyien a un sector marginal de la població, amb una alimentació deficient o poc variada, cosa que afavoriria aprofitar edificacions en desús o abandonades per fer-hi els enterraments.

Conclosos els estudis temàtics, la monografia incorpora un epíleg, a càrrec de Judit Ciurana, on ve a fer una síntesi general de tot el que s'ha exposat amb anterioritat, se'n concreten els aspectes principals i es posen en context totes les dades aportades, tant en el decurs de l'excavació com en els diferents estudis temàtics. Una lectura integradora que facilita enormement la comprensió de tots els treballs i estudis realitzats.

Joan Menchon fa una aportació substancial quan ens presenta l'enquadrament de l'excavació feta al solar del carrer de López Peláez, núm. 1, amb tota la zona nord-occidental dels *suburbia* de Tàrraco. Així, ens presenta les primeres traces d'ocupació, com també els elements definidors del que anirà esdevenint el territori, com són la distribució de les vies principals i secundàries, la qüestió de l'abastament de l'aigua —amb les seves fonts d'aprovisionament i de conducció—, l'obtenció dels materials constructius a les pedreres, l'ús funerari dels espais —fins i tot per minories religioses— i, en definitiva, la configuració del paisatge suburbà que conclou el marc general on s'integren les restes excavades en aquest indret.

Una darrera reflexió, per part de Pilar Bravo i Joan Menchon, ens exposa la problemàtica arqueològica de Tarragona, amb les seves possibilitats i els seus límits, l'aprofitament de les informacions obtingudes

en intervencions anteriors i, en definitiva, la tasca quotidiana de l'activitat arqueològica.

Tot ens parla de Tàrraco. Aquesta podria ser la conclusió final d'aquesta esplèndida monografia. Cadascun dels aspectes tractats, de les dades obtingudes, de les conclusions aportades pels diferents investigadors, ens mostren la ciutat antiga tal com es formava, com es desenvolupava més enllà del recinte emmurallat, dels productes que eren objecte de comerç, de la riquesa d'uns (elements de vidre exòtics, sarcòfag dionisiac, cases amb decoració pictòrica a parets i sostres, etc.) i la precarietat d'altres (enterraments marginals en estructures abandonades). Una ciutat viva, dinàmica, que s'expandeix i també es retreu, una morfologia canviant en el decurs del temps que se'ns manifesta a través d'unes restes materials que, degudament excavades, documentades i estudiades, ens permeten aprofundir en el coneixement de la Tàrraco altimperial, principalment.

Perquè el coneixement d'una ciutat romana, com Tàrraco, no es basa únicament en les construccions monumentals, les grans obres públiques o privades, que, si bé ens proporcionen dades molt valuoses, no ens faciliten gaire informació sobre la realitat quotidiana dels seus habitants. I els habitants de la ciutat antiga no formen un conjunt homogeni: són també diversos, amb les seves ocupacions i llocs dins la societat, com l'epigrafia de Tàrraco ens mostra. Aquests ciutadans ocupen espais molt diferents, tant dins del recinte emmurallat, amb cases ben condicionades, com en els diferents *suburbia*, en una evolució dinàmica, adaptada també a l'orografia, i amb usos diversos que tant poden ser residencials com industrials, comercials, de conreu o, fins i tot, funeraris. Les restes materials que trobem, fruit de totes les activitats desenvolupades, són les que ens apropen a conèixer millor la ciutat, el seu entorn i els habitants que en els diferents moments han deixat la seva petjada. Aquesta és la riquesa de l'arqueologia, que ens atansa als nostres antecessors i ens permet conèixer molt millor el món en què vivien i l'entorn on es movien.

En aquest sentit, l'excavació del solar del carrer López Peláez, núm. 1, on antigament s'erigia la caserna de la Guàrdia Civil, ens permet conèixer molt millor un im-

portant suburbi de Tàrraco, el nord-occidental, molt extens i diferenciat del sector nord-oriental, no tant en usos però sí en configuració. Ens permet dibuixar millor el món altimperial, entre els segles I dC i III dC, l'ocupació del sòl i les activitats d'abastament prop de l'entrada al recinte emmurallat. Ens aporten dades que ens permetran anar esbrinant progressivament si, per exemple, realment va existir o no una crisi al segle III dC –amb repercussions directes a la ciutat–, discutir i interpretar la informació que podem obtenir a partir de les restes materials, juntament amb la resta de fonts històriques, per tal d'obtenir una visió tan real com sigui possible del que era Tàrraco en aquell moment. Crec que aquesta obra compleix perfectament aquest objectiu.

A l'inici he comentat que darrerament no era freqüent que es presentessin treballs d'aquesta mena referits a excavacions fetes a Tarragona, i és per aquest motiu que una monografia com la que tenim a les mans esdevé de gran importància i omple un buit molt evident. Perquè no es tracta, només, d'exposar els resultats d'una excavació; es tracta també, com en aquest cas, de posar en context els resultats, aprofundir amb estudis adequats i rigorosos sobre les dades obtingudes i, en definitiva, actualitzar constantment els nostres coneixements sobre Tàrraco. Aquesta és la funció principal d'una obra com aquesta, que permet noves aportacions científiques al coneixement de l'època romana a la Mediterrània occidental. I és per això que cal felicitar totes les persones que han intervingut en l'obra, els editors, els autors i tots els que fan possible que treballs com el que tenim a les mans surtin a la llum.

El meu desig és que aquesta obra no sigui un cas aïllat, sinó la primera d'un seguit de publicacions que ens vagin mostrant els avenços en l'arqueologia tarragonina, les noves troballes, les interpretacions actualitzades i els estudis més recents en les matèries tractades. I així seguirem parlant de Tàrraco.

Tarragona, maig del 2025

Joan-Vianney M. ARBELOA I RIGAU

President de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense

ENTORN URBÀ I ANTECEDENTS ARQUEOLÒGICS DEL SOLAR

Pilar BRAVO PÓVEZ

Arqueòloga municipal, Departament de Patrimoni Històric, Ajuntament de Tarragona

pbravo@tarragona.cat

ORCID 0000-0002-5455-2412

Resum

Es fa un recorregut temporal sobre els antecedents històrics i arqueològics des d'època antiga fins a l'actualitat, exposant els resultats de les diferents intervencions arqueològiques i l'evolució i gestió urbanística de l'entorn urbà immediat de la finca.

Paraules clau: caserna, López Peláez, delimitació, excavació, Eixample Nord, suburbi NW

Context urbà

La finca objecte de les intervencions es localitza a l'angle meridional de l'illa de cases formada pels carrers de Josepa Massanés, López Peláez i Maria Cristina i l'avinguda de Catalunya, concretament, entre el número 1 del carrer de López Peláez i el número 3 del carrer de Josepa Massanés.

Topogràficament, presenta un relleu irregular, amb un marcat pendent on el substrat rocós va davallant en sentit oest cap a la vall del Francolí. Aquesta accidentada orografia no ha estat, però, cap impediment per al seu aprofitament al llarg del temps, ja que, com s'ha pogut constatar durant les diferents fases d'intervencions arqueològiques, l'espai formà part del

suburbi NW de la ciutat des d'època romana, fins a l'ampliació de l'Eixample Nord des d'inicis del segle XX, moment en què se li conferí l'aspecte urbanístic que té ara, i on es creuen algunes de les principals vies vertebradores del sector NW de la ciutat actual.

Tornant a l'espai de la finca en qüestió, fins l'any 2016 aquí s'erigia l'edifici de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil. Aquest ús, però, no va ser l'original.

Sabem que va ser construït l'any 1888 i que va néixer concebut com a institut d'ensenyament. Constava d'una distribució interior organitzada al voltant d'un pati, i va ser profundament transformat unes dècades més tard per albergar-hi les dependències de la seu de la Benemèrita.

Figura 1. Plànol de situació sobre l'ICC de la finca de López Peláez, 1 / Josepa Massanés, on s'ubicava l'edifici de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil. Font: Ajuntament de Tarragona (Morera Camprubi, J. 2016).

Finalment, l'any 2010, després del trasllat de la Guàrdia Civil a l'edifici de la seva nova seu, al carrer de Maria Aurèlia Capmany, l'immoble queda definitivament sense ús, moment en què l'empresa del Servei Municipal de l'Habitatge i Actuacions Urbanes, SA (SMHAUSA) decideix adquirir-lo i substituir-lo per una nova edificació que per albergar-hi habitatges de protecció oficial en ple centre urbà.

A partir d'aquí, doncs, SMHAUSA assumí la totalitat de les despeses derivades de les diferents fases d'intervenció arqueològica, que culminaren amb la construcció del nou edifici plurifamiliar i la integració de part de les troballes.

El projecte de nova construcció fou precedit, però, per un seguit d'intervencions arqueològiques. Els antecedents històrics coneguts a l'entorn de la finca ja indicaven la presència de restes arqueològiques de cronologia romana i moderna (des de l'ocupació del suburbi nord-occidental de la ciutat romana fins al complex del cinturó defensiu de les fortificacions dels segles XVI-XVIII). No es tenia, tanmateix, cap coneixement arqueològic del solar en qüestió.

Així doncs, el seguit d'intervencions s'anaren produint de manera intermitent des de l'any 2011 fins al 2018, abraçant diferents fases: des de les primeres de comprovació sobre la presència de restes, fins a les dues grans fases finals d'excavació en extensió de la totalitat del solar, entre els anys 2017 i 2018.

Cal afegir que l'any 2023 es realitzà una intervenció urbanística de remodelació dels carrers López Peláez i Josepa Massanés, actuació que proporcionà noves dades històriques sobre l'entorn urbà immediat, fet que es desenvoluparà més endavant.

La primera intervenció arqueològica es produí l'any 2011,¹ de manera prèvia a l'enderrocament de l'edifici de l'antiga caserna. L'objectiu era obtenir informació arqueològica del subsol i confirmar o descartar la presència de restes arqueològiques.

S'excavaren un seguit de rases de delimitació que es van veure condicionades per les estructures de l'edifici, combinant mitjans mecànics i manuals en funció dels nivells a extreure.

Els resultats d'aquests sondejos van permetre localitzar un potent paquet estratigràfic de més de 4 metres, dels quals més de 2 presentaven estrats i estructures de cronologia romana, que abraçaven una forquilla cronològica entre els segles I dC i V dC.

De manera resumida, cal destacar, d'aquesta primera actuació, que es localitzà una potent estratigrafia amb presència abundant de materials de cronologia romana, fonamentalment fragments de tipus constructiu (estucs, *tegulae*, etc.) de difícil datació concreta. Aquest fet motivà l'ampliació dels sondejos mitjançant l'obertura d'una cala manual en què es localitzà un potent mur d'encofrat de formigó romà, fonamentat directament sobre la roca i al qual s'associava

Figura 2. Imatge de la zona de López Peláez, 1 / Josepa Massanés on s'ubicava l'edifici de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil. Font: Ajuntament de Tarragona (Morera Camprubí, J. 2016).

¹ Intervenció arqueològica dirigida per Laura Bricio Segura (de l'empresa de David Bea Castaño, del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili), entre els dies 17 d'octubre i 11 de novembre del 2011.

un paviment de morter amb material ceràmic de cronologia clarament romana.

Paral·lelament a aquesta primera actuació de l'any 2011, en què va ser possible confirmar la presència de restes arqueològiques, s'iniciaren els tràmits legals perquè la propietat passés a mans municipals a través de l'adquisició de la finca per part de l'empresa municipal SMHAUSA.

L'any 2012 es va efectuar la corresponent compravenda al seu anterior propietari, que era l'Estat, operació materialitzada a través de la Gerència d'Infraestructures i Equipament de la Seguretat de l'Estat (GIESE), del Ministeri de l'Interior.

Per altra banda, l'edifici es trobava buit des de l'any 2010 i en un deteriorat estat de conservació. L'any 2012, un cop adquirida la finca i amb l'antic edifici encara en peus, s'iniciaren els treballs d'enderroc, actuació que requeria la redacció prèvia del corresponent projecte, dotació econòmica, procés de licitació, etc.; amb tot això, s'ha de tenir en compte l'esclat de la gran crisi de la segona meitat de la dècada dels 2000. Va resultar, doncs, un llarg procés que finalitzà l'any 2016 amb l'enderroc de l'antiga caserna i l'inici del seguit d'intervencions arqueològiques posteriors.

En aquells moments, el projecte constructiu de SMHAUSA estava ja desenvolupat: consistia en un nou edifici de 30 habitatges i 31 places d'aparcament. Calia, però, obtenir una informació del subsol més acurada, a fi de poder definir amb seguretat els llocs d'afectació del subsol segons el projecte (fonamentacions, fossats d'ascensors, etc.), en compliment dels requeriments dels informes municipals i dels diferents acords de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural, amb la qual, en constant coordinació amb els serveis tècnics municipals, es treballà amb l'objectiu de compatibilitzar al màxim possible el patrimoni arqueològic amb el futur edifici.

L'any 2016 es portà a terme una segona actuació de delimitació, consistent en l'excavació d'un seguit de nous sondejos amb una profunditat a assolir que vindria determinada bé per l'aflorament de la roca, bé per la cota de 39,50 msnm, cota inferior necessària per al projecte constructiu.²

La informació arqueològica del solar es completà amb la realització d'una rasa longitudinal paral·lela al límit oriental del solar (adjacent a la finca del carrer López Peláez, 3). L'objectiu era assolir igualment la cota d'aflorament de la roca, o bé la del projecte, de 39,50 msnm. Als extrems d'aquesta rasa es van fer dos sondejos amb l'objectiu d'esgotar estratigrafia

Figura 3. Vista general del solar durant l'obertura dels sondejos. Font: Ajuntament de Tarragona - SMHAUSA (Morera Camprubí, J. 2016).

² Intervenció arqueològica dirigida per Jordi Morera Camprubí (de l'empresa Catarqueòlegs SL), entre els dies 1 i 12 d'agost del 2016.

més enllà i obtenir així un millor coneixement de la potència estratigràfica del solar.

Els resultats van ser novament positius, amb la localització d'estructures antigues que permeteren, a més, la documentació de la totalitat de l'estratigrafia del solar, fins a arribar a l'aflorament de la roca.

La seqüència estratigràfica arribava en algunes zones a més de 5 metres de profunditat, especialment en el quadrant septentrional de la finca.

Pel que fa al conjunt de restes documentades, s'englobaren en diferents moments cronològics. Es datà una primera ocupació emmarcada en el món romà, des de les primeres fases, d'època tardorepublicana, fins a les més tardanes, del segle V dC, on l'espai es configura dins del suburbi NW de la ciutat romana.

Som als peus del sector més occidental proper a les muralles, zona amb activitat associada a l'aprofitament agrícola i industrial dels aqüífers i les surgències d'aigües naturals (*fullonica* d'Hernández Sanahuja 2.4.6, nímfes del carrer Colom, forn ceràmic de la zona del Mercat Central, entre d'altres, així com la mina d'aigua natural localitzada al mateix solar de López Peláez).

La vialitat a l'entorn de les muralles i l'activitat funerària, amb la localització de nombroses evidències epigràfiques i enterraments, acabarien de configurar l'assentament en aquesta zona suburbial durant l'època antiga.

Un segon moment d'ocupació de l'espai es produeix ja en època baixmedieval, entorn dels segles XIV i XV. Ens trobem en una zona perifèrica a l'antic *pomerium* romà, d'hàbitat poc conegut, que sembla més o menys dispers, i que podria haver estat associat a activitats agrícoles i/o ramaderes.

La cartografia històrica ens mostra com des del portal de Framenors s'iniciaria el traçat del camí dels Sants³ (i l'ermita homònima). Aquesta via feia recorregut fins a arribar a l'antic pont del Francolí, traçat que podem considerar, sens dubte, el germen dels actuals carrer de López Peláez i avinguda d'Estanislau Figueras.

La primera gran i profunda transformació topogràfica d'aquesta zona vindria associada, però, al procés de fortificació dels segles XVI i XVII, amb la construcció

del segon cinturó defensiu amb motiu de la Guerra dels Segadors (1640-1652).

L'omnipresència en aquest espai dels llenços defensius marcaran irremeiablement els fenòmens d'expansió urbanística posteriors. El baluard del Roser és un dels grans elements definitoris de l'entorn de la finca que ens ocupa; present a la cartografia històrica des de finals del segle XVII, serà testimoni de reformes i ampliacions de les estructures defensives associades a l'esclat de la Guerra de Successió (1702-1714) i al posterior conflicte bèl·lic de la Guerra del Francès (1811-1814).

Un tercer període amb fases cronològicament ja modernes ve associat a la localització d'un tresoret de 13 monedes datable a cavall dels segles XVIII-XIX, anterior, en qualsevol cas, a la Guerra del Francès.⁴ Segons l'estudi numismàtic, aquest conjunt monetari seria el producte d'un ocultament intencionat, atès que es produeix al sector del solar, zona propícia a aquesta finalitat pel fort desnivell i la presència de petites cavitats a la roca.

El tresoret es compon d'un conjunt de 13 peces que aparegueren distribuïdes en dos grups, algunes enganxades entre si. Aquesta circumstància i el fet que algunes conservaven restes de teixit fan deduir que formaven part del contingut d'una petita bossa de tela amb què es va fer l'ocultament. Probablement, l'amagatall busca un espai propici poc concorregut, a la perifèria del nucli urbà, i en què la cartografia es representa com a zona de cultius agrícoles i despoblada.⁵

Amb la fi de la Guerra del Francès l'any 1814, començà un llarg i lent període de recuperació social i urbana, que desembocà a partir de mitjans del segle XIX en el procés de creixement urbanístic de la ciutat, l'Eixample.

Amb la pèrdua del caràcter de plaça forta l'any 1868, s'inicià el progressiu desmantellament de les fortificacions d'aquesta zona, procés que culminà amb l'enderrocament del tram entre els baluards de Cervantes, Sant Joan i Sant Pau, germen del traçat de la futura Rambla Nova.

Va ser així que s'inicià el veritable procés d'expansió urbanística d'aquesta part de la ciutat, que tingué el màxim desenvolupament entre el darrer quart del segle XIX i la primera meitat del segle XX, amb l'ampliació de l'Eixample Nord, el qual ha estat el que ha proporcionat la fesomia actual a la zona que ens ocupa.

3 J. CIURANA, «Estudi històrico-arqueològic...».

4 Estudi numismàtic a càrrec d'Imma Teixell Navarro, a I. TEIXELL i J. MORERA, «Una ocultación monetaria...», p. 223-229.

5 H. FLÓREZ, *España Sagrada*, tom XXIV, capítol 8, «Noticias antiguas de Tarragona...».

És l'època dels grans eixamples urbans, encapçalats pel Pla d'Ildefons Cerdà a Barcelona. Tarragona no en quedà al marge,⁶ i l'entorn on poc abans podíem trobar els coneguts com a Campos de Recreo es transformà per donar pas a la retícula urbana actual, al voltant dels eixos principals de l'avinguda d'Estanislau Figueras i els carrers de Maria Cristina i de López Peláez.

Els Campos de Recreo es construïren entre els anys 1863 i 1864, seguint les directrius de la Il·lustració. Naixeren de la iniciativa privada perquè la ciutat disposés d'un espai enjardinat per celebrar-hi balls i espectacles diversos, amb el mateix impuls amb què l'arquebisbe Joaquín de Santiyán promogué la creació del passeig de circumval·lació que recorreria perimetralment a les muralles romanes.

Si transposem la zona ocupada pels Campos de Recreo a la retícula actual, inclouria a grans trets els carrers de López Peláez, Cronista Sessé, Rovira i Virgili i Taquígraf Martí i la plaça d'Anselm Clavé.⁷

El darrer període d'ocupació documentat durant la segona fase de delimitacions arqueològiques de l'any 2016 ens porta ja a l'horitzó del segle XX, moment dels grans terraplenats constructius associats a l'edifi-

ci de l'institut d'ensenyament de finals del segle XIX, i que des de mitjans del segle XX havia allotjat la caserna de la Guàrdia Civil.

La tercera i darrera fase d'actuacions prèvies a les dues grans campanyes d'excavació en extensió es va dur a terme entre els mesos de novembre i desembre del 2016.⁸ En aquest cas, es va efectuar l'excavació en extensió dels nivells contemporanis associats a la construcció de l'edifici de la caserna, fins a assolir la cota dels nivells d'èpoques anteriors i, per tant, la cota arqueològica, i la resta es va reservar per a futures excavacions en extensió de la totalitat del solar.

La informació obtinguda durant la fase anterior de delimitació permeté realitzar el rebaix mecànic del paquet estratigràfic contemporani, que, com ja s'ha exposat anteriorment, consistia en potents estrats que regularitzaren el terreny de cara a la construcció de l'antic edifici.

Amb la seqüència contemporània, anaren aflorant diverses estructures (canaleres ceràmiques, fosses sèptiques, etc.) i els potents murs de fonamentació de l'antiga caserna, els quals s'havien assentat directament sobre la roca, seccionant l'estratigrafia antiga.

Figura 4. Planta general del solar durant l'excavació en extensió de l'any 2016. Font: Ajuntament de Tarragona - SMHAUSA (Cubo Córdoba, A. 2017).

6 E. ORTUETA, *Tarragona, el camí cap a la modernitat*, p. 122.

7 J. CIURANA, «Estudi històrico-arqueològic...».

8 Intervenció dirigida per l'arqueòleg Adrià Cubo, de l'empresa Catarqueòlegs SL, entre el 21 de novembre i el 16 de desembre del 2016.

Aquestes estructures es van anar desmantant progressivament, tot i que amb la precaució de mantenir aquelles que podien comprometre l'estratigrafia antiga en cas de ser retirades.

En general, quedà bastant clar que la construcció de l'edifici de la caserna havia afectat de manera important l'estratigrafia dels períodes anteriors, ja que en diversos sectors del solar la roca aflorava pràcticament sota els paviments i la potència estratigràfica es reduïa a escassos centímetres. Aquest comportament va quedar especialment manifest en la franja més meridional del solar, on la cota d'aparició de la roca va ser molt elevada i on es van poder localitzar diversos retalls i restes d'estratigrafia antiga, romana i baixmedieval, la cronologia dels quals es veuria constatada durant l'excavació en extensió de les fases posteriors dels anys 2017 i 2018.

Com a culminació del procés de renovació urbana del sector, mereix que fem esment de les actuacions d'arranjament dels carrers de Josepa Massanés i López Peláez. Un cop finalitzades les excavacions en extensió i les obres de construcció del nou edifici, l'any

2023 es desenvolupà un projecte que comportà la substitució de les pavimentacions i la conversió del sector en zona de vianants, la renovació de serveis urbans i del mobiliari urbà i la incorporació a l'espai públic d'una porció de la finca del CEIP Saavedra, zona que fins aquell moment es trobava sense cap ús i inaccessible.⁹

Aquestes actuacions es duen a terme entre agost i desembre del 2023 i anaran acompanyades del corresponent control arqueològic.¹⁰

Deixant de banda l'actuació de millora urbanística, els resultats han permès aportar noves dades arqueològiques sobre l'entorn immediat de la finca. Seguint el sentit cronològic de les troballes, s'han documentat tres trams d'un mateix mur de cronologia *a priori* entorn dels segles I i V dC, de difícil interpretació. Aquest mur presenta una orientació NE-SW i una potència al voltant dels 30 cm.

Ja immersos en plenes fases contemporànies, destaca la localització al carrer de Josepa Massanés d'una de les boques d'accés a un refugi antiaeri de la Guerra

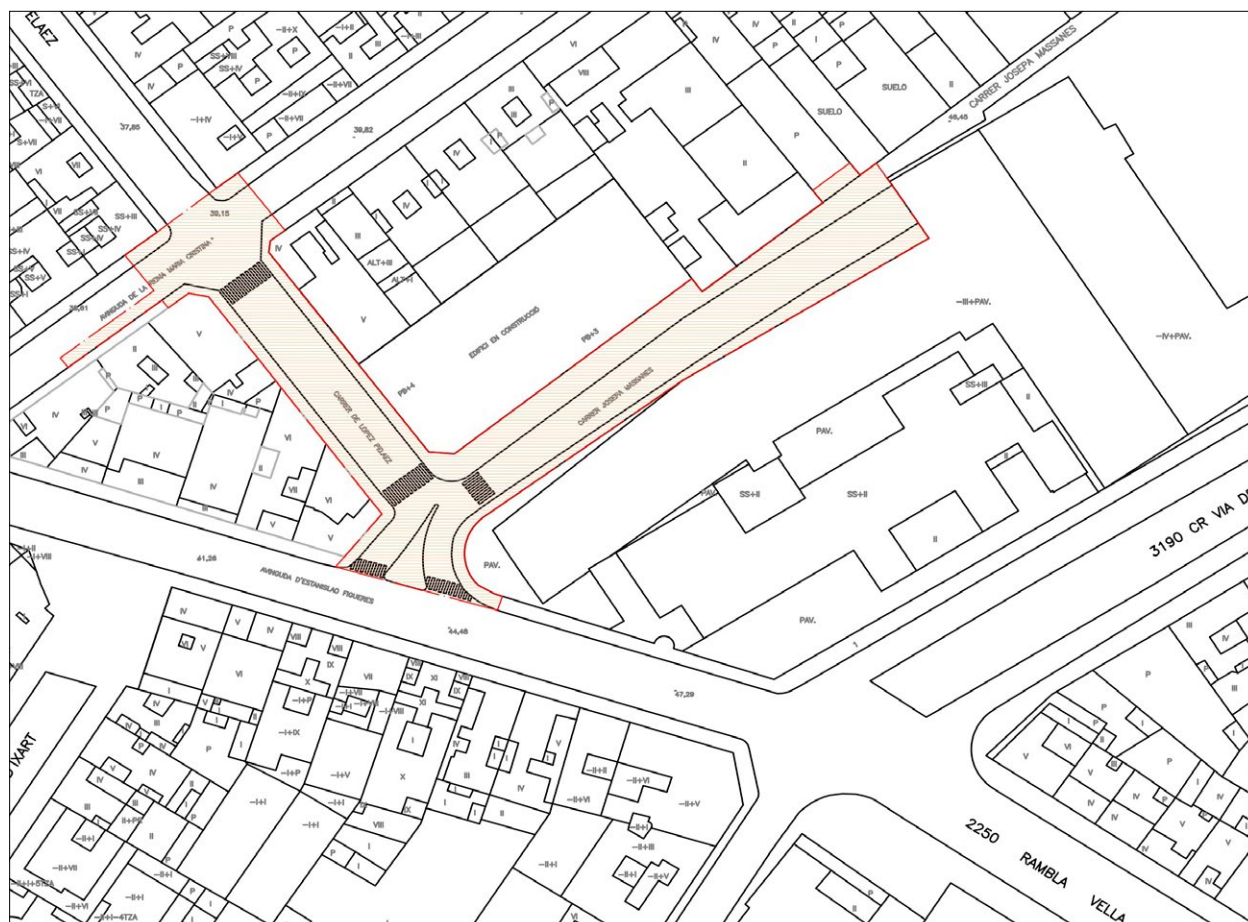

Figura 5. Plànol que marca les zones del projecte de renovació dels carrers López Peláez i Josepa Massanés executat l'any 2023. Font: Ajuntament de Tarragona.

9 «Projecte d'urbanització dels carrers López Peláez i Josepa Massanés», de l'arquitecte Raúl Hernández Lozano (SMHAUSA), amb data del 2022.

10 Treballs arqueològics realitzats sota la direcció de Joel Blanco Canal (Baula Recerca Arqueològica SL).

Civil. Es tractaria del refugi número 11, conegut amb el nom de Pins de Saavedra, segons la llista confeccionada el 1937 per la Junta Local de Defensa Passiva de Tarragona.¹¹

El plànol d'aquest i altres refugis antiaeris de la Guerra Civil són consultables al web de l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Tarragona.¹²

Es tracta d'un refugi de tipus mina, excavat directament en el subsol, amb tres accessos i gairebé 200 metres de longitud i amb una capacitat aproximada de 900 persones.

La ubicació de l'accés sembla indicar, segons el plànol (figura 6), que ens trobem a la boca més propera a l'actual avinguda de Catalunya, dins de la zona coneguda anteriorment com a Pins de Saavedra. Tot i així, es fa aquesta proposta amb cautela, a l'espera d'un estudi que permeti confirmar-ho.

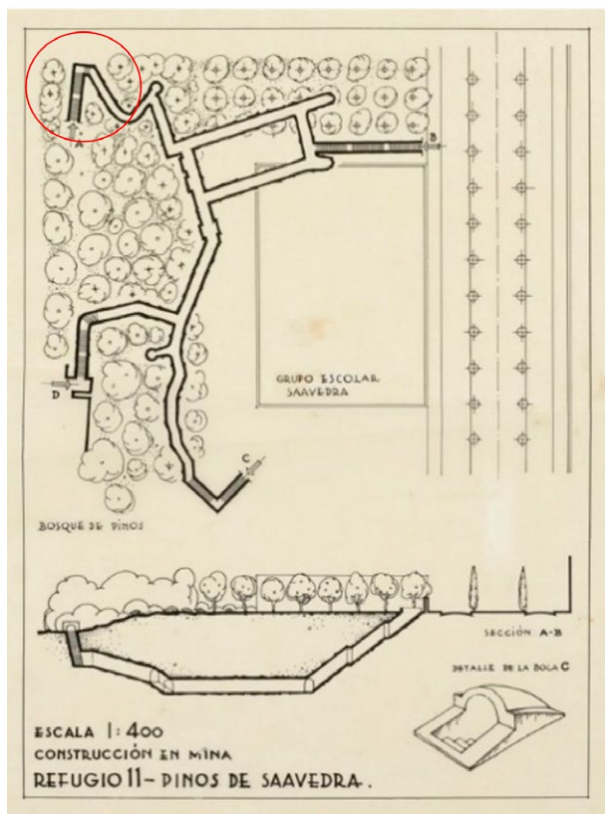

Figura 6. Plànol del refugi 11 o de Pins de Saavedra, amb proposta d'identificació de l'accés localitzat. Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT).

L'accés localitzat es trobava parcialment afectat per les obres anteriors d'urbanització dutes a l'entorn de la segona dècada del segle XX. Tot i amb això, n'és ben

visible un primer tram de quatre esglaons que descendeix cap a l'interior, i restes de la volta de la galeria d'accés.

Figura 7. Detall de l'accés al refugi antiaeri de la Guerra Civil localitzat durant les obres del 2023. Fotografia: Ajuntament de Tarragona (Blanco Canal, J.).

Durant la intervenció arqueològica es va executar la documentació gràfica (segons les condicions de seguretat), així com la geolocalització i la instal·lació d'una boca practicable a manera d'accés que permetés futures actuacions de recuperació i valoració.

Bibliografia

ARESTÉ, J. (1982). *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX*. Tarragona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona - Ajuntament de Tarragona.

BLANCO CANAL, J. (2023). «Informe de resultats de la intervenció arqueològica del carrer Josepa Massanés, López Peláez i avinguda Reina Maria Cristina (Tarragona)». Baula Recerca Arqueològica, S.L. Ajuntament de Tarragona. Inèdit.

11 Aquesta llista va ser transcrita per Manel Güell a la revista *Bolduc* de la Diputació de Tarragona, consultable a <https://www.dipta.cat/sites/default/files/2019-05/bolduc_20_web_0.pdf>.

12 Plànol dels refugis antiaeris de Tarragona a <<https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucion-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris>>.

- BRICIO SEGURA, L. (2011). «Memòria de la intervenció arqueològica al C/ López Peláez, 1 (Antiga Caserna de la Guàrdia Civil). Tarragona, Tarragonès». Entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Inèdita.
- CIURANA PRAST, J. (2021). «Estudi històrico-arqueològic de l'entorn dels carrers de López Peláez i Josepa Massanés (Tarragona, Tarragonès)». Ajuntament de Tarragona. Inèdit.
- CUBO CÓRDOBA, A. (2017). «Memòria de la intervenció arqueològica al carrer López Peláez n. 1 de Tarragona. Fase moderna. Tarragona (Tarragonès)». Entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Inèdita.
- FLÓREZ, H. (1769). *España Sagrada*. Tom XXIV, capítol 8: «Noticias antiguas de Tarragona. Antigüedades tarraconenses, preliminar a las memorias eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona». Madrid. [Consultable en línia a: <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=10069231>].
- GÜELL, M. (2017). «El quadre dels refugis antiaeris de Tarragona (1937)». *Bolduc* [Diputació de Tarragona], 20, 20-23.
- HERNÁNDEZ LOZANO, R. (2022). «Projecte d'Urbanització dels carrers López Peláez i Josepa Massanés». SMHAUSA. Inèdit.
- MENCHON, J.; MASSÓ, J. (1998). *Les muralles de Tarragona: Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC - XX dC)*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.
- MORERA CAMPRUBÍ, J. (2016). «Memòria de la intervenció arqueològica al solar del c/ López Peláez, 1 de Tarragona». Entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Inèdita.
- ORTUETA, E. (2006). *Tarragona, el camí cap a la modernitat*. Barcelona: Lunwerg.
- ROIG, J. F. 2008: «Les intervencions arqueològiques als solars 2-4-6 del C/ d'Hernández Sanahuja. Noves dades per al coneixement d'aquest sector extramurs de l'antiga Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense], 30, 87-121.
- TEIXELL, I.; MORERA, J. (2018). Una ocultació monetaria de la Tarragona de finals del segle XVIII-inicis del segle XIX. A: *XVI Congreso Nacional de Numismática (Barcelona, 28, 29 y 30 de noviembre de 2018)*, 223-229.
- TERRADO ORTUÑO, P.; MENCHON BES, J. (2020). «Un plànol inèdit de Tarragona de 1811: projecte de fortificació de la ciutat després del setge de la Grande Armée». *Butlletí Arqueològic*, v època, 42, 225-254.

EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES PER A L'EVOLUCIÓ DE L'OCUPACIÓ SUBURBANA DE TÀRRACO. L'EXCAVACIÓ AL SOLAR NÚMERO 1 DEL CARRER DE LÓPEZ PELÁEZ

Judit CIURANA PRAST

eos.arqueologia@gmail.com

ORCID 0000-0003-1433-5605

Resum

El propòsit del present estudi és exposar els resultats obtinguts en les campanyes d'excavació arqueològica en el solar número 1 del carrer de López Peláez de Tarragona. En aquesta àrea suburbana s'ha documentat un *horreum* construït en època flàvia, juntament amb estructures hidràuliques i una sèrie d'habitacions de funcionalitat productiva del segle II. El jaciment mostra diverses fases de construcció, desenvolupament i activitat funerària, que s'estenen des del segle I fins al V dC.

Paraules clau: suburbi, *horreum*, graner, tombes, estructures hidràuliques, àmbits productius

Resumen

El propósito del presente estudio es exponer los resultados obtenidos en las campañas de excavación arqueológica en el solar número 1 de la calle López Peláez de Tarragona. En esta área suburbana ha sido documentado un *horreum* construido en época flavia, junto con estructuras hidráulicas y una serie de habitaciones de funcionalidad productiva del siglo II. El yacimiento muestra varias fases de construcción, desarrollo y actividad funeraria, que se extienden desde el siglo I hasta el V d. C.

Palabras clave: suburbio, *horreum*, granero, tumbas, estructuras hidráulicas, ámbitos productivos

Abstract

The aim of this study is to present the results obtained in the campaigns of archaeological excavation at number 1 López Peláez Street (Tarragona). In this suburban area, an *horreum* built in the Flavian period has been documented alongside some hydraulic structures and a series of rooms of productive functionality from the 2nd century A.D. The site shows phases of construction, development and funerary activity extending from the 1st century to the 5th century A.D.

Keywords: suburb, *horreum*, granary, tombs, hydraulic structures, productive areas

Introducció

L'excavació realitzada al solar número 1 del carrer de López Peláez de la ciutat de Tarragona va ser motivada per la construcció d'un edifici d'habitatges plurifamiliars promoguda pel Servei Municipal de l'Habitatge i Actuacions Urbanes S.A. (Ajuntament de Tarragona). Fins l'any 2016 en aquest punt s'alçava un edifici d'estil eclèctic que desenvolupava la funció de caserna de la Guàrdia Civil. Les primeres referències documentals¹ daten del 1921, en les quals es fa constatar la presència de la casa quarter de la Guàrdia Civil

en aquest edifici cantoner del carrer de López Peláez. No coneixem amb exactitud quin any s'hi instal·là el cos de la Guàrdia Civil, però sí que sabem que l'imoble ja existia prèviament. La documentació arxivística consultada² indica que fou l'any 1888 quan es remodelà la façana de l'edifici, disseny que mostrà fins al moment del seu enderroc. Així mateix, hem pogut recollir la notícia que en la darrera dècada del segle XIX existia a «las Afueras de San Francisco» un «Colegio» que limitava a la dreta amb terres de Joan Marugat, a l'esquerra amb terrenys de l'Estat i a la part posterior amb l'«Hermana» Serra.³ Aquesta edificació

1 Cossos de seguretat, Correspondència (T. 8399). Entrades i sortides, Local Guàrdia Civil (T. P9463) (Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona).

2 «Proyecto de una casa en el camino-paseo de los Campos de recreo, a cargo de D. Antonio Bernat, vecino de esta capital» (Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona).

3 «Registro Fiscal de Edificios y Solares de Tarragona» (s/d) (Arxiu Històric de Tarragona).

estava formada per dos pisos i un local independent. L'esment a la germana Serra indicaria que el col·legi era gestionat per una comunitat de monges. Creiem, doncs, que aquest col·legi seria el que posteriorment ocuparia la Benemèrita. Tot i haver estat demolida, l'estructura de l'edifici fou omnipresent durant la intervenció arqueològica, ja que les seves potents fonamentacions afectaven quasi la totalitat de la seqüència estratigràfica d'època antiga.

La intervenció arqueològica es va executar en dues fases discontinües entre els anys 2016 i 2018.⁴ Els treballs afectaren completament el solar, d'aproximadament 1.189,51 m² de superfície, si bé en la franja nord-occidental no s'exhaurí completament la seqüència estratigràfica per evitar afectacions a les fonamentacions dels habitatges adjacents. Cal apuntar que aquesta no era la primera vegada que s'actuava arqueològicament en aquesta parcel·la. L'any 2011, abans de l'enderroc de la caserna, es van excavar sis rases de sondeig a l'interior (Bricio 2011), en una de les quals s'exhumà parcialment un mur d'època altimperial amortitzat en els segles IV i V dC. Posteriorment, un cop enderrocada la caserna, es van excavar quatre cales i una rasa longitudinal de 20 m de llargada (Morera 2016). A la meitat sud-oriental es constatà que el substrat natural calcari es trobava a una cota molt alta, mentre que a la meitat nord-occidental del solar es detectaren potents paquets estratigràfics afectats per les fonamentacions de la caserna. A la rasa longitudinal es documentaren horitzons d'ocupació amb estrats dels segles I i II dC, així com nivells dels segles IV i V dC, que amortitzaven un mur romà de morter de calç, localitzat al centre d'una de les rases.

Localització i context històric

Abans d'abordar la descripció dels resultats de la intervenció es fa imprescindible ubicar l'indret en l'espai. El solar afectat es localitza a la ciutat de Tarragona dins del conegut com a Eixample Nord, al sud-oest del nucli antic o Part Alta (fig. 1). Forma part d'una extensa illa de cases de planta rectangular delimitada al nord per l'avinguda de la Reina Maria Cristina, a l'est per l'avinguda de Catalunya, a l'oest pel carrer de López Peláez i al sud pel passatge de Josepa Massanés. En relació amb la topografia històrica de la ciutat, som a l'exterior del perímetre emmurallat d'època romana i medieval, però en un espai periurbà molt a prop de la ciutat. De fet, l'àmbit d'intervenció es localitza només a 83 m de distància del lloc on s'alçava un dels portals de la muralla romana associat al tram urbà de la *uia Augusta*.

Aquest sector va començar a urbanitzar-se, de manera més o menys consistent, a partir de l'execució del Nou Eixample de Tarragona, redactat l'any 1922 amb l'objectiu d'ampliar l'eixample vuitcentista cap al nord-oest. Fins aquell moment, aquest àmbit extramurs era de caràcter eminentment agrícola. En els segles XVI i XVIII hi destaca la instal·lació de diversos complexos religiosos, com ara el convent de Sant Domènec i l'església de Santa Anna. Ambdues construccions foren enderrocades arran dels dos setges que patí la ciutat durant la Guerra dels Segadors (Mata 1997). La via de comunicació que organitzava l'ocupació d'aquest espai suburbà en època medieval i moderna era el camí dels Sants, que naixia als peus de la Torre Grossa de la muralla i es dirigia cap al riu. Aquest vial correspon *grosso modo* a l'actual avinguda d'Estanislau Figueras. El solar objecte de la nostra excavació era molt a prop

Figura 1. Situació del solar intervingut. Ortofotomapa escala 1:5000 (Institut Cartogràfic i Geogràfic de Catalunya). Planta arqueològica dins de la trama urbana (escala 1:1000).

4 Volem aprofitar per agrair a tot el conjunt de professionals arqueòlogues i arqueòlegs que van participar en els treballs de camp el seu compromís i expertesa: Joan Canela, Òscar Curulla, Damià Griñó, Pau Menéndez, Sergi Navarro, Núria Otero, Helena Pàmies, Graciela Pereda, Izaskun Ruiz de Arbulo, Helena Sardà, Sergi Segura, Xavier Sicart i Marcel Sirisi.

d'aquest camí, a una distància equidistant de Sant Domènec i Santa Anna. La condició de Tarragona com a plaça forta militar des del segle XVII impedí la urbanització dels terrenys adjacents a la muralla. El desmantellament de les antigues fortificacions a mitjan segle XIX suposà un nou començament per a la configuració urbana d'aquest sector. A finals del segle XIX, al suburbi nord-occidental s'hi implantà un urbanisme dispers i discontinu on destacava el Campo de Recreo, també conegut com a Campos Elíseos. Fundat l'any 1865, era un gran espai enjardinat, l'accés al qual s'efectuava previ pagament d'una entrada, on se celebraven balls, concerts i espectacles teatrals (Mezquida 1968). La via d'accés directe des de la ciutat acabà fossilitzant-se en l'actual carrer de López Peláez. Amb la dissolució de la societat que els gestionava, l'any 1894, els Campos es van reparcel·lar i aviat s'hi edificaren diversos immobles. Al llarg de la segona meitat del segle XX es completà el traçat de nous carrers i places i es definí la trama urbana actual.

Malgrat les grans transformacions ocorregudes durant els segles XIX i XX, el desplegament de la ciutat contemporània no va emmascarar del tot el relleu original d'aquesta zona, el qual va condicionar en gran manera la implantació periurbana en època romana. Tàrraco s'assentava sobre un turó costaner d'uns 80 m d'alçada, el qual presentava un costat nord-occidental molt escarpat. El solar intervingut es troba en aquest lateral abrupte del tossal. Topogràficament, es tracta d'un sector en pendent que queda limitat a l'oest per la vall fluvial del Francolí, mentre que al nord roman tancat per diversos turons, principalment la muntanyeta de Sant Pere o de l'Oliva i el Llorito. La part més baixa d'aquest pendent estava solcada per un barranc (el barranc de l'Oliva) que naixia als peus de la muntanya de l'Oliva, prop de l'actual cementiri, i es dirigia cap al riu Francolí passant per sota dels actuals carrer de Pin i Soler i plaça Imperial Tàrraco (López 2006, 29).

Un altre condicionant natural que cal tenir en compte és la riquesa en aqüífers del subsol tarragoní. El tossal sobre el qual trobem Tarragona presenta un substrat geològic heterogeni de pedra calcària i argiles, amb formacions rocoses calcàries, les quals tenen la capacitat d'emmagatzemar l'aigua de la pluja a través de les seves esclètxes o mitjançant la dissolució. L'aqüífer més important en aquest sector és el de les calcàries mesozoiques del Montmell, que està relacionat amb la massa d'aigua subterrània del bloc del Gaià - Sant Martí Sarroca - Bonastre (Agència Catalana de l'Aigua 2023). Al nostre solar hi hem detectat dues fonts relacionades amb aquest sistema càrstic que permeten la sortida d'aigua en moments de precipitació considerable. Aquestes fontanelles foren un element que les comunitats d'època romana hagueren de tenir en compte a l'hora d'organitzar aquest espai suburbà, tal com veurem més endavant.

Anàlisi i interpretació de les evidències arqueològiques

Abans d'encarar la descripció de les restes arqueològiques descobertes, cal exposar breument el conjunt de particularitats que presenta la superfície del terreny del solar intervingut. Aquests aspectes són imprescindibles per entendre la configuració i l'estructura dels edificis descoberts. Com s'ha apuntat unes línies més amunt, no ens trobem davant d'un espai planer, sinó que el lloc es caracteritza per l'existència d'un pendent força pronunciat que descendeix en direcció nord-oest. Ja des de les primeres intervencions arqueològiques es feu evident que a la meitat sud-est del solar la roca aflorava a una cota molt superficial (41,25 m s. n. m.), mentre que a la meitat nord-oriental l'horitzó geològic es trobava a més profunditat (34,93 m s. n. m.). Naturalment, en aquest punt, on les dinàmiques erosives havien estat més febles, l'acumulació de sediment havia contribuït a preservar gran part de les estructures arqueològiques.

Amb l'avenç de les excavacions es feu palès que els materials geològics que afloraven en aquest vessant del turó tarragoní havien estat objecte de rebaixos de gran abast. Aquests moviments de terra i roca havien estat el pas previ per a la construcció d'un seguit d'edificacions que s'articulaven a partir de quatre terrasses a alçades diferents (fig. 2, 1). Aquesta organització en plataformes habilità recorreguts molt específics que permetien la circulació de persones i la comunicació entre els diversos àmbits. Malauradament, la nostra visió d'aquest agrupament d'edificis és fragmentari degut a la mateixa naturalesa limitada de la intervenció. De tota manera, els resultats arqueològics dibuixen un quadre molt interessant que ens permet interpretar aquests espais i proposar una lectura diacrònica de la seva ocupació. Per tal de presentar la descripció de les restes arqueològiques de la manera més clara i entenedora, s'ha dividit l'espai d'intervenció arqueològica en sis sectors, i aquests, al seu torn, en àmbits (fig. 2, 2). El criteri de distinció és el topogràfic, si bé complementat pels de la funcionalitat i la cohesió arquitectònica.

La plataforma superior, on no s'han documentat estructures d'entitat, es correspon amb els sectors 4 i 5, mentre que la plataforma intermèdia està ocupada per dos dels àmbits del sector 1. En tercer lloc, cal esmentar una segona terrassa (plataforma intermèdia-baixa), que es troba un metre per sota de la plataforma intermèdia; aquí es localitzen els sectors 2 i 3. I finalment, la plataforma inferior està ocupada pel sector 6. En aquests dos últims terraplens és on es localitzen dues depressions naturals associades a dues surgències d'aigua del nivell freàtic.

Figura 2. 1. Planta de les restes arqueològiques documentades, amb indicació de les terrasses. 2. Planta amb els sectors i els àmbits referits en el text (escala 1:60).

Sector 1

Aquest sector ocupa tota la terrassa intermèdia que s'ubica aproximadament al centre del solar excavat. Aquí es localitzen les restes d'un gran edifici de planta rectangular, de 20,92 m de llargada per 11,91 m d'amplada i una superfície total de 249,15 m². L'interior està organitzat en tres espais (àmbits 1.1, 1.2 i 1.3). Les dues naus principals (àmbits 1.2 i 1.3) s'orienten en sentit nord-oest/sud-est i presenten entre 10 i 11 m de llargada i una amplada d'entre 5 i 8 m. Estan comunicades entre si per una obertura al centre del mur que les separa. Mentre que aquestes dues naus estan bastides sobre la plataforma superior, l'àmbit 1.1, de menors dimensions i conservat parcialment, es localitza a la terrassa inferior.

Pel que fa a la funcionalitat d'aquesta construcció, la irregularitat del substrat rocós i l'absència total de paviments, combinat amb la troballa de vuit bases quadrades a l'interior dels àmbits 1.2 i 1.3, donen suport a l'argument que ens trobem davant d'un edifici proveït d'un paviment sobreelavat o *tabulatum* (fig. 3, 1 i 2). Aquest tipus de dispositius són usats en aquelles construccions on s'emmagatzemava cereal o altres productes que necessitaven per a la conservació unes condicions d'humitat controlades. L'excavació dels nivells constructius sedimentats a l'interior de les rases de fonamentació no ha proporcionat materials ceràmics. Sí que n'han aportat alguns dels estrats vinculats a la construcció del mur nord-occidental de l'edifici, els estrats fundacionals de l'àmbit 1.1 que cobreixen el substrat geològic i el rebliment constructiu de la rasa de fonamentació d'uns dels blocs de suport del *tabulatum*. D'altra banda, també s'han detectat evidències aïllades de sòls de circulació possiblement vinculats al procés constructiu de l'edifici, els quals també han proporcionat un petit conjunt de materials. Tots dibuixen un marc cronològic d'època flàvia, amb la presència de formes de terra sigil·lada sud-gàl·lica (Drag. 18a, Drag. 24/25b, Drag. 33, Drag. 33b, Drag. 35, Drag. 37), diversos exemplars de cuina africana (Ostia II, 303 / Hayes 194; Ostia II, 302; Ostia III, 332/ Hayes 196; Ostia II, 310), així com fragments informes de terra sigil·lada africana A.

En relació amb la part constructiva, els murs que defineixen el perímetre exterior de l'edifici estan bastits en *opus caementicium* encofrat i presenten un gruix d'entre 52 i 56 cm. En alguns punts en els quals la roca presenta depressions i irregularitats, els murs reposen sobre banquetes de fonamentació de factura idèntica a aquests (fig. 3, 3). Les quatre cantonades, una de les quals no s'ha conservat, estan reforçades per cadenes de grans carreus de pedra encoixinats (fig. 3, 4). El tancament nord-oriental de l'edifici s'ha conservat només parcialment. El mur que devia delimitar aquest

costat de la construcció devia definir un cos que possiblement es fonamentava per sobre de la plataforma rocosa. D'aquesta part més elevada no n'ha romàs cap resta. El costat sud-oriental està en contacte amb el perfil retallat a la roca. Aquí, el mur de tancament (1002) folra el talús vertical del retall. Sobre aquest parament són visibles els vestigis d'un segon mur, més estret, que evidencia l'existència d'una segona planta. Sobre la base de totes aquestes evidències, sembla clar que l'edifici s'articulava en dos cossos constructius i que aprofitaria la configuració aterassada del solar. Malauradament, no disposem de documentació arqueològica que ens permeti conèixer com era aquesta part de la construcció o com s'hi accedia.

Al costat oposat, el mur del límit nord-occidental també recolza sobre el talús de roca que voreja la terrassa intermèdia i que presenta una alçada de 3,5 m. Aquí, el mur en *opus caementicium* descriu una orientació lleugerament obliqua i no del tot paral·lela respecte al mur del costat oposat. Aproximadament al centre del mur, s'obre una gran porta rematada per un arc de mig punt d'1,76 m de llum i 94 cm de fletxa (fig. 3, 5 i 6). La porta mesura 1,95 m d'alçada i té una llum d'1,69 m. Aquest element fou construït solidàriament amb el mur en *opus caementicium*, ja que a l'intradós de l'arc són ben visibles les marques dels llistons que formaven el bastiment de fusta o cintra. L'arc descansa sobre dues impostes que sobresurten de la línia de l'intradós, a manera de mènsules, i que també estan fetes amb *opus caementicium* encofrat. A partir d'aquest punt la tècnica constructiva varia, ja que els brancals de l'arc estan bastits amb blocs de pedra carejada i algun carreu de pedra lligats amb morter de calç. Aquesta gran porta permet accedir a l'interior d'una cavitat natural de planta semicircular d'1,5 m de profunditat per 4,15 m d'amplada. Un cop buidada de sediment, es constatà que al fons d'aquesta petita balma hi afloraven aigües procedents del nivell freàtic. A partir d'aquesta realitat, considerem que l'objectiu d'aquesta porta amb arc era evitar que les fonamentacions del mur nord-occidental de l'edifici entressin en contacte amb les aigües subterrànies.

Àmbit 1.1

L'àmbit 1.1 és un espai arquitectònic de planta rectangular que mesura 5,79 m de llargada per 3,27 m d'amplada i presenta una superfície de 18,93 m². Aquesta obra defineix la cantonada septentrional de la construcció i mostra unes peculiaritats constructives que el diferencien de la resta d'estances. En primer lloc, està construït a una cota més baixa que els àmbits 1.2 i 1.3, als peus de la plataforma intermèdia i recolzant contra un rebaix que afecta el límit nord-occidental de la plataforma superior. De fet, el substrat rocós a l'interior de l'àmbit 1.1 es troba 1,45 m per sota del detectat a l'àmbit 1.2.

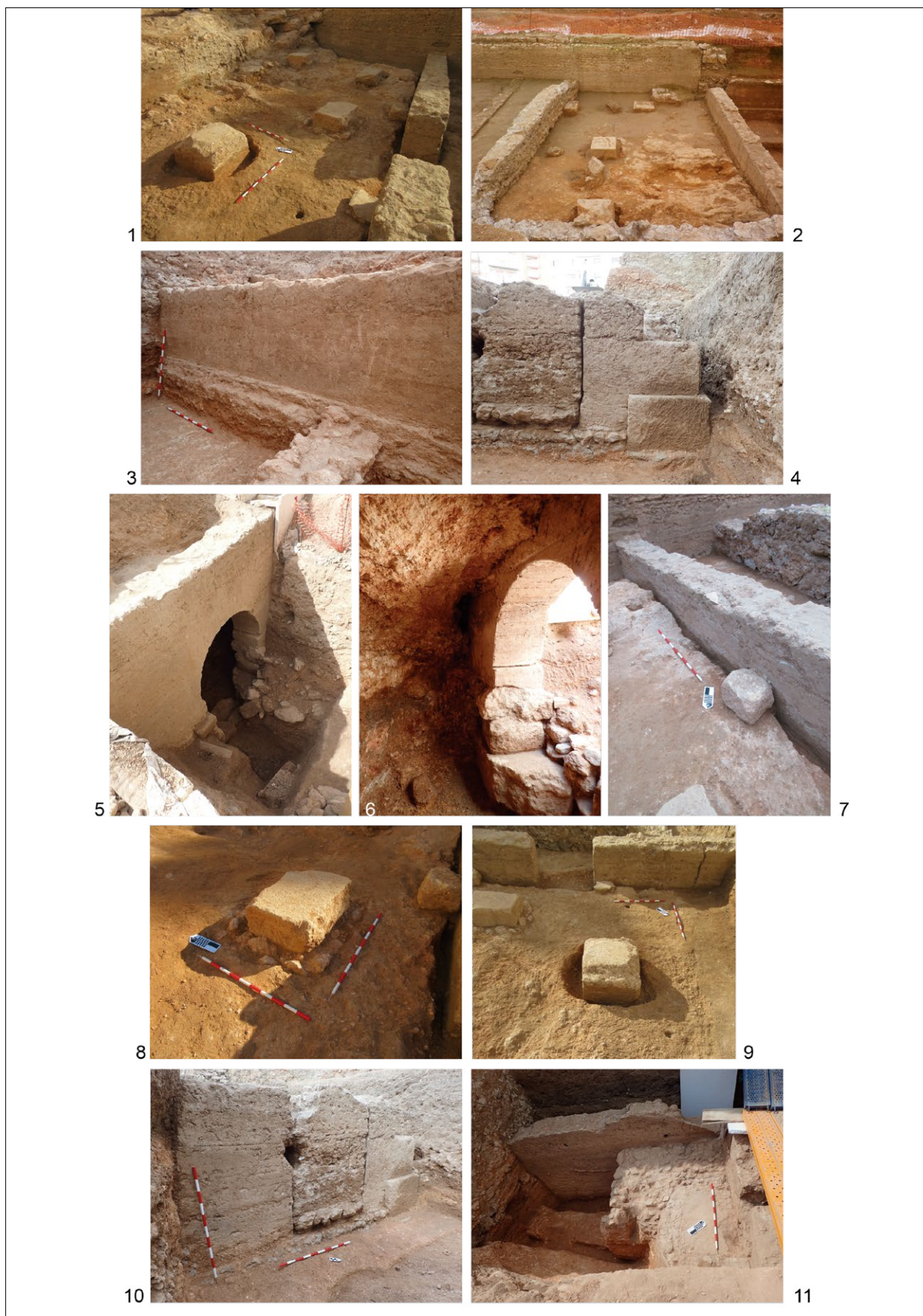

Figura 3. Aspectes constructius del sector 1. 1. Vista de l'àmbit 1.2 des del nord-oest. 2. Vista de l'àmbit 1.3 des del nord-oest; al fons, mur 1002. 3. Mur de tancament nord-occidental de l'edifici (1626), amb la seva banquetta de fonamentació. 4. Cadena de carreus ubicada a la cantonada meridional de l'edifici (1777). 5. Gran porta amb arc de mig punt (1791). 6. Interior de la cavitat natural (1885), accessible a través de la porta. 7. Mur 1222 i la seva trinxera de fonamentació excavada a la roca (1298). 8. Bloc rectangular 1293 sobre un llit de pedres i argila (àmbit 1.2). 9. Bloc rectangular 1331 dins d'un rebaix circular a la roca (àmbit 1.2). 10. Tancament nord-oriental de l'àmbit 1.1, amb la porta 1813 tapiada. 11. Interior de l'àmbit 1.1 amb les restes de la basseta (1451, 1463 i 1464) recoberta en *signinum* a l'extrem nord-est de l'àmbit.

Els costats nord-oest i nord-est de l'estança estan definits pels dos murs de façana de la construcció en *opus caementicium* encofrat (1626 i 1107) que recolzen sobre fonamentacions del mateix material. El parament interior del mur 1626 mostra dues perforacions circulars de 10 cm de profunditat i 7 cm de diàmetre separats per 89,5 cm i a 82 cm d'alçada respecte de la base de l'estructura (fig. 3, 11). Aquests elements cal relacionar-los amb els colls de bastida que s'encastaven a la fàbrica del mur de *caementicium*. A la cantonada dels murs 1626 i 1107 es conserva la base d'una potent cadena de carreus (1777), alguns dels quals presenten la cara encoixinada. Al costat nord-est hi romanen les evidències d'una possible porta d'accés a l'interior (1813) d'1,15 m d'amplada que va ser posteriorment tapiada amb un parament (1864) en *opus caementicium* encofrat (fig. 3, 10). Al límit sud-oest es localitza el mur 1043, estructura que separa l'àmbit 1.1 de l'1.2. En gran part del seu recorregut folra un rebaix a la roca, però justament la part que està en contacte amb l'àmbit 1.1 apareix exempta. A l'extrem nord-occidental de la fàbrica d'aquest mur s'observa una obertura rectangular d'1,03 m d'amplada, la qual devia formar part del conjunt d'obertures que permetria el pas de l'aire per sota del *tabulatum*. Pel que fa al tancament sud-oriental, no tenim dades en el registre arqueològic que ens permetin establir on es localitzava.

La superfície útil interior de l'àmbit és molt reduïda, ja que resta molt poc espai entre els murs perimetrals i el rebaix rocós. Aquesta situació ens indueix a pensar que l'àmbit 1.1 hauria funcionat com un espai d'accés i distribució que posava en comunicació l'interior del magatzem amb els diversos nivells de circulació exterior (plataforma superior i inferior). Creiem, però, que aquesta funció original fou modificada arran del paredat de la porta d'accés 1813. En un moment posterior, durant el segle II, es remodelà aquest espai i s'hi construí un dipòsit en *opus signinum* (1451, 1463 i 1464) (fig. 3, 11) associat a un paviment de pedres i argila, recobert també amb una fina capa de *signinum* (1921). Així mateix, aquesta basseta està relacionada amb un forat de desguàs de planta circular (1958) que es va obrir al mur nord-oriental de l'àmbit 1.1.

Àmbit 1.2

Es tracta d'una estança de planta rectangular, de 5,54 m d'amplada per 10,81 m de llargada i una superfície de 59,88 m². Es localitza entre els àmbits 1.1 i 1.3 i els posa en comunicació a través d'una obertura d'1,24 m d'amplada entre els murs 1053 i 1222, els quals marquen el límit sud-occidental de l'àmbit 1.2. Tant al costat nord-oriental (1043) com al sud-orien-

tal, els murs, fets en *opus caementicium* encofrat, folren el perfil de roca retallada. Destaca per la seva potència i bon estat de conservació el mur sud-oriental (1002) (fig. 3, 2), de 66 cm d'amplada i 2,36 m d'alçada. Al terç inferior són visibles les marques de l'encofrat, mentre que, a la resta de l'alçat, la capa d'argamassa que en devia cobrir la superfície ha desaparegut, fet que ha deixat el nucli de la fàbrica a la vista. La cresta superior del mur 1002 es troba completament regularitzada amb una capa de morter de calç. Damunt d'aquesta superfície són visibles les restes d'un segon parament (1423) que hauria definit una segona planta. Aquest mur no ocupa completament tota la cresta del mur 1002, ja que queden dues superfícies llises a cada extrem que evidencien l'existència de dos finestrals, un orientat a l'àmbit 1.2 i l'altre obert cap a l'àmbit 1.3. Pel que fa a la base del mur 1002, a l'interior de l'àmbit 1.2 es documentà la seva trinxera de fonamentació (1296), excavada al substrat rocós. A l'interior hi aparegué la inhumació d'un gos dins d'una àmfora. L'enterrament, de marcat caràcter ritual, és analitzat en profunditat en la present monografia.⁵

Al costat sud-occidental de l'àmbit s'alcen els murs 1222 i 1053, de 56 cm de gruix. La seva base és a l'interior d'una àmplia trinxera (1298, 1283, 1309 i 1134) (fig. 3, 7) excavada a la roca. Als seus paraments són ben visibles fins a tres superposicions de llates d'encofrat de 30, 34, i 30 cm d'alçada, respectivament. La part superior dels murs està ben regularitzada i aplanada. Aquest tret podria ser un indicatiu més de l'existència del *tabulatum* que podria haver recolzat també damunt dels murs 1222 i 1053.

A l'interior de l'estança, on no es documentà cap paviment i el substrat rocós presenta una superfície molt irregular, hi restaven *in situ* quatre grans blocs de pedra calcària (fig. 3, 1). Els hem identificat amb les bases dels pilars que podrien haver sostingut un paviment sobreelevat sobre bigues de fusta o *tabulatum*. Els blocs 1288 i 1293 es troben alineats seguint un eix sud-est/nord-oest. Estan separats entre si per una distància d'1,90 m i es troben a 1,07-1,04 m respecte als murs 1222 i 1053. Són grans peces de roca calcària lumaquel·la que s'assenten a l'interior d'un rebaix al nivell rocós i sobre un llit de morter de calç o una base de petites pedres lligades amb argila (fig. 3, 8 i 9). El mateix sistema constructiu (rebaix a la roca i base de pedres i argila) es registra al bloc 1331. Aquest, també de planta rectangular, es troba a 1,31 m cap al nord-oest dels dos blocs anteriors i s'alinea amb l'eix de simetria de la nau. Una de les seves cares mostra un incipient tractament d'encoixinat que no fou completat. Finalment, un cas especial el presenta el bloc 1218, el qual no es tracta d'un gran carreu exempt

5 Vid. en aquesta monografia el treball «Un ritual fundacional relacionat amb la construcció de l'*horreum*», d'Abel Gallego-Valle i Judit Ciurana.

sinó que està excavat al mateix substrat geològic. Està arrencat amb el bloc 1288, però és més petit que la resta. Possiblement, també serien part integrant d'aquest sistema de *tabulatum* dos blocs de pedra més (1308 i 1311), de dimensions menors als blocs anteriorment descrits i que s'adossen als murs 1053 i 1222 (fig. 3, 7).

Àmbit 1.3

Aquesta nau de planta rectangular (7,97 m d'amplada per 10,50 m de llargada i 83,68 m² de superfície) és la més gran de l'edifici i es disposa en paral·lel a l'àmbit 1.2, des del qual s'hi accedeix. El seu lateral sud-oriental està definit pel mur 1002, a l'extrem sud-occidental del qual s'obriria un finestral. Al llindar d'aquest, recobertes per una fina capa d'argamassa, s'han conservat les marques, deixades en l'argamassa fresca, dels claus de les sandàlies dels operaris.

Com en l'àmbit 1.2, a l'interior no s'hi detectaren traces de cap paviment més enllà de petites clapes de morter de calç i concentracions de cendres i carbons. Així mateix, l'interior de la nau estava ocupat per quatre grans blocs quadrangulars de pedra lumaquella (fig. 3, 2), dos dels quals (1076 i 1087) estan col·locats a l'eix de simetria central de l'estança, mentre que els dos restants (1069 i 1074) se situen en paral·lel, a 2,3 m de distància, i a 1,22 m respecte al mur que tanca el costat sud-oriental de l'estança (1002). Aquests darrers recolzen directament sobre la roca, mentre que els blocs 1076 i 1087 es disposen a l'interior d'uns rebaixos de planta circular. La part superior de tots aquests elements es troben a la mateixa cota.

Sector 2

Dins del sector 2 hi hem inclòs un conjunt d'àmbits que es localitzen en una estreta superfície d'entre 5,30 i 7,80 m d'amplada, delimitada al nord-est per un dels murs perimetrals de l'*horreum*. Malgrat aquesta proximitat física, les estances existents al sector 2 no estan comunicades amb el magatzem del sector 1. De fet, es constata com el substrat geològic rocós està rebaixat, a una cota 93 cm més baixa respecte a l'interior del magatzem. Al nord (sector 6) i al sud-oest (sector 3) el sector 2 està limitat per dues clotades d'origen natural que identifiquem amb les capçaleres de dos petits torrents que fluïen cap al nord-oest. La major part d'aquesta àrea està ocupada per quatre estances en bateria (àmbits 2.1, 2.2, 2.3 i 2.4) que s'adossen a la cantonada occidental de l'*horreum* i al seu mur de tancament sud-occidental (fig. 4, 1). Aquestes cambres de planta rectangular es disposen seguint una orientació sud-oest/nord-est i estan definides per murs en *opus caementicium* encofrat. A l'extrem sud-est, a tocar del gran rebaix al substrat rocós, hi trobem un àmbit de dimensions més grans també definit per murets

baixos fets amb *caementicium* (àmbit 2.5), el qual comunica amb l'àmbit 2.6, una estreta zona de pas al lateral sud-occidental de les cambres en bateria.

Pel que fa al moment constructiu de tot aquest conjunt d'estances, es fa difícil d'establir amb exactitud degut a l'escassetat de materials arqueològics. No obstant això, a l'àmbit 2.1 va ser possible recuperar un petit lot ceràmic originari d'un dels estrats sobre el qual es bastí un dels seus murs perimetrals. D'altra banda, als àmbits 2.5 i 2.6, els murets en *caementicium* que els definien estaven construïts sobre una successió de nivells que també aportaren materials. Aquests se situen en la primera meitat del segle II, amb formes de ceràmica africana de cuina pròpies de començaments d'aquesta centúria (Ostia III, 267 / Hayes 197), terra sigil·lada sud-gàl·lica (Drag. 24/25b) i fragments de terra sigil·lada africana A. També destaca la recuperació d'una llàntia del taller de *C. Clodius Successus*, actiu entre els anys 90 i 140 dC (Bailey 1980, 93-94).

Àmbit 2.1

Habitació de 3,15 m d'amplada visualitzada per, com a mínim, 5,31 m de llargada. No es va poder delimitar en tota l'extensió, ja que s'introduïa en el perfil nord-oest del límit d'excavació. Està delimitat en un costat per un mur en *opus caementicium* encofrat de 43 cm d'amplada amb banquetta de fonamentació del mateix material (1690). Aquest parament s'adossa al mur de tancament nord-occidental del magatzem mitjançant un bloc de pedra rectangular de grans dimensions (1701). Al costat sud-oriental es localitza un altre mur en *caementicium* (1363) però de menor gruix (30 cm), el qual recolza a la cadena de carreus (1172) que defineix la cantonada occidental de l'*horreum*. Finalment, el límit sud-oest el defineix un mur també obrat en *opus caementicium* (1865) que no va ser possible delimitar en tota l'extensió. A la meitat nord-est de l'estança es va documentar el paviment en *opus signinum* (1821), així com les restes del basament d'una banquetta o banc corregut de 40 cm d'amplada (1826) que s'hauria adossat al parament interior del mur 1690 (fig. 4, 2). Al costat sud-oriental es va visualitzar una mitja canya a la vora del paviment molt deteriorada per una rasa d'espoli que afectava la cantonada de carreus occidental de l'*horreum* (fig. 4, 3). A l'àmbit 2.1 no es va localitzar la porta d'accés a la cambra.

Àmbit 2.2

Estança d'1,98 m d'amplada per 3,67 m de llargada (7,26 m²) ubicada al sud-est de l'àmbit 2.1 i amb el qual comparteix paret mitgera (1363). Aquesta cambra s'adossa al mur de tancament sud-occidental del magatzem. En aquest parament s'observa l'existència d'una capa de revestiment d'argamassa que també es visualitza al mur que tanca l'àmbit pel costat sud-est

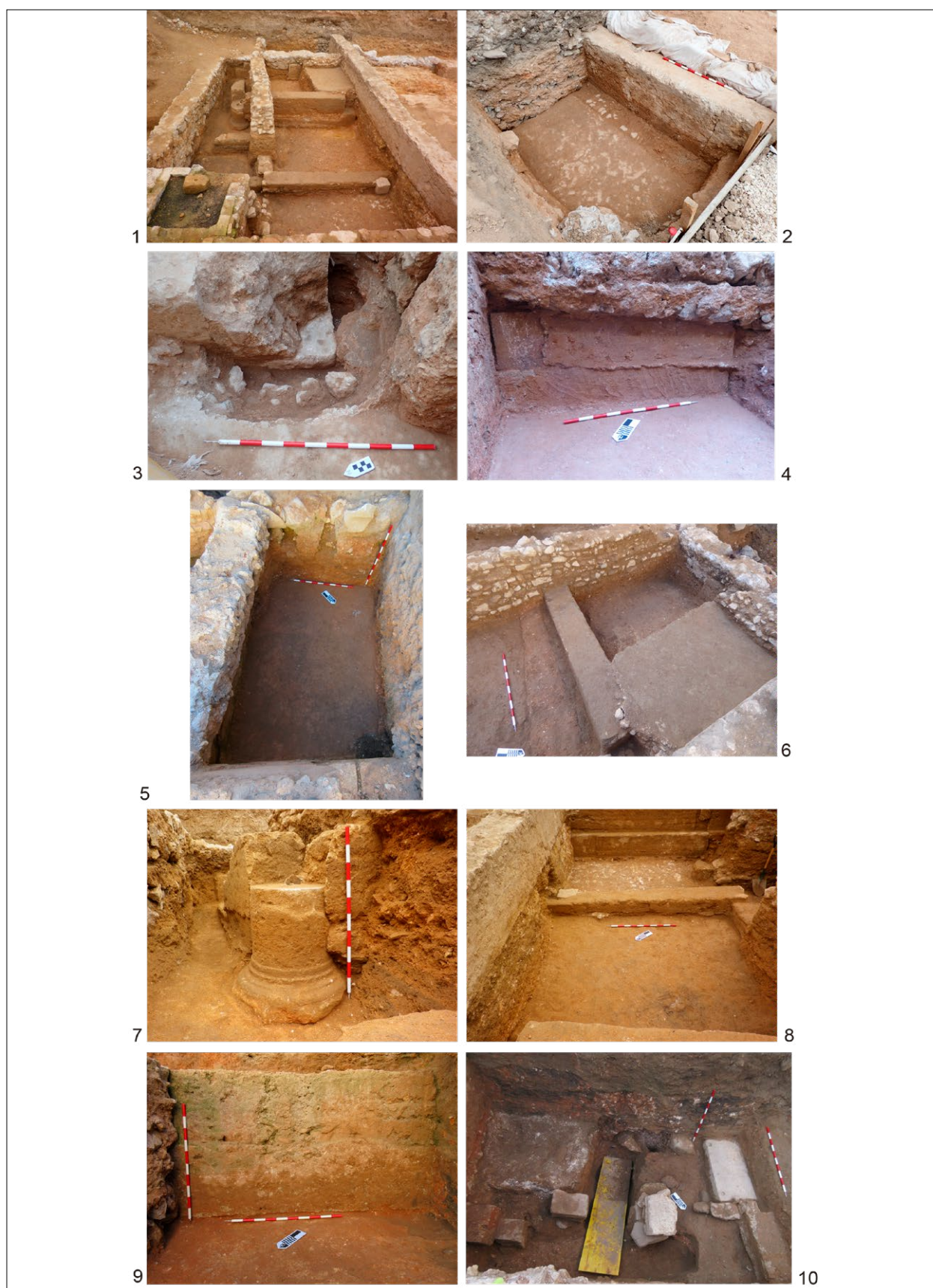

Figura 4. Aspectes constructius del sector 2. 1. Conjunt d'estances en bateria adossades al límit sud-occidental del graner (sector 1). 2. Interior de l'àmbit 2.1, amb paviment en *opus signinum* (1821) i evidències d'un banc corregut (1826). 3. Restes d'una mitja canya al paviment 1821, afectada per una rasa d'espoli d'època tardoantiga. 4. Vista del parament nord-occidental del mur 1190 dins de l'àmbit 2.2. 5. Interior de l'àmbit 2.2, pavimentat en *opus signinum* (1201). 6. Interior de l'àmbit 2.5, amb el paviment 1101. 7. Fust de columna toscana reaprofitada a la cantonada meridional de l'àmbit 2.3. 8. Vista general de l'àmbit 2.4 i l'extrem nord-oriental de l'àmbit 2.5. 9. Parament nord-occidental del mur en *opus caementicium* encofrat 1068 (àmbit 2.6). 10. Estructures presents a la meitat sud-oest de l'àmbit 2.5, a tocar del rebaix a la roca 1165. D'esquerra a dreta, paviment de planta rectangular (1286), base amb elements petris reaprofitats (1255), muret en *opus caementicium* (1285) i llinda reaprofitada (1294).

(1190). El lateral sud-oest està definit per un mur en *opus caementicium* encofrat sobre banquetta (1332). Al costat sud-est, la paret està composta per la superposició de dos cossos encofrats de 35 i 29 cm d'alçada que s'adossen a un carreuó de pedra calcària (fig. 4, 4). Al mateix costat hi ha un mur de característiques semblants (1234) que està separat del mur 1190 per un espai buit d'aproximadament 1 m d'amplada que hem identificat amb una porta. Aquesta conduiria des de l'àmbit 2.2 fins al 2.3. Com en el cas de l'àmbit 2.1, l'interior de l'estança està pavimentada en *opus signinum* (1201) (fig. 4, 5).

Àmbit 2.3

Aquest àmbit es troba al sud-est de l'àmbit 2.2 i hi comunica a través d'una obertura ubicada al nord-oest. Es tracta d'una habitació de 2,23 m d'amplada per 3,58 m de llargada (7,98 m²). A l'interior no es documenta cap paviment ni nivell d'ús, tan sols el substrat rocós regularitzat. Els costats sud-oest i sud-est estan tancats per dos murs en *opus caementicium* encofrat de 40 cm de gruix (1214 i 1141) proveïts d'una banquetta de fonamentació de 48 cm d'alçada. A l'angle d'unió d'aquests dos murs hi ha una base de columna toscana reaprofitada (1216) (fig. 4, 7). Al mur sud-occidental s'obre una porta d'1 m d'amplada que permet l'accés des de l'àmbit 2.6.

Àmbit 2.4

Habitació de planta rectangular de 2,33 m d'amplada per 2,95 m de llargada (6,87 m²) (fig. 4, 8). Dos dels seus quatre costats estan definits per murets baixos (1226 i 1298) que no arriben als 40 cm d'amplada. Presenten un acabament superior molt regular, fet que evidencia que van funcionar com a base per a un parament en tàpia o en materials peribles, com ara fusta. A la cantonada d'aquests dos es localitza un carreuó de pedra calcària amb un encaix circular al centre (1259). Aquests dos murets s'adossen al mur de tancament sud-oriental de l'àmbit 2.3 (1141) i al mur de tancament sud-occidental del magatzem del sector 1. A l'interior d'aquest espai arquitectònic no es documenta cap pavimentació sinó el substrat geològic regularitzat.

Àmbit 2.5

Es tracta d'un ampli espai en forma de L situat a l'extrem sud-est del sector 2. Els costats sud i sud-est estan delimitats per dos retalls verticals a la roca (1165 i 1424) que, juntament amb el mur del límit sud-oriental de l'*horreum* (1021), defineixen un àmbit rectangular. El rebaix 1424 està folrat per dos murs en *opus caementicium* encofrat. El primer (1007), que s'adossa a la cantonada meridional del magatzem flavi, està

bastit sobre una banquetta de fonamentació de 85 cm d'alçada. El segon (1068), que recolza a l'extrem sud-oest del mur anterior, es fonamenta directament sobre el substrat geològic (fig. 4, 9).

Cap al nord, el límit de l'àmbit 2.4 el marquen els murets 1198 i 1226. Tot i que no s'han conservat evidències de cap llindar o estructura de comunicació entre els àmbits 2.4 i 2.5, creiem que devia existir algun element que els connectava. Al costat nord-oest de l'àmbit es localitza un espai d'1 m d'amplada que condueix a l'àmbit 2.6 i que està flanquejat per dos murets de *caementicium* de característiques constructives idèntiques als murs de l'àmbit 2.4 (1285 i 1232). Aquests mesuren 35 cm d'amplada per 20 cm d'alçada. El mur 1232 s'adossa al mur 1226 de l'àmbit 2.4, mentre que, al costat oposat, el mur 1285 funciona conjuntament amb un element petri reaprofitat, un llindar treballat en pedra de Santa Tecla que presenta dos encaixos en un dels laterals (1294) (fig. 4, 10). Aquesta peça, de 22 cm de gruix, 67,5 cm d'amplada i 1,05 m de llargada, s'adossa al front rocós 1165 i hi recolza una estructura lineal formada per tres blocs de pedra sense treballar, units amb morter de calç pobre (1297).

A l'interior d'aquest àmbit s'han documentat tot un seguit d'elements relacionats amb les activitats productives que s'hi haurien desenvolupat (fig. 4, 10). A la cantonada meridional destaca la presència d'una estructura de planta rectangular, d'1,10 m d'amplada per 1,19 m de llargada (1286). Es tracta d'un paviment format per una capa de morter de calç i guix, de superfície irregular, amb dos grans fragments d'àmfora adherits. Destaca també una altra estructura feta amb elements de pedra reaprofitats (1255) que apareix alineada amb el carreuó que tanca la cantonada meridional de l'àmbit 2.4 (1259).

Àmbit 2.6

Correspon a un espai estret i allargat d'1,60 m d'amplada que transcorre paral·lel als murs que limiten el costat sud-oest dels àmbits 2.2, 2.3, 2.4 i 2.5. A aquest espai en passadís s'obre la porta que donava accés a l'àmbit 2.3. El seu extrem sud-oest està definit per un mur d'aterassament (1398) bastit en paredat ordinari, amb el parament exterior arrebossat, i que segueix una orientació nord-oest/sud-est. Aquesta estructura, d'1,16 m d'alçada, salva un desnivell significatiu existent entre la cota de circulació de l'àmbit 2.6, a 36,75 m s. n. m., i el fons de la clotada adjacent (àmbit 3.1), que és a una cota de 35,59 m s. n. m. Aquest espai comunica amb l'àmbit 3.2, que s'ubica a la mateixa cota i que en devia ser la continuació. Més enllà no sabem com es devia articular, ja que en aquest punt s'establí el límit d'intervenció arqueològica.

Sector 3

El sector 3 es troba a l'extrem més sud-occidental del solar excavat i cobreix una superfície total de 32,26 m². Es caracteritza per la presència d'una depressió o clotada natural amb un broll d'aigua subterrània de l'aquífer. A l'interior d'aquesta depressió s'han documentat dues estructures vinculades a la gestió d'aquest aflorament hídric. D'una banda, una galeria construïda amb l'objectiu d'aprofitar la surgència (fig. 5, 2), i de l'altra, l'arrencada d'una segona conducció (fig. 6), possiblement de cronologia anterior, que conduiria aquestes aigües en direcció nord i les allunyaria de l'*horreum* flavi. Aquesta estructura devia passar per sota del costat nord-occidental del sector 2 i probablement derivava l'aigua cap al torrent que devia existir a l'actual carrer de Pin i Soler, a uns 300 m en direcció nord-oest.

Pels costats sud-oest i nord-est, aquest espai deprimit està envoltat per una franja de terreny situada a una cota més alta, a la part nord-oriental de la qual aparegué la coberta de la segona conducció, així com el que creiem que és la cantonada meridional de l'àmbit 2.1. Pel seu cantó sud-occidental, el sector 3 està delimitat per un potent retall a la roca (1417). En aquesta petita superfície, que continuava més enllà del límit d'intervenció arqueològica, es van localitzar les restes molt malmeses d'un paviment en *opus signinum* construït a finals del segle I - inicis del segle II.

Com hem esmentat anteriorment, el sector 3 es tracta d'una fondalada que cal relacionar amb la capçalera d'un barranc que devia desembocar a una torrentera de dimensions més grans. L'espai està limitat al sud-est (1417) i al sud-oest (1441) per dos rebaixos verticals al substrat rocós, mentre que el costat nord-est està tancat pel mur d'aterassament 1398. L'interior d'aquesta clotada està ocupat per una gran estructura que està integrada per dos cossos constructius diferenciats i que hem denominat «galeria de captació d'aigua».

La primera es tracta d'una estança de planta rectangular, de 2,83 m de llargada per 1,26 m, que està delimitada per quatre murs de maçoneria encofrada d'entre 33 i 46 cm de gruix (1348, 1349, 1322, 1352 i 1351). Els tres primers murs formen una unitat constructiva contínua, mentre que el mur 1351, que defineix el lateral nord-oest d'aquesta mena de vestíbul, s'adossa al parament 1322. En el cas concret de l'estructura 1322, aquest s'uneix a un dels murs interiors de la conducció (1362). Pel que fa als murs 1348 i 1342, recolzen sobre unes banquetes de fonamentació de força alçada que reposen sobre el terreny natural existent al fons de la depressió. D'acord amb la seqüència estratigràfica documentada, aquesta cambra rectangular es va construir en dues fases diferents. En

la primera, es bastí l'extrem nord-occidental de l'escanç, amb l'accés a l'interior de la conducció. Posteriorment, s'hi abocaren terres i es generà una rampa, i sobre aquesta es construïren els dos murs laterals llargs que enclouen l'habitació pel sud-oest. Al costat més nord-oriental d'aquesta avantcambra hi trobem tres graons que porten a l'entrada de la conducció (fig. 5, 3). Aquesta entrada està definida per un arc de mig punt obrat en maçoneria simple, definit per blocs de pedra carejats i col·locats de cantell (1361). Aquest element és part integrant de la coberta de la conducció.

El segon cos estructural és una conducció de 4,84 m de longitud que segueix un recorregut nord-oest/sud-est. La seva amplada interior oscil·la entre els 95 i els 75 cm, i l'alçada és d'1,54 m. Aquest element està format per tres trams diferents que s'adossen entre si. Cada tram està constituït per dos murs laterals i un tram de volta. Des de l'entrada de la galeria, ubicada al nord-oest, es baixen quatre graons d'alçades discordants construïts amb blocs de pedra i elements reaprofitats (1585) (fig. 5, 5). Aquest tram d'escalas va a parar a una plataforma d'aproximadament un metre de longitud que descriu cert pendent i que remata un altre graó (1586). Com en el cas anterior, el graó està format a partir de dos elements reaprofitats: una placa de marbre de Santa Tecla i un fragment rectangular de la base motllurada d'un pedestal.

Aquest primer tram de conducció, d'1,95 m de llargada, està protegit per una volta de mig punt de maçoneria de morter de calç (1361). L'intradós de la volta està revestit amb una capa d'argamassa grisenc que mostra les empremses de la cintra vegetal en canyís. La volta recolza sobre dos murs de paredat ordinari (1362), amb llurs paraments exteriors regularitzats amb un lliscat d'argamassa. Sobre aquest tram en recolza un segon, que mesura un metre de longitud i que es caracteritza per estar bastit amb una tècnica constructiva diferent a la detectada en la primera secció de la conducció. La coberta està formada per una estructura (1356) amb volta de mig punt a l'intradós rematada per una superfície recta i plana a l'extradós. La construcció d'aquest tram és més acurada, sobretot pel que fa a la volta, completament revestida amb una capa de morter amb petites puntes de carbó. A l'intradós són visibles les marques dels taulons emprats en l'encofrat. La volta reposa sobre el mur 1600 (fig. 5, 6) i el tram inicial del mur 1602, ambdós paraments construïts en *opus caementicium* encofrat. La darrera secció de la galeria (fig. 5, 7) està construïda a l'interior d'una cavitat excavada a les margues (1236), de planta ovalada i 2,62 m d'amplada. Per tal de construir la volta que la cobreix (1601) s'excavà el sostre de la cavitat i es revestí amb morter de calç, argila i pedres (1601). Aquesta estructura reposa sobre tres murs constructivament idèntics, bastits en *opus caemen-*

32

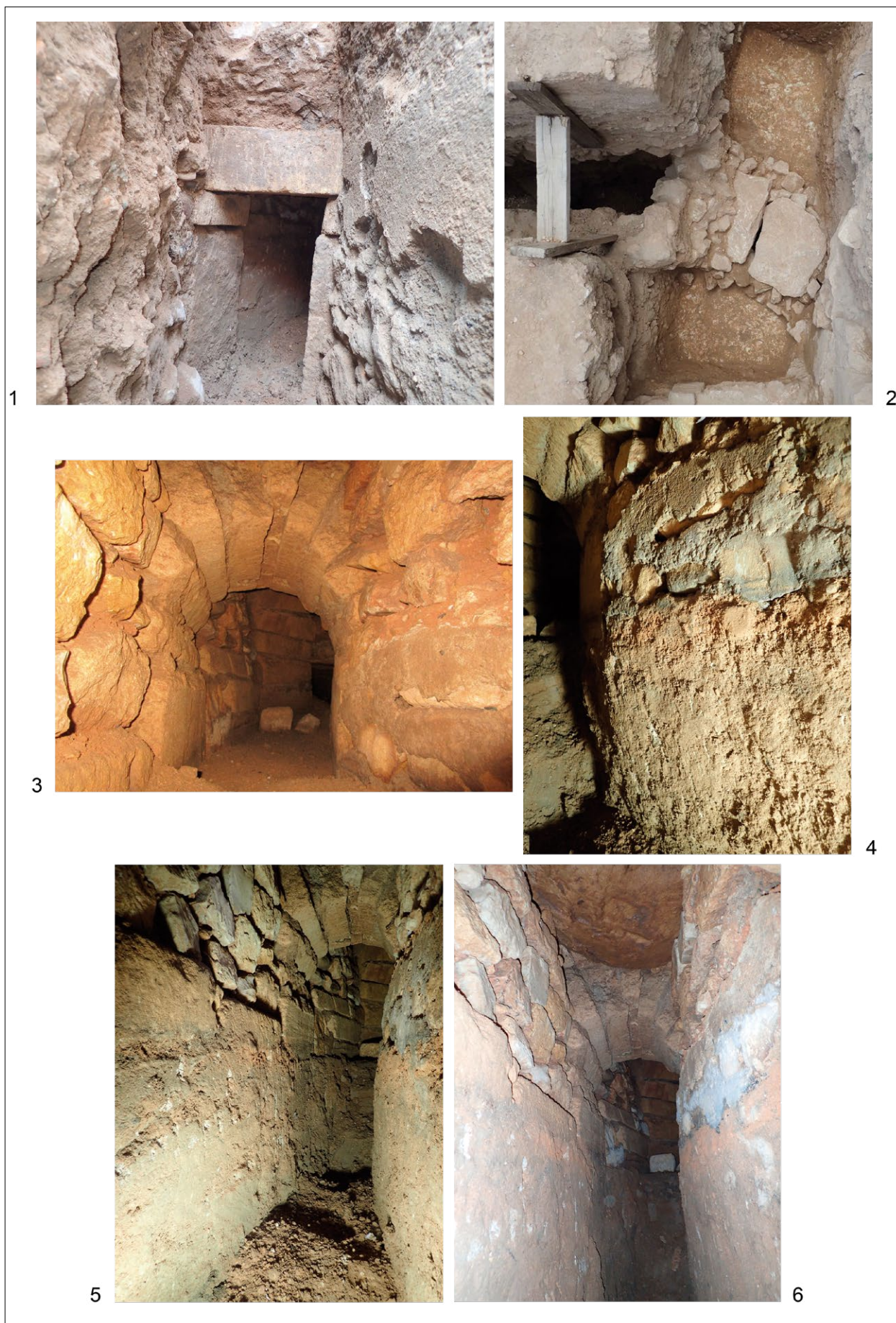

Figura 6. Aspectes constructius de la conducció del sector 3. 1. Porta d'entrada a l'interior de la conducció. 2. Vista des de l'exterior de la coberta de la canalització, feta amb grans lloses. 3. Interior del canal; a la part superior, arc i paraments superiors en *opus vittatum*. 4. Detall del mur en *opus caementicium* al lateral oriental. 5-6. Vista interior de la canalització, amb la coberta de lloses a la part superior de la imatge.

*ticiu*m (1550, 1602 i 1587). Aquest últim mur tanca la galeria per la part final, tot i que no la revesteix completament.

Davant del caràcter heterogeni dels diferents elements que la integren, al nostre parer cal distingir tres unitats constructives dins de la galeria de captació, les quals s'adscriuen a tres fases constructives diferents. La secció original de la construcció està constituïda pel seu tram final, definida als laterals per murs en *opus caementiciu*m encofrat (1550, 1600 i 1602) i dos trams de volta de mig punt també en *caementiciu*m (1356 i 1601). No comptem amb material arqueològic que ens permeti atribuir una cronologia fundacional, tot i que semblaria lògic associar-la al bastiment de l'*horreum* en època flàvia. Tampoc es pot descartar que hagués estat connectada amb la conducció amb coberta de lloses documentada a l'extrem nord-occidental del sector 3. En un segon moment en el temps, també difícil de precisar, s'hauria executat la construcció de la meitat nord-occidental de la galeria i de l'avantcambra amb escales per accedir a l'interior. Si aquí existia la continuació de la conducció flàvia, fou eliminada i substituïda per una altra bastida amb murs i coberta amb volta en maçoneria encofrada (1361, 1362 i 1541). A l'interior d'aquest nou tram s'hi entrava a través d'una avantcambra de planta quadrangular enclosa per murs de fàbrica de paredat de morter (1348, 1349, 1322, 1530 i 1529). La diferència d'alçada entre aquesta estança i l'interior de la conducció se superava mitjançant una escala (1534 i 1558).

La construcció de l'avantcambra suposà el rebaix de diversos estrats que, malauradament, contenen escàs material ceràmic. En conjunt, es tracta de produccions que no superen el segle II (àmfora bètica Beltran 2a i Dressel 20; terra sigil·lada sud-gàl·lica, Drag. 37) o bé que són molt abundants en contextos tarraconenses de segles II i III (ceràmica africana de cuina, Ostia III, 332 / Hayes 196 (Aquilué 1995, 67). És problemàtic establir una datació fiable; tan sols podem proposar-ne una d'hipotètica de segle III. La darrera intervenció constructiva individualitzada data de finals del segle IV, inicis del segle V. Es construïren dos murs de maçoneria (1351 i 1352) que s'adossen als murs laterals de l'avantcambra, ampliant-la així cap al sud-oest. Aquests paraments s'alçaren sobre un estrat sedimentat en desnivell que amortitzava part del sistema d'accés a la conducció, el qual es caracteritza per la presència de produccions ceràmiques pròpies del segle IV de ceràmica africana de cuina (Hayes 58B / Lamb. 52A; Ostia IV, 59; Atlante, tav. CV, 2) i d'àmfora africana (africana 3B). També hi apareixen formes pròpies de contextos de finals del segle IV i inicis del segle V de ceràmica africana de cuina (Ostia III, 108; Ostia IV, 61), de terra sigil·lada africana C (Ostia IV, fig. 3) i sobretot de terra sigil·lada africana D (Lamb. 51, 51A / Hayes

59; Atlante, tav. XXXVIII, 2; Waagé 1948, tav. IX, n. 831 u) i terra sigil·lada africana C (Ostia IV, fig. 3). En aquell moment, tot i que part de l'avantcambra i de la conducció es trobaven reblertes amb sediment, el fons de la conducció i, més específicament, el doll d'aigua subterrània era encara accessible, si bé no en circumstàncies òptimes.

Al nord-oest de la depressió ocupada per la galeria de captació d'aigua es localitza una segona conducció, la qual s'introdueix per sota el sector 2.6 i descriu un recorregut en curvatura en direcció nord. No va poder ser explorada totalment, però es van poder documentar 1,5 m del seu recorregut. Aquesta estructura està construïda en part dins del substrat natural retallat i de la plataforma intermèdia-baixa. Queda encaixonada entre l'avantcambra de la galeria de captació i el mur d'aterrament que, recordem-ho, voreja el costat nord-oriental d'aquest petit barranc. L'entrada del conducte (fig. 6, 1) està definida per un mur de façana de paredat de morter (1568) on s'obre una porteta arquivada de 63 cm d'amplada obrada amb carreus de mides diverses. L'interior, de 73 cm d'amplada, està compost per dos murs paral·lels en *opus caementiciu*m d'1 m d'alçada (1972 i 1973) (fig. 6, 4). Sobre d'aquests s'assenta un parament format per tres filades de petits blocs de perfil rectangular lligats amb morter de calç (*opus vittatu*m). Com en el cas de la galeria anteriorment descrita, aquest conducte també està constituït per diversos trams constructius. Al final del primer tram, els murs recolzen sobre un tercer element, un arc de mig punt també en *vittatu*m (2000) amb una base en *opus caementiciu*m (fig. 6, 3). A partir d'aquí arrenca el segon tram constructiu de la conducció, que varia lleugerament el seu recorregut original. Finalment, la canal està coberta per dues grans lloses de pedra calcària que descansen sobre la part superior dels murs en *vittatu*m (1589) (fig. 6, 2) i en els arcs de mig punt.

Sector 4

El sector 4 es localitza a la meitat sud-oriental del solar, a la plataforma rocosa superior. Recordem que la topografia en vessant d'aquesta àrea periurbana va ser profundament alterada arran de la construcció de l'*horreum* i les estances annexes. L'arranjament d'aquestes edificacions requerí la creació de quatre plataformes i, per tant, l'execució d'importants rebaixos en el substrat natural de pedra calcària i marga. Aquest sector, que correspon a la plataforma superior del conjunt, mesura 32 m de llargada per 6,48 m d'amplada (207,36 m²). Es tracta d'una superfície relativament plana i regular, amb una cota superior de 41,40 m s. n. m. i una d'inferior de 40,60 m s. n. m.

En relació amb les evidències arqueològiques, s'han documentat fonamentalment estructures negatives.

Figura 7. Estructures arqueològiques documentades al sector 4. 1. Interior del pou 1035. 2. Encaixos laterals existents a la paret oriental del pou. 3. Vista del sector 4 des de l'est. 4. Canal 1447 vist des del seu extrem sud-occidental. 5. Canal secundari (1468), que desguassa al canal de drenatge principal (1447). 6. Rebaix de planta quadrangular (1470) alineat amb la cantonada oriental del graner (sector 1). 7. Detall d'una de les estructures de paredat de morter i argila construïdes a l'interior del canal 1447 (1531).

La construcció de l'edifici d'època contemporània suposà una afectació profunda dels estrats i les estructures que existien sobre aquesta superfície rocosa. El resultat va ser la presència de molt poc gruix de sediment sobre la roca. Una de les estructures principals aparegudes és un pou de planta rectangular amb extrems arrodonits (1035) (fig. 7, 1) que es disposa seguint una orientació sud-oest/nord-est. Aquest mesura 1,36 m de llargada per 91 cm d'amplada. Als perfils dels laterals llargs de l'estructura s'observen un seguit d'orificis de tendència rectangular, separats per una distància regular d'entre 33 i 39 cm (fig. 7, 2). En aquests forats s'hi encaixaven peces de fusta que garantien l'accessibilitat al fons del pou. Malauradament, no sabem si som davant d'un pou per extreure aigua o de l'accés a una conducció subterrània més complexa (*cuniculus*).

La seqüència estratigràfica a l'interior d'aquest element no fou exhaurida totalment, però s'assoliren els 3 m de profunditat en l'excavació dels seus nivells de rebliment. Aquest pou cal vincular-lo a la presència del nivell freàtic a cotes molt altes, fenomen ja documentat als sectors 3 i 6. Per determinar la cronologia del pou tan sols comptem amb les datacions ceramològiques del seu farciment, d'època flàvia. Destaca la presència abundant de formes de terra sigil·lada sud-gàl·lica pròpies de finals del segle I (Déchelette 67, Drag. 33a, Drag. 37a, Hermet 24, Vernet 28). Els materials africans només estan representats per un fragment de cassola Ostia II, 303, típica d'estrats flavis. Per tant, l'excavació del pou s'hagué de dur a terme abans d'aquest moment.

Una altra de les estructures identificades al sector 4 també està vinculada amb la gestió de l'aigua; en aquest cas, de les aigües superficials. Es tracta d'un sistema ramificat de petits canals excavats a la roca que tenien com a objectiu conduir l'aigua de pluja que s'escolava superficialment i conduir-la cap al sud-oest. Aquesta estructura hauria mantingut les aigües superficials ben lluny de la façana sud-oriental de l'*horreum*. No tenim cap indici per saber quan es construí, però hem d'entendre que devia formar part del mateix projecte constructiu que el magatzem.

El braç principal de la canalització (1447) té un recorregut sud-oest/nord-est i una longitud total de 14 m (fig. 7, 3 i 4). Pel que fa a les seves dimensions interiors, aquesta estructura mesura 34,5 cm d'amplada i entre 34,50 i 40 cm de profunditat. Disposat transversalment a la canal 1447 trobem el conducte 1468, que mesura 1,90 m de longitud, 34,5 cm d'amplada i 9 cm de profunditat (fig. 7, 6). A la canalització 1447 se li uneixen, a l'extrem nord-oriental, dues conduccions més d'identiques característiques (1449 i 1482), les quals es disposen seguint un eix est-oest. Al seu torn, a aquests dos conductes hi desemboquen dues

canalitzacions més, de curta longitud i no gaire profundes (1484 i 1486).

A l'interior del canal principal es van localitzar quatre estructures de planta rectangular bastides amb pedres i morter de calç pobre (1539, 1531, 1495 i 1443), les quals estan separades per distàncies força regulars (entre els 4,27 i els 5,50 m) i tenen un gruix situat entre els 30 i els 50 cm (fig. 7, 6). Considerem que aquests elements van ser construïts quan el sistema de canalitzacions ja es trobava en desús. Pel que fa a la seva funcionalitat, creiem que es tracta dels únics vestigis que resten d'un conjunt de quatre murs orientats nord-oest/sud-est. La ceràmica provinent dels farciments de les canalitzacions no és gaire significativa, però semblen ubicar l'abandonament del sistema, com a mínim, durant la segona meitat del segle III. La construcció dels murets esmentats haurien acabat de reblar el procés d'amortització de les canalitzacions.

A l'extrem nord-oriental del sector 4 es detectaren dues unitats negatives excavades a la superfície rocosa. Es tracta de dos retalls poc profunds (1470 i 1478) (fig. 7, 7), de planta quadrangular i 65 cm de costat, els quals estan alineats amb el mur de tancament nord-oriental de l'àmbit 1.2 de l'*horreum* i podrien haver format part d'alguna construcció annexa, potser un pòrtic, que s'obria enfront de la façana sud-oriental d'aquesta construcció.

Sector 5

Aquest sector, adjacent al sector 4, també s'ubica a la plataforma superior. Presenta unes dimensions de 14,90 m d'amplada per 18,12 m de llargada (43,66 m²). Aquí la superfície del substrat rocós és irregular i amb un marcat desnivell (àmbit 5.1). Contràriament al sector 4, el sector 5 no sembla haver estat rebaixat o regularitzat. En el seu extrem nord-occidental, la massa de pedra calcària està afectada per un important rebaix vertical (1289) de 3,50 m d'alçada. Adossant-se a aquest retall, es localitzen les restes d'una edificació de planta rectangular (àmbits 5.2, 5.3 i 5.4) (fig. 8, 2). Aquest cos constructiu aïllat mesura 13,26 m de llargada per 3,29 m d'amplada i s'orienta al sud-oest/nord-est. No es va poder delimitar el seu acabament nord-oriental, ja que la construcció continuava més enllà del límit d'intervenció. El mur de tancament sud-oriental recolza al perfil rocós i es caracteritza per trams en *opus caementicium* encofrat (1344, 1345, 1383), amb tres blocs de pedra rectangulars intercalats, dels quals només un roman *in situ* (1346) (fig. 8, 5). En paral·lel, es disposa el tancament nord-occidental, un mur en *opus caementicium* encofrat (1373).

Un mur de fàbrica idèntica (1803) limita el costat nord-oriental, mentre que la cantonada sud-occidental de l'edifici està rematada per una potent cadena

Figura 8. Estructures arqueològiques aparegudes al sector 5. 1. Vista de l'àmbit 5.1 des del sud-est; al centre, la gran escletxa d'origen natural 1412. 2. Edificació de planta rectangular (àmbits 5.2, 5.3 i 5.4) ubicada al límit nord-occidental del sector 5. 3. Cantonada occidental de la construcció rectangular: carreu angular 1088 i mur de reforç en *opus caementicium* 1355. 4. Parament sud-oriental del mur en *opus caementicium* encofrat (1373), el qual recolza a la banqueta de fonamentació 1373-1. 5. Mur de tancament sud-oriental de l'edifici rectangular, compost per trams en *opus caementicium* encofrat i blocs rectangulars de pedra calcària (1344 i 1346). 6. Interior de l'àmbit 5.4 vist des de l'oest un cop excavats els reblliments constructius; a la dreta, rebaixa a la roca (1289). 7. Escala de quatre graons (1400) i plataforma de pedres i argila (1583). 8. Meitat inferior del mur d'estrep 1409, construït en paredat encofrat. 9. Parament sud-occidental del mur d'*opus caementicium* encofrat (1803).

cantonera de carreus encoixinats (1088, 1143). Pel que fa al seu interior, està compartimentat per dos murs transversals en paredat de morter de calç encofrat que funcionen com a murs d'estrep (1374 i 1409). Estan separats per una distància de 2,80 m i recolzen al mur lateral 1373 i al retall a la roca 1289. L'absència de paviments o sòls de circulació, així com la gran profunditat assolida pels murs documentats i la irregularitat del rebaix que defineix un dels costats, ens fa interpretar aquest espai com un gran caixó constructiu amb murs en *caementicium* que contindrien un rebliment de terres. Aquest serviria com a base per a un cos edifici superior (un pòrtic o passadís, a jutjar per la seva planta allargada) que no s'ha conservat. Un bon indicatiu a favor de l'existència d'aquest segon alçat desaparegut és la superfície regularitzada que presenta la part superior dels murs que defineixen la construcció.

En conjunt, el material arqueològic recuperat dels rebliments interiors indicaria que aquest edifici fou construït en època flàvia. S'hi han localitzat fragments de terra sigil·lada sud-gàl·lica (Drag. 18, 27, 33, 35, 37, 24/25, Vernet F1) i, en menor quantitat, formes de ceràmica de cuina africana (Lamb. 10B / Hayes 23A). Així mateix, destaca la recuperació d'un as de l'emperador Claudi. Sembla, doncs, que aquesta edificació fou construïda en el mateix moment que l'*horreum* (sector 1) i les edificacions annexes (sector 2). Hom pot aduir que formaria part del mateix projecte constructiu, considerant la similitud de les fàbriques i solucions constructives emprades, així com la possible confluència entre aquest espai de trànsit i l'àmbit 1.1 del magatzem. Malauradament, no podem provar aquesta hipòtesi, ja que no s'ha conservat cap element de connexió entre aquests dos espais arquitectònics.

Àmbit 5.1

L'àmbit 5.1 es correspon amb la part superior de la plataforma rocosa i cobreix una superfície de 205,36 m². Com ja hem apuntat abans en relació amb el sector 4, aquí les evidències arqueològiques es limiten a retalls a la roca degut a l'intens procés erosiu sofert per aquest sector més elevat. Destaca la troballa de tres trinxeres poc profundes, que es disposen en paral·lel entre elles i que s'orienten en direcció nord-sud (1553, 1555, 1554). Hom pot relacionar aquests canals, que acaben unint-se en el seu extrem septentrional, amb els apareguts en el sector 4 i vincular-los al sistema de drenatge d'aigües pluvials.

A l'extrem nord-oriental del sector 5 es va localitzar una gran escletxa a l'aflorament calcari, de forma ametllada i de 6,56 m de llargada per 1,48 m d'amplada (1412) (fig. 8, 1). Els materials ceràmics trobats als estrats de rebliment indicarien que aquesta cavitat fou reomplerta en època medieval moderna. Ignorem si

aquesta estructura subterrània d'origen natural hauria estat utilitzada en època romana.

Àmbit 5.2

Es tracta de l'espai arquitectònic que s'ubica més al sud-oest dins de la construcció identificada amb un pòrtic o amb un passadís. Mesura 3,19 m de llargada per 2 m d'amplada (6,98 m²). El costat nord-occidental de l'àmbit està delimitat pel mur 1373, una estructura en *opus caementicium* que es disposa seguint un eix sud-oest/nord-est. Presenta una alçada d'1,65 m, i en el seu parament sud-oriental són ben visibles cinc marques deixades per les llates d'encofrat, amb amplades heterogènies que oscil·len dels 45 cm als 25,5 cm. Així mateix, apareixen, a alçades diverses, forats de planta circular de 8 cm de diàmetre per 12 cm de profunditat (fig. 8, 4), vinculats a l'ús d'estructures d'apuntament dels motlles de l'encofrat.

Al costat sud-oest de l'edificació no comptem amb cap mena d'indici estructural que ens permeti conèixer la seva més que probable prolongació cap a aquesta direcció. En aquest punt hi trobem l'aflorament de pedra calcària rebaixada (1365) i, adossant-s'hi, una estructura integrada per un cos rectangular de *caementicium* (1863 i 1871) rematada per tres grans carreus encoixinats de pedra calcària (1088, 1143 i 1100). A aquest element se li adossa el mur 1373, així com un tercer element que sembla actuar com a contrafort, el mur 1355. Aquest està obrat en *opus caementicium* encofrat i recolza al parament interior del mur 1373 i al carreu 1088 (fig. 8, 3). El seu extrem nord-oriental es troba parcialment trencat. Mesura 1,86 m de longitud per 32 cm d'amplada, i s'hi pot diferenciar un cos superior amb marques d'encofrat de 40 cm d'alçada i una banquetta de perfil irregular de la mateixa alçada. El mur es fonamenta en part sobre la roca i en part sobre els farciments constructius a l'interior de l'àmbit 5.2. Finalment, l'àmbit està delimitat per l'extrem nord-oriental del mur 1374. Es tracta d'un mur de paredat de morter de calç encofrat d'entre 1,71-1,61 m d'alçada i 50 cm d'amplada, que es fonamenta sobre el substrat natural i que descansa sobre una banquetta (fig. 8, 8). El seu lateral nord-occidental s'adossa al mur en *caementicium* 1373, mentre que al costat oposat recolza al rebaix a la roca 1416. La cresta del mur es troba regularitzada amb una capa de morter de calç.

Un cop retirats els rebliments constructius de l'interior d'aquest espai, aparegueren les restes d'una escala (1400) associada a una plataforma de pedres i argila (1583) (fig. 8, 7). L'escala està integrada per quatre peces rectangulars de pedra calcària. No estan col·locats seguint un eix, sinó que descriuen un lleuger viratge en direcció nord. L'alçada dels graons és d'entre 24 i 26 cm. El darrer graó està falcat al

substrat natural mitjançant un petit rebaix (1401). Es tracta clarament d'una construcció cronològicament anterior, amortitzada arran de l'edificació de l'edifici rectangular. A l'escala s'hi associen diversos nivells de terraplenament que han proporcionat escàs material arqueològic, el qual, però, sembla ubicar-se en un moment julioclaudi tardà.

Àmbit 5.3

Aquest espai, de planta rectangular, mesura 2,78 m de llargada per 2,13 m d'amplada i cobreix una superfície de 5,92 m² al centre de l'edifici. Com en el cas de l'àmbit anterior, està definit pel mur lateral 1373 i pel rebaix a la roca 1298, i està tancat al nord-est pel mur 1409. A l'interior de l'àmbit es va percebre com l'horitzó geològic descendeix lleugerament de cota, fet que explicaria per què el mur encofrat 1373 presenta en aquest tram una banqueteta de fonamentació (1373-1) (fig. 8, 4). Aquesta sobresurt 10 cm respecte al pla vertical del parament; mesura 91 cm d'alçada i fou construïda mitjançant una trinxera a sac (1457). Pel que fa a l'estructura 1409, és un mur de maçoneria encofrada, integrat per blocs de pedra carejada unida amb cordons de morter de calç. Presenta una alçada de 2 m i 50 cm d'amplada.

Àmbit 5.4

L'àmbit 5.4 es localitza a l'extrem nord-oriental de l'edifici de planta rectangular (fig. 8, 6). Presenta les següents dimensions: 4,18 m de llargada per 1,96 m d'amplada (8,19 m²). El costat nord-oriental de l'estança està definit per un mur en *opus caementicium* encofrat que s'orienta en sentit sud-est/nord-oest i que mesura 1,61 m de llargada, 65 cm d'amplada i 2,19 m d'alçada. El seu parament sud-occidental mostra les empremtes successives dels motlles d'encofrat (fig. 8, 9). El costat sud-est s'adapta a les formes irregulars del rebaix a la roca, mentre que, pel que fa a la seva fonamentació, presenta una banqueteta (1803-1) de 40 cm d'alçada que sobresurt 20 cm respecte al pla vertical del parament. A l'angle d'unió de les bases dels murs 1803 i 1373 hi ha una estructura de reforç de planta triangular construïda amb petites pedres i còdols lligats amb argila compactada (1848). Com en el cas de les banquetes dels murs en *caementicium* encofrat, l'estructura 1848 també fou bastida amb una trinxera a sac (1853). La capa de pedres i còdols es disposa damunt d'una plataforma de 64 cm de profunditat formada per pedres i morter de calç abocats a l'interior de la rasa 1853.

Sector 6

Aquest sector es localitza al límit nord-occidental de l'àmbit d'intervenció, en una superfície situada a una altura més baixa que la plataforma rocosa superior

(sectors 4 i 5), però també es troba a una altura més baixa en relació amb els espais arquitectònics existents als sectors 1 i 2. Aquesta plataforma inferior presenta una superfície de 173,66 m² i en destaca, al centre, l'existència d'una depressió natural (1675) on hi ha una surgència d'aigua subterrània (àmbit 6.2). Com en el cas ja registrat en el sector 3, caldria considerar aquesta clotada com l'inici d'un barranc que fluiria cap al nord-oest, seguint el descens natural del vessant del turó. El fons d'aquesta depressió se situa a una cota de 34,93 m s. n. m. El que podríem considerar la capçalera d'aquest barranc és una cavitat de perfil semicircular (1885), una balma, ubicada entre el sector 1 i el sector 6, és a dir, sota el límit nord-occidental de les dues naus d'emmagatzematge del magatzem flavi (àmbits 1.2 i 1.3).

Dues plataformes a una altura de 37,39 m s. n. m. (àmbit 6.1) i 36,46 m s. n. m. (àmbit 6.3) flanquegen el petit barranc. Vorejant la depressió i construïts damunt d'aquests replans regularitzats hi trobem dos murs obrats en paredat d'argila (1660 i 1661) que haurien desenvolupat una funció de contenció de terres i d'atermenatge del barranc.

De fet, el sector 6 es caracteritza pel seu caràcter perifèric respecte de les construccions de més envergadura. Probablement era un espai de trànsit i circulació, a jutjar per la inexistència d'estructures, sobretot a la meitat nord-oriental. Aquest fet podria relacionar-se amb l'existència de la porta a l'àmbit 1.1, orientada cap a aquest espai.

Les evidències arqueològiques més antigues corresponen als estrats de preparació per a la construcció del mur de tancament nord-oriental de l'àmbit 2. Els materials recuperats ubiquen aquest moment durant el segle II, més concretament a la segona meitat. Destaca la identificació de diverses formes de ceràmica de cuina africana (Hayes 200; Ostia I, 261; Lamb. 10A / Hayes 23B) i d'altres de terra sigil·lada sud-gàl·lica, que són prevalents en el segle II (Drag. 36, 37, Ludow. Tb). També destaca la recuperació de diversos fragments informes de terra sigil·lada africana A. A començaments del segle III s'inicià el procés de rebliment del barranc i la cavitat de la seva capçalera, i el resultat fou el rebliment total d'aquest àmbit a finals d'aquesta centúria. En el primer terç del segle III es construïren, a l'extrem sud-occidental del sector, dues cubetes o petits dipòsits impermeabilitzats en *opus signinum*.

Àmbit 6.1

Aquest àmbit s'ubica al nord-est de l'àmbit 2.1, una de les estances que s'adossa a la cantonada occidental del magatzem. Mesura 4,75 m de llargada per 2,80 m d'amplada (13,33 m²) i està limitat, al sud-est, pel mur

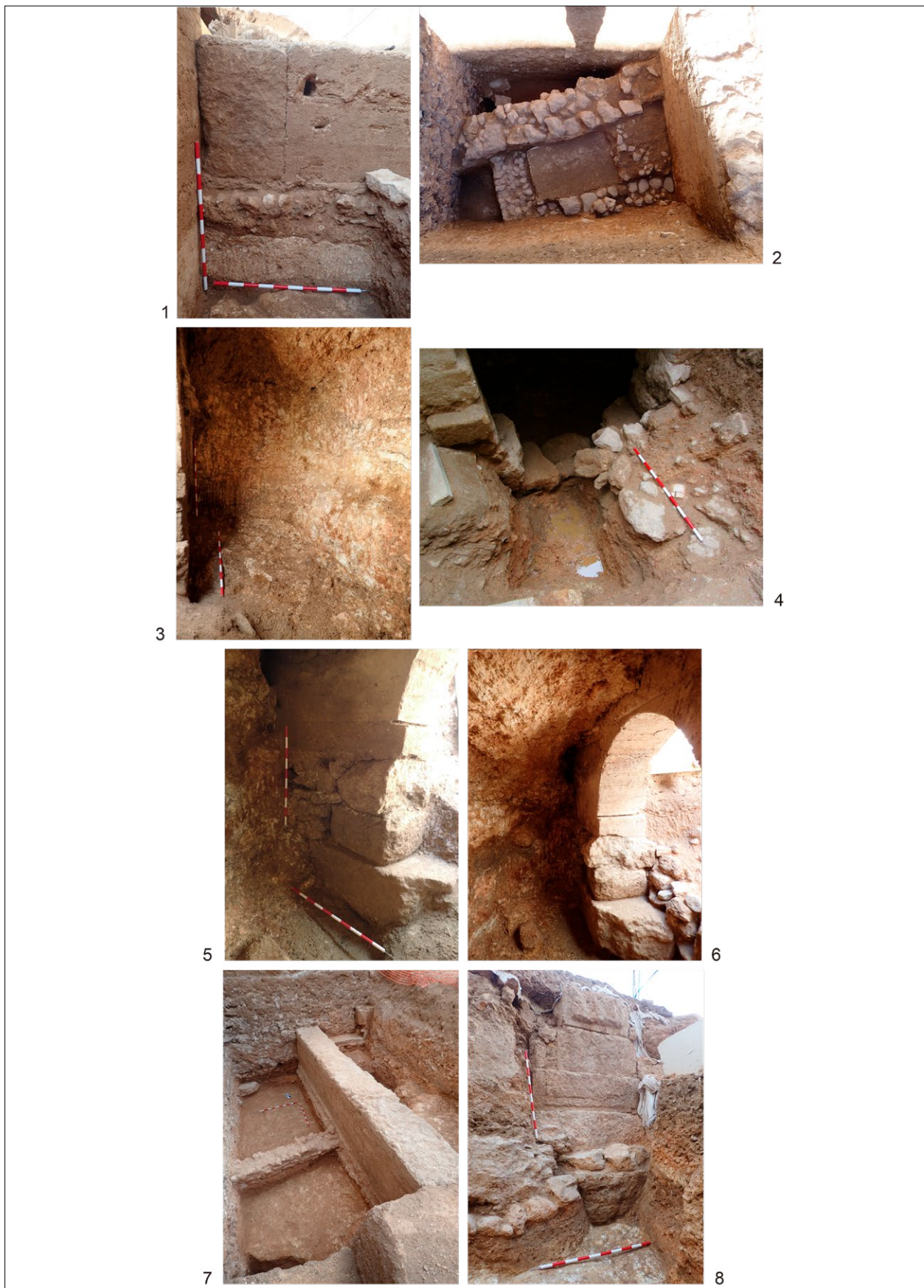

Figura 9. Elements documentats als diferents àmbits del sector 6. 1. Bloc rectangular de pedra calcària (1701) i mur en *opus caementicium* (1690) sobre la banqueta 1690-1. 2. Vista zenital de les dues cubetes (1647 i 1649) localitzades a la meitat nord-est de l'àmbit 6.1. 3. Costat nord-oriental de la cavitat natural (1885). 4. Procés d'excavació dels estrats que reblen la depressió 1675. A l'esquerra de la imatge, muntant nord-oriental de la porta d'accés a la cavitat (1966). S'hi pot observar la presència d'un petit aflorament d'aigua enfront d'aquest element. 5. Muntant sud-occidental de la porta vist des de l'interior de la balma 1885. 6. Visió general de la cavitat 1885 i com l'arc 1791 recolza al nivell natural. 7. Extrem sud-occidental de l'àmbit 6.3: mur en *opus caementicium* encofrat 1626 i mur en paredat d'argila 1660. 8. Estructura de reforç angular amb carreus i maçoneria vinculada a l'edifici de planta rectangular exhumat al sector 5.

en *opus caementicium* encofrat (1615) que limita el costat nord-occidental de l'*horreum*, i al nord-est, pel mur de terraplè 1661 i la depressió natural 1675. El límit sud-occidental està constituït pel mur 1690 juntament amb el bloc 1701, els quals es disposen en sentit nord-oest/sud-est i recolzen al mur 1615. Presenta una amplada de 46,5 cm i aproximadament uns 97 cm d'alçada, sense tenir en compte la seva banqueteta de fonamentació. La part superior es troba ben regularitzada mitjançant una capa de morter de calç i grava, fet que indicaria que el seu alçat estaria integrat per un segon cos que ha desaparegut. Aquesta capa regularitzadora no només recobreix la cresta superior del mur 1690, sinó també un gran bloc rectangular de pedra calcària groguenca (1701) que es localitza entre els murs de *caementicium* 1615 i 1690. Tant aquest bloc com la paret s'assenten sobre una banqueteta de fonamentació de perfil irregular integrada per pedres sense treballar i morter (fig. 9, 1). Així mateix, en l'àmbit 6.1 es va identificar la rasa de fonamentació del mur 1615 (1736), la qual havia estat excavada en el terreny natural.

A la meitat nord-oriental de l'àmbit 6.1 els treballs arqueològics portaren a la llum un conjunt d'estructures arquitectòniques que defineixen dues cubetes pavimentades en *opus signinum* (fig. 9, 2). El lateral nord d'aquests elements està delimitat per un mur en paredat d'argila (1642) de 72 cm d'amplada, el qual es disposa seguint una orientació est-oest i conserva en alçat dues filades de pedres amalgamades amb argila. En paral·lel al mur 1642 es localitza un segon parament (1650), també obrat en paredat d'argila, amb blocs de pedra calcària sense treballar i grans còdols de riu.

Ambdós murs recolzen al mur de façana nord-occidental de l'*horreum*. L'espai interior de planta rectangular que aquests murs defineixen està compartimentat per un tercer mur de paredat de 41,5 cm d'amplada (1646). Els dos espais resultants estan coberts per un paviment hidràulic. El primer (1647), delimitat en tota la seva extensió, mesura 69 cm d'amplada per 1,84 m de longitud, i encara conservava part de la mitja canya que en vorejava el fons. L'altra cubeta (1649) continua més enllà del límit d'intervenció i, per tant, n'ignorem la longitud total. Fons i laterals estan revestits per una capa de *signinum* de 4 cm de gruix on es poden visualitzar clarament cendres i carbons.

Àmbit 6.2

Al centre d'aquest àmbit hi ha una depressió en la qual es documenta una segona deu d'aigua subterrània molt semblant a l'existent en el sector 3. Aquesta clotada (1675), de 4,28 m d'amplada, és la continuació cap al nord-oest d'una gran cavitat de secció ovalada (1885) que es troba a cavall de les plataformes superi-

or i inferior. Està excavada al substrat margós, presenta planta semicircular i mesura 1,5 m de profunditat per 4,15 m d'amplada i 3,10 m d'alçada (fig. 9, 3). En el moment del seu descobriment estava completament reblerta de terra, i durant l'excavació d'aquest sediment no es va recuperar cap artefacte que suggerís cap ús específic per a aquest espai. De semblant manera, la clotada també estava reblerta de sediment i pedres. Aquest procés d'obliteració d'ambdues estructures negatives naturals sembla haver tingut lloc durant el segle III.

A la balma s'hi accedeix a través d'una porta coronada per un arc de mig punt (1791) que s'obre en el mur en *opus caementicium* encofrat que defineix el costat nord-occidental del magatzem (fig. 9, 6). A l'intradós de l'arc, que també està obrat mitjançant la tècnica de l'encofrat perdut, són visibles les marques de les peces de fusta de la cintra. L'arc s'orienta cap al nord-oest i presenta les següents dimensions: 1,76 m de llum i 90 cm de fletxa. Aquest element arquitectònic de mig punt descansa sobre dues impostes que sobresurten de la línia de l'intradós, a manera de mènsules, i que també estan realitzades en *opus caementicium* encofrat.

A partir d'aquest punt la tècnica constructiva varia, ja que els brancals de l'arc estan bastits en maçoneria lligada amb morter de calç i en *opus quadratum* (1965 i 1966). Aquesta tècnica mixta es pot observar clarament en la superfície interior del brancal sud-occidental (fig. 9, 5). L'àrea del muntant està definida mitjançant tres grans blocs de pedra calcària (dos grans carreus i un tercer bloc d'extrems arrodonits) units amb un cordó de morter de calç de composició gravenca. Els blocs estan col·locats de forma esglaonada. L'espai existent entre aquests, el carcanyol *caementicium* i el perfil de la cavitat està ocupat per un parament en paredat i en forma de T, obrat en cinc fileres de blocs de pedra carejada amalgamades amb morter de calç. Al brancal oposat es documenta una situació semblant. Els dos muntants de la porta descansen sobre dos grans blocs rectangulars de pedra (1988) que ocupen la superfície d'on sorgeix el broll d'aigua subterrània (fig. 9, 4).

Àmbits 6.3 i 6.4

L'àmbit 6.3 voreja el lateral nord-oriental de la depressió 1675. En aquest espai, el nivell geològic es troba ben regularitzat i cobert per un estat compactat que serví de base per a la construcció del mur en *caementicium* encofrat 1626 i de la seva banqueteta de fonamentació, de 50 cm d'alçada (1626-1). Aquest parament presenta una alçada conservada d'1,69 m i mostra fins a quatre marques d'encofrat successives, amb amplades que varien entre els 23 i els 29,5 cm. Al seu parament interior, visible des de l'àmbit 1.2, és a dir, des de l'interior d'una de les naus de l'*horreum*, s'hi

poden observar dos orificis de planta circular, d'entre 7 i 9 cm de diàmetre i 10 cm de profunditat, separats per una distància d'1,75 m i localitzats a 88 cm de la base del mur.

Adossant-se a la banqueta d'aquest mur de tancament del magatzem flavi es localitzen les restes d'un segon mur en paredat d'argila (1660) que es disposa transversalment, amb una orientació nord-oest/sud-est (fig. 9, 7). Correspon a un mur en paredat d'argila integrat per dos fulls exteriors de pedres carejades i un reblert interior de picadís, tot amalgamat amb argila. Presenta característiques constructives que l'aproximen al mur 1661, documentat a l'àmbit 6. Es tractaria, doncs, de dos murs col·locats en paral·lel que flanquejarien els talussos de la depressió natural i que podrien haver funcionat com a estructures de contenció i afrontació.

Cap al nord-est es localitza l'àmbit 6.4, que podria considerar-se com la continuació natural de l'àmbit 6.3. És també un espai exterior, adjacent a la cantonada septentrional de l'*horreum*. Està circumscrit, al seu costat sud-oriental, pel rebaix que voreja l'extrem nord-occidental de la massa rocosa de la plataforma superior i per l'edifici rectangular identificat al sector 5. En aquesta superfície no s'hi han documentat restes estructurals d'entitat; les més consistents se situen a tocar de l'àmbit 5.1, i, de fet, en formen part. Es tracta de l'angle occidental de l'edifici rectangular, compost en alçat per tres grans carreus i una base en maçoneria de morter de calç (fig. 9, 8). Aquesta estructura resta encaixada al front rocós. El carreu superior (1088) presenta la superfície encoixinada i descansa sobre un segon carreu (1143), lleugerament més ample. A aquesta peça rectangular de pedra calcària se li recolzen, a dreta i esquerra, dues petites estructures en *opus caementicium* (1143). Aquests dos elements recolzen, al seu torn, en una estructura mixta, formada per un parament d'*opus caementicium* encofrat (1863) que folra el front rocós i la meitat inferior d'un gran carreu amb acabament encoixinat (1100). Tot aquest conjunt d'elements es fonamenten sobre una estructura massissa de planta rectangular en *opus caementicium* (1871) d'1 m d'amplada per 64 cm d'alçada.

Conclusions

Els treballs arqueològics han possibilitat establir la cronologia i l'evolució del jaciment, així com la interpretació de les principals estructures documentades amb un *horreum* suburbà. Gràcies a l'anàlisi de la seqüència estratigràfica es poden definir diferents horitzons d'ocupació (fig. 10).

Fase I

Els únics vestigis anteriors a la construcció de l'*horreum* han aparegut de manera isolada i en gran manera amortitzats per les accions constructives posteriors. Tots aquests elements són previs a la implantació del projecte constructiu del gran magatzem d'època flàvia. El primer element localitzat és una graonada de quatre graons monolítics, construïda al límit nord-occidental de la plataforma superior i que permetria descendir a la plataforma inferior. No sabem si estaria associada a alguna construcció desapareguda o si es tractaria d'una estructura aïllada potser associada al procés constructiu de l'*horreum*. Sigui com sigui, la construcció de l'edifici rectangular del sector 5 suposà la seva inutilització.

La segona estructura és el pou excavat a la roca documentat al sector 5 i completament reblert durant la segona meitat del segle I dC. Atesa la presència en cotes altes d'aigua subterrània, és prou clar que aquest pou estava vinculat al seu aprofitament. Desconeixem, però, quan fou construït. En un context més ampli, l'activitat arqueològica en aquesta zona suburbana ha detectat en moltes ocasions estructures vinculades amb l'aigua ja des d'època tardorepublicana. Corresponen principalment a assentaments de tipus agrícola, si bé la parcialitat de les informacions arqueològiques no permet asseverar si es tractaria de petits punts d'explotació agrícola o de *domus* periurbanes de més entitat arquitectònica.

Aquest és el cas, per exemple, del conjunt d'estructures constructives documentades als solars 2, 4, 6, 8 i 7 del carrer d'Hernández Sanahuja. Com que es tracta d'intervencions arqueològiques aïllades, és difícil verificar si les restes arqueològiques exhumades corresponen a un conjunt unitari. Les estructures més antigues van aparèixer als solars 2, 4 i 6 i daten d'època tardorepublicana, i entre aquestes destaca un pou de planta circular excavat a la roca (Roig 2008, 90-91). La resta d'elements van ser interpretats com a canalitzacions per al reg o per a l'evacuació d'aigües.

En aquest mateix moment es construïren dues canalitzacions en *opus signinum* de secció semicircular al solar núm. 17 de l'avinguda d'Estanislau Figueras (Menchon 2002, 64). Durant el segle I dC van funcionar diversos dipòsits pavimentats en *opus signinum* que van ser localitzats a l'avinguda de la Reina Maria Cristina, 24 (CODEX 2000). Al solar núm. 7 del carrer d'Hernández Sanahuja les tasques d'excavació deixaren al descobert una altra cisterna de grans dimensions, pavimentada en *opus signinum*, proveïda de mitja canya (Macias i Bosch 2001). Finalment, ja en època julioclaudia, es documenta als solars 2, 4 i 6 del carrer d'Hernández Sanahuja una *fullonica* (Roig 2008, 96).

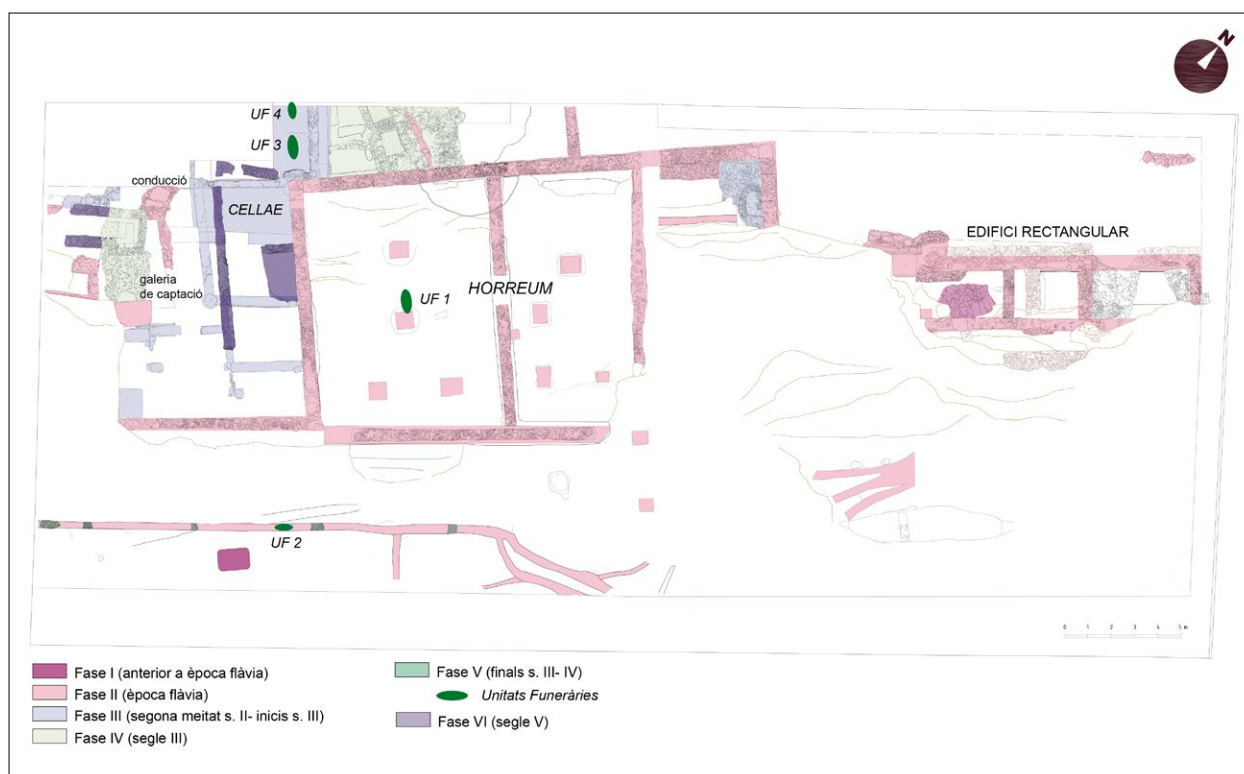

Figura 10. Fases d'ocupació documentades.

Fase II (època flàvia)

En època flàvia aquest sector, proper a una de les portes principals de la muralla i amb connexió directa amb el llavors Fòrum Provincial en construcció, va ser el punt escollit per bastir-hi un *horreum* amb una construcció rectangular annexa. L'*horreum* és un gran edifici de planta rectangular, de 20,92 m de llargada per 11,91 m d'amplada, que presenta una orientació sud-oest/nord-est. Pel que fa a la tècnica constructiva, s'observa l'ús generalitzat del mètode de l'encofrat perdut, així com de grans carreus, alguns dels quals encoixinats, com a reforços cantoners. L'interior, amb una superfície útil de 145,76 m², està dividit en tres àmbits. Dues d'aquestes naus presenten evidències dels pilars de sosteniment d'un *tabulatum* o paviment de fusta elevat. En primer lloc, comptem amb vuit grans carreus que haurien funcionat com a base per als pilars. La seva disposició no és regular, en una successió de fileres, sinó que alterna parelles de carreus amb d'altres ubicats a l'eix de la nau. Les distàncies que els separen són irregulars i massa grans (2,85, 2,30, 1,85 i 1,25 m). Per tant, perquè aquest sistema funcionés haurien calgut molts més suports que possiblement foren espoliats quan l'edifici fou abandonat. A més, creiem que el mur central que separa les dues naus podria haver funcionat també com a base del *tabulatum*, a jutjar per la seva part superior regularitzada. Amb això el paviment es trobaria aproximadament un metre per sobre del substrat natural. Per entendre aquesta especial distribució de les bases de les *suspensurae*, tam-

bé és probable que alguns d'aquests haguessin funcionat com a base per a pilars de sosteniment de la coberta de l'*horreum*.

Més elements relacionats també amb la ventilació interior del magatzem són els dos finestrals que s'obrien als extrems del mur de tancament sud-est de l'*horreum*, a nivell de la cota de circulació de la plataforma superior, i podrien haver funcionat també com a punt d'entrada de les mercaderies des d'aquest punt elevat. La mala conservació del lateral nord-est de l'*horreum* ens planteja diversos problemes interpretatius. Per les seves dimensions i configuració, l'àmbit 1.1 no es correspon amb un espai d'emmagatzematge. Aquí es localitzaria la porta d'accés a l'*horreum*, accessible des de la plataforma inferior.

Efectivament, durant els treballs arqueològics es detectà una obertura tapiada amb un parament en *caementicium* al mur del límit nord-est. Aquest accés, però, planteja certs problemes interpretatius, ja que el seu llindar es troba a una cota molt més baixa que la resta dels espais interiors de l'edifici. A més, l'espai interior és molt reduït i ocupat quasi totalment pel pla vertical del rebaix que marca el límit de la plataforma superior. Per reblar-ho, l'estratigrafia relacionada amb el tapiat de la porta data de la segona meitat del segle I. Per aquests motius, considerem que aquests estrats eren part del farciment constructiu de l'estructura i no d'amortització. Per tant, creiem que el tapiat fou fruit d'un replanteig de l'obra original i que l'entrada

a l'*horreum* es devia haver fet a través d'aquest àmbit però des de la plataforma superior.

Un altre aspecte a destacar són els elements que denoten el desplegament de tot un seguit d'estratègies encaminades a allunyar la humitat de l'interior de l'*horreum*, com ara el sistema de canals de drenatge d'aigües superficials excavats a la roca, detectats a la plataforma superior, o la construcció de canalitzacions i conduccions soterrades presents a l'extrem sud-oest del solar que allunyarien les aigües sobrerres de l'aquífer subterrani del magatzem. Aquests esforços dels constructors per resoldre aquesta problemàtica específica podria esgrimir-se com a argument per defensar la identificació d'aquest *horreum* amb un graner. De fet, el nostre edifici reuneix algunes de les característiques pròpies d'aquest tipus de construccions (Salido 2011, 51, 86 i s., 112): una orientació canònica de sud-oest/nord-est, un paviment elevat i finestrals que garantirien la ventilació interior, així com un sistema de drenatge basat en canals i trinxeres als peus dels murs. Un tercer tret propi seria la presència de contraforts perimetrals que l'*horreum* no compleix. Cal tenir en compte, però, que l'edifici es troba literalment encaixat a la roca i que aquesta gran massa absorbiria les tensions constructives generades pel pes de la coberta, sense necessitat de reforços exteriors.

A la ciutat de Tàrraco comptem amb nombrosos exemples d'*horrea*, si bé la gran majoria estan relacionats amb l'activitat logística i comercial del port. A part d'aquests, cal esmentar l'existència d'un edifici proveït de *tabulatum* descobert durant els treballs arqueològics realitzats als voltants del Mercat Central de Tarragona i que podria tractar-se d'un *horreum* (Bru *et al.* 2012).⁶ A l'àmbit portuari, en el solar número 10 del carrer de Sant Josep es documentà una nau rectangular de 5 per 13 m de costat, amb murs en *opus caementicium* i reforços de carreus a les cantonades. L'interior estava pavimentat amb peces de tova que s'estenien per sobre una capa de sorres i còdols (Macías 2011, 195). En un punt proper, als plans inferiors de les termes del carrer de Sant Miquel, datades del segle III, s'exhumaren els vestigis d'una gran edificació integrada per dues llargues naus de planta rectangular separades per un *angiportus*. En aquest complex també s'hi detectà un sistema de serveis destinats a l'aprovisionament d'aigua i de drenatge de les crescudes del nivell freàtic, així com un reforç del mur occidental d'una de les naus amb una successió de contraforts (Díaz i Macías 2004, 32-39). Més properes a la línia de costa, i construïdes en espais arrabassats als aiguamolls costaners, trobem les dues naus descobertes al carrer de Pere Martell, 48-50 / carrer de Felip Pedrell,

3-5, les quals es disposen en sentit transversal al front marítim; estaven aixecades amb sòcols d'*opus caementicium* reforçats amb pilars de grans carreus, murs de tàpia o tovot i paviments de terra batuda argilosa (PAT 2015, fitxa 609). Finalment, al carrer de Felip Pedrell, 10-12 / avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer, 44-46, també s'exhumaren els vestigis de dos edificis formats per grans naus pavimentades amb còdols que mesuraven 18,40 per 6 m. Per la seva part sud, els magatzems s'orientaven a un vial. En aquest punt es construí, en un moment posterior, un pòrtic. Així mateix, fruit d'una intervenció més tardana, fou la pavimentació d'una de les naus amb grans tesselles blanques (Adserias, Pociña i Remolà 2000, 140).

Tots aquests edificis comparteixen trets arquitectònics comuns, així com el fet d'estar agençats amb diversos dispositius que permetien aïllar-los de les humitats emanades pel nivell freàtic. D'altra banda, la construcció d'aquests magatzems té lloc a partir d'època julioclàudia avançada o flàvia inicial. L'*horreum* del carrer de López Peláez és contemporani a aquests magatzems portuaris i, com en aquests, s'hi palesen tot un conjunt d'estructures (canals i conduccions) interessades a eliminar les humitats a l'interior de l'edifici.

Considerant les característiques constructives i la ubicació de la resta d'exemples tarraconenses, l'*horreum* documentat al carrer de López Peláez es constitueix com un *unicum*. En primer lloc, es troba al suburbi, allunyat del port, però ben comunicat amb la ciutat. En l'àmbit hispà, els *horrea* es localitzen prevalentment als ports fluvials i marítims (Ordóñez i González 2011; Erice 2011) o als centres forals (Ribera 2011). Comptem amb un únic paral·lel, el documentat a l'antiga *Carmona* (Carmona, Sevilla), on s'excavà un *horreum* suburbà amb *tabulatum* datat en el segle I dC i situat a prop d'una de les portes principals de la ciutat (Román 2001).

Aquesta localització atípica ens planteja diversos interrogants sobre la seva construcció, titularitat i funcionament, i, sobretot, al voltant del paper que aquest tindria dins de l'economia de la ciutat. En l'aspecte espacial i de connexió, l'*horreum* de López Peláez es vincula directament amb la part alta de la ciutat, amb el complex foral en construcció i amb el teixit urbà ubicat al sud del recorregut intramurs de la *via Augusta*. És probable que el magatzem funcionés com a espai redistribuidor de mercaderies i que aquestes hi arribessin preferentment des de les terres de l'interior i no per via marítima. Si, tal com hem proposat línies més amunt, l'*horreum* funcionà com a graner, aquest hauria pogut emmagatzemar temporalment el gra re-

⁶ La descripció d'aquesta construcció d'emmagatzematge no ha estat encara publicada, però les seves característiques constructives ens han estat confirmades pels directors de l'excavació en una comunicació oral.

col·lectat al territori de la ciutat, per després ser derivat als mercats urbans.

Aquesta línia d'especulació ens aboca a una altra incertesa: fou la construcció de l'*horreum* promoguda per l'estat o es tractava d'una obra de caràcter privat? Certament, ens trobem davant d'una construcció de gran envergadura, amb la utilització a gran escala d'*opus caementicium* encofrat i carreus encoixinats, així com una distribució en terrasses que suposà una modificació substancial del relleu original del lloc. Tradicionalment, les construccions urbanes de grans dimensions han estat identificades com a públiques, tot i que les fonts presenten una gran varietat d'escenaris (Salido 2013, 136). Si l'*horreum* era de titularitat pública, podia ser de tipus fiscal i controlat administrativament per la *curia* o pel governador provincial, o també podia haver estat de tipus militar, gestionat per l'*officium* del governador provincial i destinat a l'aprovisionament de les legions. També es podia donar el cas que un *horreum* públic fos arrendat a particulars. D'altra banda, comptem amb molts exemples de grans *horrea* que es trobaven en mans de grans famílies aristocràtiques a Roma i Ostia (Rickman 1971, 194-195). Arribats a aquest punt, i sense més informació que els vestigis de les estructures arqueològiques, no podem anar més enllà.

Una altra de les singularitats del nostre *horreum* respecte a la resta de magatzems de la ciutat és el fet de disposar d'un paviment elevat sostingut per pilars. Dins del territori català comptem amb un paral·lel descobert durant unes excavacions arqueològiques al jaciment del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà). Datat entre els segles I i II dC, es tracta d'un edifici de planta rectangular de 14,5 m de llargada per 8 m d'amplada, amb onze bases de pedra distribuïdes regularment en fileres de cinc i a una distància de 2,2-2,3 m. Com l'*horreum* de López Peláez, també es trobava ubicat fora muralles però molt a prop de la muralla de la ciutat d'*Aeso* (Belmonte 2015, 162-163). Altres *horrea* hispans també presenten aquest dispositiu, com ara el de *Carmo*, o també en entorns rurals com els de Veranes (Gijón, Astúries) i Quinta da Fórnea I (Belmonte, Portugal). Aquest tipus constructiu apareix en àmbit rural a partir de la segona meitat del segle I dC, en època flàvia, moment en el qual també es detecta en els *horrea* militars (Salido 2015, 10).

Al nord-est del magatzem es va documentar un segon edifici que, juntament amb l'*horreum*, formaria part d'un complex més ampli. Es tracta d'una construcció de planta rectangular, preservada fragmentàriament, la qual mesura 13,26 m de llargada per 3,29 m d'amplada (sector 5). Està construïda mitjançant murs en *opus caementicium* encofrat amb carreus de reforç intercalats. Presenta la mateixa orientació que el magatzem (sud-oest/nord-est) i fou construït en el mateix

moment (època flàvia). Els vestigis d'aquesta construcció corresponen a la secció inferior d'un edifici de dimensions més grans que hauria vorejat la plataforma superior que molt probablement s'uniria al costat nord-oriental de l'*horreum*. Malauradament, la construcció de l'edifici contemporani eliminà totes les estructures existents damunt de la plataforma superior i no comptem amb cap evidència ni estructural ni estratigràfica d'aquesta vinculació. L'estructura, tal com va ser descoberta, no presentava cap mena d'obertura ni indici de pavimentacions, i es trobava colgada de terres que vam identificar amb rebliments constructius. Per tant, aquesta s'hauria constituït com una estructura de terraplenament sobre la qual s'hauria alçat un segon cos constructiu. Pel que fa a la seva funcionalitat, no disposem d'indisidients suficients per establir-la amb certesa. Tenint en compte la seva amplada reduïda i la manca de compartimentacions interiors, l'hem interpretat com un passadís o espai de trànsit.

Fase III (segona meitat del segle II - inicis del segle III dC)

A mitjan segle II es construïren fins a cinc *cellae* que s'adossaren al flanc occidental i sud-occidental de l'*horreum* (sector 2); es disposen en bateria, no comuniquen amb el magatzem i estan vorejades per les dues depressions naturals. Cal fer una remarca en relació amb les diferències detectades en aquests àmbits. La morfologia constructiva dels àmbits 2.1 i 2.2, amb murs de *caementicium* encofrat i pavimentacions en *signinum*, contrasta amb la dels àmbits 2.3, 2.4 i 2.5, on s'empraren de manera profusa elements reaprofitats i on l'absència de pavimentacions, així com la poca alçada dels murets que els enclouen, semblen indicar un caràcter auxiliar i multifuncional. Potser aquests espais estaven parcialment coberts amb emporxats de fusta, servien com a espai d'emmagatzematge temporal o acollien algun tipus de producció artesanal.

Durant la segona meitat del segle II i inicis del segle III es detecten alguns indisidients que posen en evidència un baix manteniment del magatzem. En aquest moment es documenten els primers abocaments de terres sobre el substrat geològic als àmbits 1.2 i 1.3. No considerem que siguin fruit d'un procés d'abandonament definitiu d'aquests àmbits, ja que aquests estrats de rebliment tan sols haurien elevat uns centímetres la cota de circulació. El que sí que resta clar és que aquesta nova dinàmica sedimentària palesa la desaparició del *tabulatum*. Per tant, l'*horreum* podria haver continuat en ús però dedicat a altres activitats o a l'emmagatzematge d'altres productes que no necessitaven una atmosfera renovada. En el mateix moment, l'àmbit 1.1, això és, l'estança ubicada a l'angle septentrional de l'edifici on s'ubicaria l'accés, sofrí una remodelació profunda, la qual degué comportar una modificació

del sentit de la circulació interior de l'*horreum*. A la meitat nord-est es construí un espai pavimentat en *signinum*, amb una petita cubeta de planta semicircular que revela aquest canvi funcional de l'espai, transformat en un espai productiu.

Fase IV (segle III dC)

Al llarg de la tercera centúria se succeeixen canvis substancials que reformulen els espais arquitectònics fins llavors construïts. Arqueològicament parlant, es documenten dinàmiques divergents depenent del sector del solar. En primer lloc, es constata com durant el segle III els interiors de tots els àmbits de l'*horreum* es rebleixen completament amb potents abocaments de terres. Aquests estrats es caracteritzen per contenir fragments de revestiments murals pintats⁷ que clarament provenen d'un espai residencial i que es troben en posició secundària. També destaca la troballa de fragments d'un gruixut paviment en *opus signinum* decorat amb elements geomètrics perfilats amb teselles blanques i d'elements ceràmics de coberta (*tegulae*, *imbrices*). Aquesta àrea, doncs, es converteix en un espai d'abocament de runa constructiva. Aquesta activitat degué anar en paral·lel amb l'espoli dels materials constructius de l'interior del magatzem, com ara els basaments del *tabulatum*. La fi de l'operativitat de l'edifici també es traduí en l'amortització d'altres elements associats al seu funcionament, com ara les canalitzacions de drenatge presents a la plataforma superior (sector 4).

Un altre sector que també funcionà com a espai d'abocament de material constructiu i ceràmica d'ús domèstic fou el sector 6, a l'extrem nord-occidental del solar. Aquí es curullà completament la clotada natural

associada a la surgència d'aigua subterrània. Posteriorment al rebliment d'aquest punt, probablement durant la segona meitat del segle III, es construïren dues cubetes o petits dipòsits revestits interiorment amb *signinum* (àmbit 6.1). A la meitat sud-occidental de l'àmbit d'intervenció, les *cellae* del sector 2 continuaren en ús durant tot el segle III. Al dinamisme d'aquest sector cal vincular-hi, a més, la construcció de la galeria de captació d'aigua i de la seva avant-cambra d'accés (sector 3), estructures probablement construïdes durant aquesta etapa. Si la intenció original de la conducció primigènica d'època flàvia havia estat desguassar l'aigua de la surgència, aquesta nova construcció pretenia accedir-hi i explotar-la.

Fase V (finals del segle III - segle IV dC)

Durant aquesta fase només s'han registrat dos tipus d'activitats al lloc: espoli de les cadenes cantoneres de l'*horreum* flavi i freqüentació funerària. Les quatre unitats funeràries exhumades al solar s'adscriuen a aquest horitzó cronològic (fig. 11).⁸ La unitat funerària 1 consistia en la inhumació d'un individu adolescent a l'interior d'una fossa excavada en un dels estrats d'amortització de l'àmbit 1.3 de l'*horreum*. La tomba es trobava en una posició central dins d'aquest àmbit, i la seva orientació era coincident amb la dels murs perimetrals d'aquest ambient arquitectònic. El cos, que havia estat amortallat, estava protegit per una coberta de *tegulae* a doble vessant. El sepulcre presentava una orientació nord-oest/sud-est. La unitat funerària 2 es localitzà a la plataforma superior (sector 4). L'individu inhumat, possiblement un home adult, es trobava orientat en sentit nord-est/sud-oest. Havia estat sebollit a l'interior del canal de drenatge excavat a la roca d'època flàvia i, com a curiositat, presentava

Figura 11. D'esquerra a dreta, unitats funeràries 1, 2, 3 i 4.

7 En relació amb aquests materials, vegeu en aquesta mateixa publicació l'estudi «Las pinturas romanas halladas en las excavaciones arqueológicas de la calle López Peláez, n.º 1», de Carmen Guiral i Lara Íñiguez.

8 Trobareu un estudi antropològic complet d'aquestes inhumacions en l'article de Núria Armentero d'aquest treball: «L'estudi antropològic de les restes del carrer López Peláez de Tarragona. Població marginal?».

les cames encreuades. Possiblement aquesta posició es degué a l'estretor del canal que fou aprofitat com a fossa, d'escassos 40 cm d'amplada. També, però, podria tractar-se d'un gest intencional vinculat amb el símbol apotropaic d'encreuar les cames i els braços. Aquests gestos, en un context màgic, estaven relacionats amb els rituals de «lligar» i «deslligar», que tenien l'objectiu d'aturar una amenaça o immobilitzar un individu perillós (McKie 2018). A l'entorn tarragoní comptem amb altres exemples. A la necròpolis tardo-romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), cinc dels inhumats documentats presentaven les extremitats inferiors encreuades (Garcia, Macias i Teixell 1999).

Les unitats funeràries 3 i 4 ocupaven l'interior de l'àmbit 2.1, una de les *cellae* que s'adossaven a la cantonada de l'*horreum*. Ambdues afectaven la seqüència estratigràfica d'abandonament que reblia aquesta estança. La unitat funerària 3 consistia en una inhumació dins de fossa amb una orientació sud-est/nord-oest, amb la capçalera de la tomba al nord-oest. El terç inferior del sepulcre havia estat destruït per una trinxera d'espoli. La inhumació d'un home adult estava coberta per fragments trencats d'àmfora. Aquest dipòsit funerari data de mitjan segle IV. Al mateix espai però a una cota més baixa aparegué la unitat funerària 4, la qual està relacionada amb una petita estructura de paredat d'argila de planta rectangular, de 55,5 cm d'amplada i 74,5 cm de llargada. Hem identificat aquest element aïllat com un element de senyalització funerària (*cippus*). A tocar d'aquesta estructura es documentà la unitat funerària 4. El sepulcre estava integrat per una rasa de planta allargada retallada a l'estrat sobre el qual s'assentava el *cippus*. L'interior de la fossa estava ocupat per la meitat inferior del fons d'una àmfora, amb el seu pivot. Dins hi aparegueren diversos elements esquelètics desconnectats que pertanyien al crani d'un individu adult i d'un de no adult. Es tractaria, doncs, d'un dipòsit secundari o ossera. A partir dels materials ceràmics dels estrats que afectava, podem ubicar aquest enterrament a finals del segle IV.

En aquest mateix suburbi l'arqueologia urbana ha registrat la presència de sepulcres d'aquesta època. Molt sovint formen part de les fases d'abandonament d'assentaments rurals i industrials. Al solar número 7 del carrer d'Hernández Sanahuja es localitzà una inhumació dins de fossa amb coberta de *tegulae*, en part en doble vessant i en part plana (Macias i Bosch 2001). A la intervenció arqueològica desenvolupada al solar núm. 17 del carrer d'Estanislau Figueras també s'excavà un enterrament aïllat dins de taüt de fusta de segle II-III dC (Menchon 2002). L'any 1985, durant les obres de construcció del pàrquing Saavedra, ubicat a l'avinguda de Catalunya, també fou documentat un enterrament aïllat amb coberta d'àmfora (Adserias *et al.* 1985). Un cas semblant el trobem als *balnea* de la *domus* del carrer d'August (Teixell 2007), que deixa-

ren de funcionar durant la primera meitat del segle IV. L'abandonament d'aquests espais està en consonància amb el seu ús com a lloc d'enterrament, que es produí a partir del segon quart del segle IV. Durant les tasques d'excavació es localitzaren tres inhumacions que havien estat emplaçades a l'interior de dues de les estances de les termes.

Fase VI (segle v dC)

En aquest darrer horitzó d'ocupació es detecta activitat constructiva a la meitat sud-occidental del solar. En primer lloc, al sector 2 es registra com ja durant el segle IV es va reblir aquest espai amb terra i s'aixecà la cota de circulació. Aquest fet també afectà la galeria de captació d'aigua subterrània, l'extradós de la volta de la qual quedà parcialment colgat. Això no impedí que aquesta estructura continués sent utilitzada. Una bona mostra d'això és la construcció, a principis del segle V, de dos murs que ampliaren l'avantcambra de la conducció cap al sud-oest. Al nord-est de la galeria es documenta la construcció, a mitjans de segle, d'un àmbit arquitectònic de planta rectangular de 8,48 m de llargada per 2,93 m d'amplada (24,85 m²), el qual presenta una orientació nord-oest/sud-est i aprofita com a mur del límit nord-est un dels paraments en *opus caementicium* de l'*horreum* altimperial. S'estén per la superfície anteriorment ocupada per les *cellae* del sector 2 (àmbits 2.2, 2.3, 2.4 i 2.5). La resta de murs que defineixen l'edifici són de paredat de morter d'argila, amb pedres carejades i fragments de marbre i pintures murals. Al seu interior només s'ha preservat un mur de compartimentació (1173) i, associat a aquest, un paviment en *opus signinum* (1101).

Les evidències registrades al número 1 del carrer de López Peláez contribueixen al coneixement de les dinàmiques d'ocupació pròpies de les zones periurbanes de la ciutat de Tàrraco. Aquests espais suburbans eren considerats pels mateixos romans com a ambients híbrids i ambivalents, no plenament urbans però tampoc rurals. L'evidència arqueològica provinent de les ciutats romanes, Tàrraco entre elles, posa de manifest les especificitats d'aquests espais. Creiem que és important integrar aquesta informació en els estudis sobre l'urbanisme per tal d'explorar l'impacte que va tenir el desenvolupament suburbà sobre el caràcter i la funció de la ciutat. En aquest estudi hem presentat d'una manera sumària els resultats de la intervenció arqueològica, amb la voluntat d'oferir un quadre interpretatiu coherent partint de les seqüències estratigràfiques i dels materials recuperats. S'ha constatat que en aquesta zona suburbana es construí en època flàvia un gran magatzem amb paviment elevat, probablement destinat a l'emmagatzematge de gra, el qual presentava una comunicació directa i preferent amb el Fòrum Provincial i potser estava orientat a la redistribució de la producció agrícola del rerepaís. Així ma-

teix, s'hi han documentat estructures vinculades a la gestió de les aigües subterrànies i al seu aprofitament, sobretot durant els segles III, IV i V. Al llarg del segle III, malgrat haver entrat l'*horreum* en un progressiu estat d'abandonament, en un espai adjacent es continuà desenvolupant algun tipus d'activitat productiva (difícil de concretar), possiblement vinculada a l'explotació de les aigües del nivell freàtic. Entre finals del segle III i durant tot el segle IV, l'activitat funerària monopolitzà els espais amortitzats de l'*horreum* i els edificis annexos. Finalment, ja a inicis del segle V, l'espai fou reclamat un altre cop pels vius i s'hi construí un edifici rectangular de funcionalitat desconeguda.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; FUSTÉ, E.; LEÓN, A. M.; VIVES, E. (1985). «Enterrament del Pàrking Saavedra». Memòria inèdita.
- ADSERIAS, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. (2000). «L'hàbitat suburbà portuari a l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI2 (Jaume I - Tabacalera)». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (DAC; 3), 137-154.
- AGÈNCIA CATALANA DE L'AIGUA (2023). *Aqüífers de Catalunya: Unitats hidrogeològiques* [en línia]. Generalitat de Catalunya. <https://sig.gencat.cat/visors/VISOR_ACA.html?param=param&color=vermell&background=topo_ICC&BBOX=152889.933628,4485000,641110.066372,4752000&layers=AI-GUA_AQUIFERS> [Consulta: 13 agost 2023].
- AQUILUÉ, X. (1995). «La cerámica común africana». A: *Cerámica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica: Estat de la qüestió*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies Emporitanes; VIII), 61-74.
- BAILEY, D. M. (1980). *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*. Vol. II: *Roman Lamps made in Italy*. Londres: British Museum Publications Ltd.
- BELMONTE, C. (2015). «El Serrat dels Espinyers: noves aportacions al poblament iber i romà d'Isona. (Pallars Jussà)». A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran (Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, 29 i 30 de novembre de 2013)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 156-171.
- BRICIO, L. (2011). «Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al carrer López Peláez, 1 (antiga caserna de la Guàrdia Civil). Tarragona, Tarragonès». Memòria inèdita.
- BRU, M.; GARCIA, M.; ROIG, J. F.; TEIXELL, I. (2012). «Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco». A: *Tribuna d'Arqueologia*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, 313-335.
- CARANDINI, A.; TORTORELLA, S. (1981). «Ceramica africana: produzione D». A: *Atlante delle forme ceramiche. I: Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio e tardo Impero)*. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 78-117.
- CODEX (2000). «Memòria de la intervenció arqueològica en el solar número 24 de l'avinguda de Maria Cristina de Tarragona». Memòria inèdita.
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (2004). «Carrer de Sant Miquel, 33». A: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 2), 30-76.
- ERICE, R. (2011). «El puerto fluvial de *Caesaraugusta*». A: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid: Casa de Velázquez, 143-157.
- GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. (1999). «Necròpoli de la vil·la dels Munts». A: PALOL, P.; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 278-279.
- LÓPEZ, J. (2006). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*, vol. I. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 4).
- MACIAS, J. M. (2011). «Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y territorio de Tàrraco. Una primera aproximación». A: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid: Casa de Velázquez, 185-200.
- MACIAS, J. M.; BOSCH, F. (2001). «Memòria arqueològica efectuada en el solar núm. 7 del C/ Hernández Sanahuja. Tarragona (Tarragonès)». Memòria inèdita.
- MATA, S. (1997). «Els estralls de la guerra dels Segadors en el patrimoni arquitectònic religiós de Tarragona (1641-1644)». *El temps sota control. Homenatge a F. Ricomà Vendrell*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 435-444.
- MCKIE, S. (2018). «The Legs, Hands, Head and Arms Race: The Human Body as a Magical Weapon in the Roman World». A: PARKER, A.; MCKIE, S. (ed.). *Ma-*

- terial Approaches to Roman Magic: Occult Objects and Supernatural Substances*. Oxford: Oxbow Books, 115-126.
- MENCHON, J. (2002). «Intervenció arqueològica al núm. 17 de l'avinguda Estanislau Figueras de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* [Reial Societat Arqueològica Tarraconense], 24, 63-73.
- MEZQUIDA, L. M. (1968). «Los “Campos de Recreo”: institución ochocentista tarraconense». *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* [Tarragona], any IX, 17, 77-85.
- MORERA, J. (2016). «Memòria de la intervenció arqueològica al solar del carrer López Peláez, 1, de Tarragona. Campaña: 1-12 d'agost del 2016». Memòria inèdita.
- ORDÓÑEZ, S.; GONZÁLEZ, D. (2011). «Horrea y almacenes en *Hispalis*: Evidencias arqueológicas y evolución de la actividad portuaria». A: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid: Casa de Velázquez, 159-184.
- PAT 2007 = MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, LL.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (dir.) (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 5).
- RIBERA, A. (2011). «Los horrea de *Valentia*. De la República al Imperio». A: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid: Casa de Velázquez, 201-224.
- RICKMAN, G. (1971). *Roman granaries and store buildings*. Cambridge: University Press.
- ROIG, J. F. (2008). «Les intervencions arqueològiques als solars 2-4-6 del C/ d'Hernández Sanahuja. Noves dades per al coneixement d'aquest sector extramurs de l'antiga Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* [Reial Societat Arqueològica Tarraconense], 30, 87-121.
- ROMÁN, J. M. (2001). «El almacenamiento de grano en Carmona: el *horreum* de San Blas». A: CABALLOS, A. (ed.). *Carmona romana. Actas del II Congreso de Historia de Carmona (Carmona, 29 de septiembre a 2 de octubre de 1998)*. Carmona: Delegación de Cultura del Ayuntamiento de Carmona, Universidad de Sevilla, 233-250.
- SALIDO DOMÍNGUEZ, J. (2011). *Horrea militar. El aprovisionamiento de grano al ejército en el occidente del Imperio romano*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Ediciones Polifemo (Anejos de *Gladius*; 14).
- (2013). «El abastecimiento de grano a las ciudades hispanorromanas. Producción, almacenaje y gestión». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas], 86, 131-148.
- (2015). «Los graneros sobreelevados rurales en la Hispania romana: materiales y técnicas constructivas». *Arqueología de la Arquitectura*, 12.
- TEIXELL, I. (2007). «Memòria dels treballs arqueològics en el número 51 del carrer August de Tarragona (Tarragona, Tarragonès), 6 d'agost - 8 de setembre de 2006». Memòria inèdita.

UN RITUAL FUNDACIONAL RELACIONAT AMB LA CONSTRUCCIÓ DE L'HORREUM

Abel GALLEGO-VALLE

Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Pl. d'en Rovellat, s/n - 43003 Tarragona
abel.gallego@icac.cat
ORCID 0000-0002-0023-2982

Judit CIURANA PRAST

eos.arqueologia@gmail.com
ORCID 0000-0003-1433-5605

Resum

Presentem un estudi arqueozoològic i de context d'un ritual fundacional documentat en una de les rases de fonamentació de l'*horreum* descobert durant l'excavació arqueològica. Tant les característiques de l'enterrament com de l'individu confereixen a la troballa certs trets que la converteixen en un *unicum*.

Paraules clau: arqueozoologia, anàlisi osteològica, gossos miniatura/*toy*, enterrament caní, dipòsit fundacional

Resumen

Presentamos un estudio arqueozoológico y de contexto de un ritual fundacional documentado en una de las zanjas de cimentación del *horreum* descubierto durante la excavación arqueológica. Tanto las características del enterramiento como del individuo proporcionan al hallazgo ciertas particularidades que lo convierten en un *unicum*.

Palabras clave: arqueozoología, análisis osteológico, perros miniatura/*toy*, enterramiento canino, depósito fundacional

Abstract

We present an archaeozoological and context study of a foundation ritual documented inside one of the foundation trenches of the *horreum* discovered during the archaeological excavation. Both the characteristics of the burial and of the individual provide the finding with certain particularities that make it a *unicum*.

Keywords: archaeozoology, osteological analysis, midget/*toy* dogs, dog burial, foundation deposit

Introducció

El present estudi examina la dimensió material d'un ritual fundacional relacionat amb la construcció d'un gran magatzem (*horreum*) descobert en el transcurs de la intervenció arqueològica al carrer de López Peláez, 1. El punt de partida és la troballa de l'enterrament d'un gos dins d'àmfora dipositat a l'interior d'una de les rases de fonamentació de l'edifici. L'anàlisi d'aquest dipòsit arqueològic estructurat i intencional evidencia l'ús dels gossos en la pràctica ritual, ens acostava al seu paper en la societat romana i posa de manifest l'evolució d'aquests animals dins de l'Imperi. A més, cal destacar que les particularitats d'aquesta troballa el fan un cas únic pel que fa a les tipologies d'inhumacions de cànids pertanyents a l'època romana. D'altra banda, l'estudi arqueozoològic de les restes del ca ha posat de manifest la presència d'un individu de varietat miniatura o *toy*. L'aparició de gossos

de varietat miniatura i/o amb nanisme es documenten de manera més significativa al registre arqueològic a partir del període romà. A més, les característiques concretes d'aquest espècimen permeten plantejar la seva identificació amb els *Melitaei* mencionats pels autors romans.

El context arqueològic

Per entendre el registre arqueològic on es conserven les restes del gos i el context material que s'hi associa, és imprescindible localitzar-lo en l'espai. Aquest enterrament va aparèixer a l'interior d'un edifici de planta rectangular de grans dimensions (20,92 m de llargada per 11,91 m d'amplada), definit per murs en *opus caementicium* encofrat i amb cantonades reforçades amb cadenes de carreus. L'interior d'aquest gran

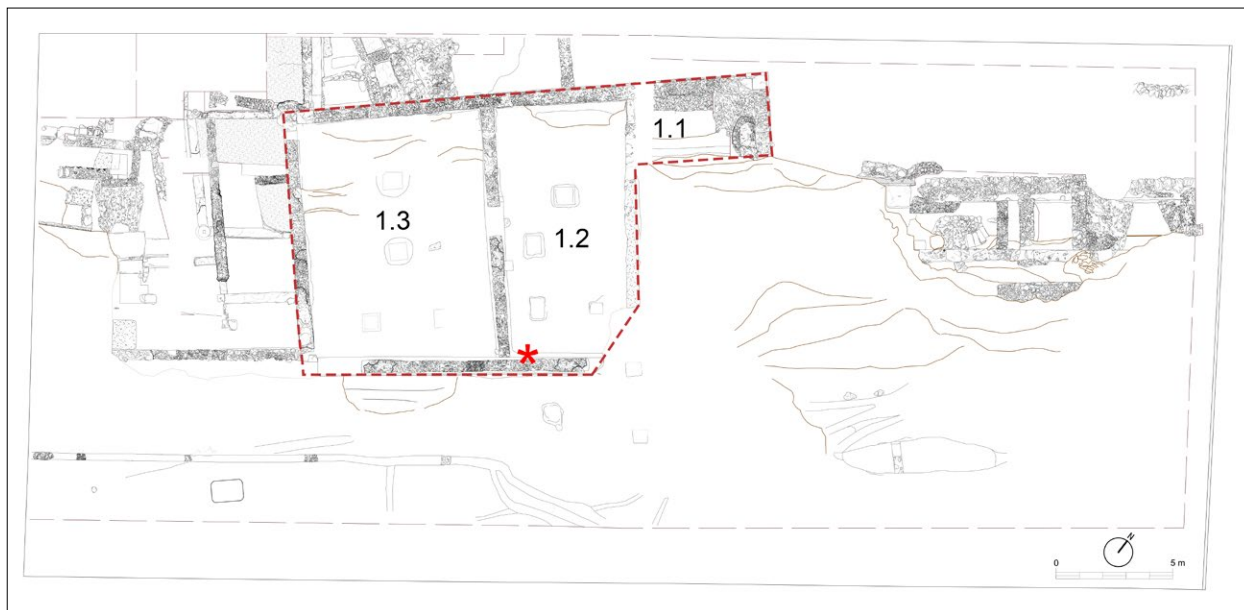

Figura 1. Planta arqueològica de l'excavació, amb indicació dels tres àmbits de l'horreum i la situació del dipòsit fundacional estudiat (asterisc).

edifici, identificat amb un magatzem de gra, està dividit en tres àmbits (1.1, 1.2 i 1.3) disposats en bateria. En dos d'aquests espais (àmbits 1.2 i 1.3) es conservaven *in situ* vuit grans carreus que haurien sostingut un *tabulatum* o paviment elevat de fusta. A la nau central del magatzem (àmbit 1.2), més concretament als peus del mur de tancament sud-est (UE 1002), és on es va documentar la inhumació del cànid (fig. 1).

L'interior de la nau estava farcit per un potent nivell de rebliment (UE 1014) que es caracteritzava per l'abundància de restes de tipus constructiu, com ara elements ceràmics de coberta (*tegulae* i *imbrices*), grans fragments de pintures de revestiment parietal i de sostre, així com fragments d'un paviment en *opus signinum*. El material arqueològic recuperat indicaria una formació posterior a la segona meitat del segle III per a aquest estrat, que, sens dubte, cal relacionar amb el procés d'abandonament i degradació de l'horreum. Aquest nivell cobria els pilars de sosteniment del *tabulatum* (UE 1218, 1288, 1293 i 1331), així com el substrat geològic (UE 1157) i les rases de fonamentació dels murs de la construcció retallades a la roca (UE 1296 i 1298). Prop de la cantonada on s'unien els murs sud-est (UE 1002) i sud-oest de l'estança (UE 1222) es va definir una gran clapa de terres cendroses i carbons (UE 1295, fig. 2) que s'estenia per sobre de l'horitzó natural de roca i cobria part del nivell que reblia la rasa de fonamentació (UE 1296) del mur 1002. D'aquest estrat de cendres es van recuperar petits fragments de vaixel·la ceràmica amb marques d'exposició al foc. El paquet de terres de matriu argilosa amb llims que reblia l'interior de la rasa 1296 es trobava afectat, al seu torn, per un retall de planta ovalada (UE 1302), dins del qual hi havia una petita concentració de fragments d'àmfora (UE 1303, fig. 3)

Figura 2. A l'esquerra, vista general de l'estrat 1295. L'àmfora que contenia les restes del cànid apareix emmarcada amb un cercle. A la dreta, dibuix de l'àmfora que contenia les restes del gos.

que embolcallaven l'esquelet d'un gos de mida petita. L'esquelet del cànid es trobava articulat i havia estat dipositat amb cura en decúbit lateral dret (UE 1307).

Pel que fa al contenidor ceràmic, es trobava fragmentat en 17 trossos. Se'n va recuperar part d'un fons i dos fragments d'espalla, mentre que la resta són fragments informes del cos central de l'envàs. Si bé tots

els bocins provenen d'un mateix individu, el recipient no està complet. Per tant, l'àmfora va ser trencada prèviament a la seva utilització com a receptacle per a la inhumació del cànid. També hi va aparèixer un petit fragment informe de ceràmica comuna de coccio oxidant. Tot i que no comptem ni amb la boca ni amb les anses, l'hem identificat amb un exemplar d'àmfora gal·la, possiblement una Gauloise 1. Es tracta d'un envàs que es caracteritza per una base plana anular, un coll curt i un parell d'anses curtes i arquejades. Els fragments recuperats presenten a més la fàbrica característica d'aquesta producció, amb una argila de color crema de consistència dura que conté quars, mica i petites inclusions de pedra calcària blanca. Pel que fa a la seva cronologia, aquest tipus d'àmfora es produeix durant un llarg període de temps, entre els segles I i III. Si atribuïm aquest dipòsit al moment constructiu de l'*horreum*, aquest encaixa en la cronologia de finals de segle I - inicis de segle II que ens indiquen els exigits materials recuperats en els estrats fundacionals del magatzem.

Anàlisi osteològica

Pel que fa a l'estudi arqueozoològic de les restes òssies de l'individu, l'anàlisi osteològica ha proporcionat informació molt interessant en relació amb les característiques dels diversos elements ossis recuperats. Tot i la degradació evident dels diversos fragments, se n'han pogut determinar anatòmicament 131, mentre que 31 fragments ossis no s'han pogut identificar a aquest mateix nivell.

Pel que fa a l'anatomia, cal destacar la recuperació d'una part important de les dues hemimandíbules,¹ tant del corpus com de la sèrie dentària, i també d'algunes molars superiors (fig. 4). Conjuntament amb la preservació d'un dels calcanis i del bon estat de preservació de diverses falanges (fig. 5), s'han pogut obtenir diverses mesures, seguint la metodologia establerta per Driesch (1976) (taula 1). Aquesta anàlisi osteomètrica ha evidenciat una de les particularitats més destacables de l'espècimen sota estudi: la mida reduïda que hauria tingut l'individu en vida.

L'estat d'erupció de la dentició —tot i les particularitats descrites més avall— i l'estat de fusió del calcani porta a interpretar que l'individu hauria superat els quinze mesos de vida (Silver 1969; Schmid 1972). Per tant, la talla reduïda de l'espècimen es deu a les característiques intrínseques de la varietat de gos a la qual pertanyia, i no pas a haver estat un individu immadur en el moment de la seva mort. L'estimació de l'edat de

Element	LAP	GB	B	GL	Bp	Dp	Bd
P4d	9,81	5,18	4,07				
M1d	5,94		7,04				
m1d	11,13		4,56				
m2d	3,5		3,19				
Calcani		6,08		17,43			
Falange I					3,95	3,03	
Falange I					4,04	3,22	
Falange I				9,92			
Falange I							3,47
Falange II				8,31	3,91	2,93	3,42
Falange II					4,01	3,04	
Falange II				6,08	3,62	2,95	3,87
Falange II							3,53
Falange II				6,99	3,76	2,89	3,74

Taula 1. Dades osteomètriques (en mm) obtingudes dels diferents elements ossis que han pogut ser mesurats. P4d = quarta premolar superior dreta; M1d = primera molar superior dreta; m1d = primera molar inferior dreta; m2d = segona molar inferior dreta.

l'animal entra en contradicció per la no erupció de les quartes premolars inferiors (p4), les quals substitueixen les seves equivalents deciduals (dp4) entre els 5-6 mesos de vida (Silver 1969). L'espècimen sota estudi conserva encara a la mandíbula ambdós dp4.

La volta cranial, tot i l'aparent bona conservació dins del recipient ceràmic, es trobava en realitat força degradada. Gràcies, però, a la documentació gràfica (fig. 3) i la forma dels fragments que es van poder recuperar s'ha establert que amb més probabilitat el crani tindria una forma braquicèfala, força bulbós, amb absència d'una marcada cresta sagital i cresta del clatell. En relació amb els elements cranials, cal destacar també l'absència de la segona molar superior (M2) i de la tercera molar inferior (m3) (fig. 4), característica de la seriació dentària dels *Canidae* (Schmid 1972, 76). A diferència de l'absència de l'm3, que clarament es deu a una reducció de la sèrie dentària mandibular, en el cas de les M2 no es pot assegurar que l'absència sigui deguda a una particularitat de l'individu, ja que no se n'ha conservat el maxil·lar i, per tant, no s'ha pogut observar la presència/absència de la concavitat associada a l'espai que ocuparien les arrels d'aquestes molars.

Per contra, i exceptuant les falanges recuperades, les epífisis distals i proximals de la pràctica totalitat dels ossos llargs no s'han conservat, cosa que va impossibilitar fer un estudi osteomètric que permetés fer l'estimació de les dimensions del cànid, com ara l'alçada de la creu. No obstant, la conservació de les diàfisis de diversos ossos llargs ha permès constatar-hi l'absència d'un arqueig marcat (fig. 5), fet que ajudaria

¹ La restauració de les dues hemimandíbules es va dur a terme gràcies al Servei de Restauració de l'Institut Català de Paleoecologia Humana i Ecologia Social (IPHES).

Figura 3. D'esquerra a dreta: recipient amfòric fragmentat que contenia les restes esquelètiques del gos; esquelet del cànid en decúbit lateral i fons del recipient sobre el qual es va dipositar la inhumació. Sota, dibuix de l'àmfora emprada com a contenidor per a la inhumació.

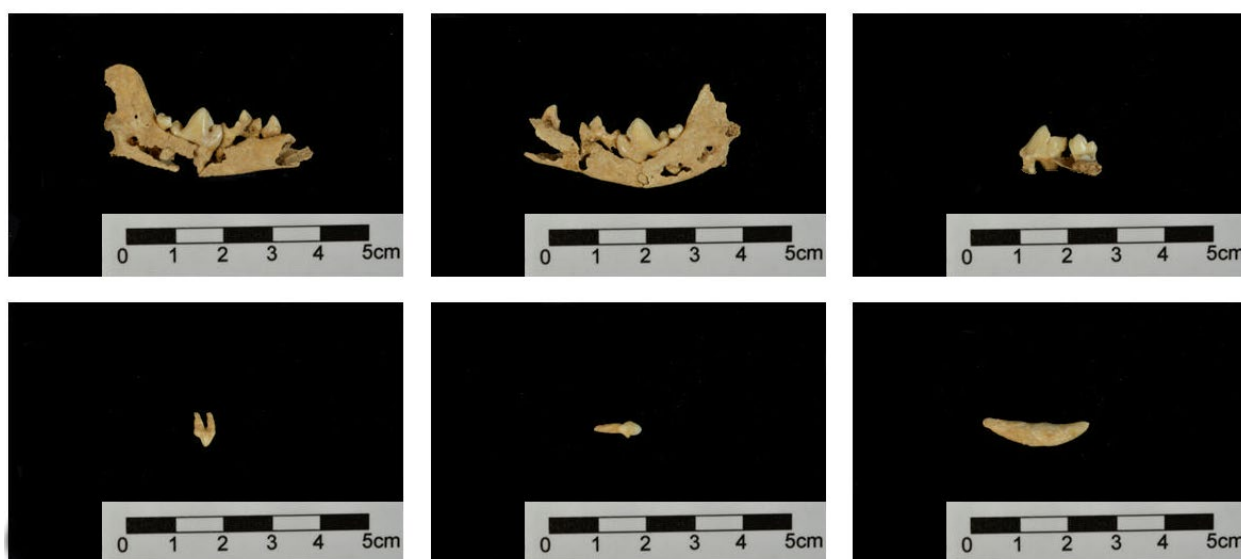

Figura 4. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: hemimandíbula esquerra, hemimandíbula dreta, quarta premolar i primera molar superiors, segona premolar inferior, primera molar superior i canina superior.

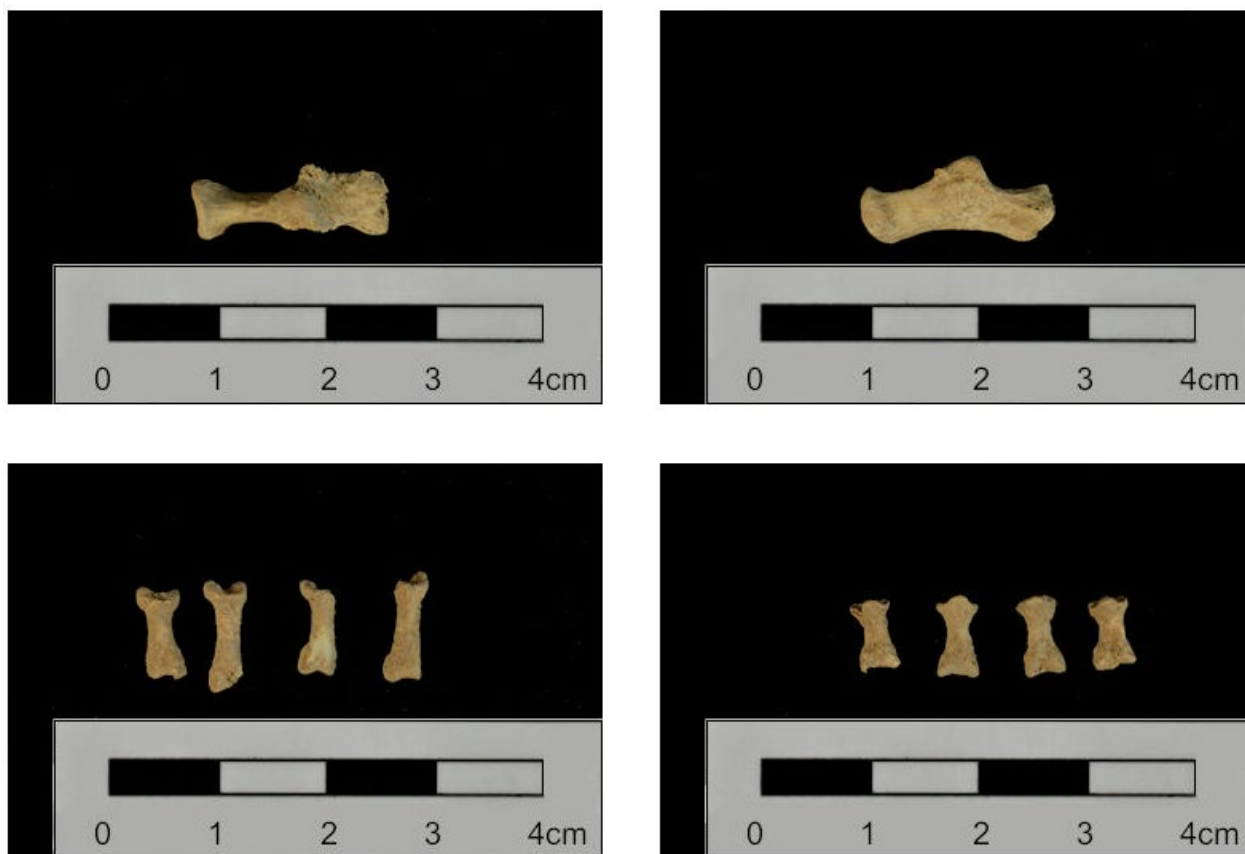

Figura 5. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: húmer, radi i ulnes, fèmurs i tibies, calcani, falanges primeres i falanges segones.

a delimitar la possible varietat de l'individu dins del conjunt de gossos de mida reduïda documentats en el registre arqueològic durant el període romà (Baxter 2006; 2010).

No s'han identificat marques o traces de cap tipus en cap dels fragments ossis, i es descarta així el processament i/o esquarterament de l'animal un cop aquest va expirar. Aquest resultat és reforçat per, tal com s'ha descrit anteriorment, la completa connexió anatòmica que presentava l'animal en el moment de la seva excavació. No obstant, la causa de la seva mort, natural o intencionada, no pot ser determinada amb seguretat.

Així doncs, amb els resultats obtinguts de l'estudi arqueozoològic, sembla propici proposar que les restes òssies recuperades pertanyerien amb prou seguretat a alguna varietat de gos de mida reduïda. L'espècimen es caracteritza per tenir un crani braquicèfal i bulbós i, tot i no conservar-se les epífisis de la gran majoria d'ossos llargs, de l'observació de les diàfisis dels ossos llargs es pot concloure que les seves extremitats no estarien arquejades. La sèrie dental es veu alterada al mantenir encara les quartes premolars deciduais a la mandíbula, tot i que en el moment de la seva mort l'individu hauria assolit la seva maduresa. Destaca també la manca de tercers molars inferiors; la no recuperació de les segones molars superiors no permet atribuir cap altra anomalia a la seva dentició,

ja que, tenint en compte l'estat de preservació dels maxil·lars, la seva absència pot ser deguda també als diversos agents tafonòmics que han actuat sobre les restes òssies.

Discussió

A la ciutat romana de Tàrraco es registren sacrificis i inhumacions de gossos com a part de l'activitat ritual en dos àmbits: el funerari i el fundacional. A les diverses àrees funeràries suburbanes comptem amb un total de cinc casos datats entre els segles II i IV dC. Com a dipòsits funeraris, els gossos ocupen dos llocs a la necròpolis: o bé enterrats en solitari dins de petits sepulcres o bé compartint la tomba amb un humà.

Durant l'excavació del solar número 4 del carrer de Felip Pedrell (parcel·la 35 del Peri-2) es van descobrir quatre sepulcres datats entre els segles II i III (García, Pociña i Teixell 2002). Una de les tombes, que no va poder ser delimitada en tota l'extensió, corresponia a la inhumació d'un gos, que va ser dipositat a l'interior d'una fossa coberta amb *tegulae* i *imbrices* a doble vessant. Un cas semblant va ser registrat a la necròpolis tardoromana de Mas Rimbau. L'esquelet del gos, en decúbit pron, es trobava a l'interior d'una fossa coberta per diverses lloses irregulars. L'orientació d'aquesta

tomba, adscrita al segle IV, diferia completament de la que presentaven la resta de sepulcres que l'envoltaven, malgrat ser contemporanis (Bea 1999, 285).

En la resta de casos documentats en entorns de necròpolis, el gos comparteix de manera quasi íntima l'interior del sepulcre amb els humans. Durant els seus treballs a la Necròpolis Paleocristiana, mossèn Serra Vilaró va documentar una inhumació infantil dins d'àmfora amb les restes esquelètiques d'un cànid col·locades fora del contenidor funerari però dins de la mateixa fossa (Serra Vilaró 1929, sepultura 227). També a la Necròpolis Paleocristiana es va exhumar un sepulcre de murets dins del qual van aparèixer els esquelets d'un individu adult i d'un gos (Serra Vilaró 1929, sepultura 564). Finalment, cal esmentar la inhumació que formava part d'una petita necròpolis del segle III. Aquesta àrea funerària estava ubicada al costat de la via que es dirigia cap al nord en paral·lel al riu Francolí i que partia de la via romana del camí de la Fonteta (López 2006, 52). Es tracta de l'enterrament d'un individu, possiblement de sexe femení, dins de taüt de fusta i cobert amb tègules. Damunt del tòrax de l'esquelet hi van aparèixer les restes òssies d'un cadell de gos (López 2006, 141).

Malauradament, cap d'aquests gossos ha estat analitzat des d'una perspectiva arqueozoològica. Per tant, ignorem si es tracta d'esquelets complets o si mostren signes d'esquarterament. Tampoc en sabem la dimensió exacta ni la morfologia. Pel que fa al sentit d'aquests enterraments, és possible que el seu significat variés segons cada cas. En la seva especial connexió amb els humans, els gossos podien ser sacrificats per servir com a companys fidels i protectors en el més-enllà. Podien ser gossos coneguts, que formaven part de la casa, o gossos desconeguts, expressament obtinguts per al fi del sacrifici. D'una manera o d'altra, aquesta mort formava part d'un ritual funerari més ampli i articulat que cercava la purificació i que tenia com a objectiu garantir la separació definitiva entre els vius i el difunt, a més de la possible protecció de les ànimes en el seu viatge a l'inframón (De Grossi i Minniti 2006, 63-64).

Pel que fa als rituals de fundació, a part del cas presentat en aquest article, comptem amb un interessant paral·lel també relacionat amb la construcció d'un edifici al suburbi occidental de Tàrraco. En un espai extramurs proper a la porta de la ciutat adjacent al fòrum de la colònia es van documentar les restes d'un edifici identificat amb una *taberna lusoria*, el qual va ser construït a mitjan segle I dC, ocupant un antic front d'extracció d'argila i pedra (Roig i Teixell 2015). L'ocupació d'un sot preexistent generat per l'activitat extractiva va determinar l'estructuració de l'edifici en una primera planta i una planta soterrada. En aquest soterrani es van fer un seguit de troballes vinculades a

les fonamentacions de la construcció. En primer lloc, es van localitzar els esquelets en connexió anatòmica de dos gossos i una mandíbula inferior de vaca, els quals van ser dipositats a tocar d'un peu d'àmfora i d'un retall farcit per terra, cendres i carbons. Aquest conjunt estava situat al lloc on es va alçar un dels murs de compartimentació interior de la planta baixa. En segon lloc, i també molt a prop d'una de les columnes que suportava la planta superior, es van disposar, retallant els farciments constructius, la part anterior d'un altre gos en connexió anatòmica i un retall de planta rectangular amb els angles arrodonits farcit per una amalgama de cendres, carbons, ossos i fragments ceràmics (Roig i Teixell 2015, 225-226). Aquí comptem, doncs, amb les restes íntegres de dos gossos i un tercer que va ser esquarterat.

El dipòsit fundacional de la *taberna lusoria* presenta semblances significatives respecte a aquell documentat a l'excavació al carrer de López Peláez. Ambdós es localitzen fora del *pomoerium* de la ciutat, i en tots dos casos les restes esquelètiques dels cànids són una peça més en un conglomerat de restes faunístiques, cendres i objectes ceràmics intencionadament trencats. Creiem que tots aquests elements delaten la naturalesa ritual d'aquests dos contextos arqueològics.

Els resultats obtinguts de l'estudi arqueozoològic han portat a interpretar que el caní inhumat pertanyeria a una possible varietat de gos de mida molt reduïda. Aquesta possibilitat és del tot plausible. De fet, la cria deliberada de varietats de gossos de mida reduïda a finals de l'edat del ferro està ben constatada al llarg d'Europa (Bennet, Campbell i Timm 2016, 101). La realització de diversos estudis arqueozoològics ha permès la identificació de l'existència de diverses varietats de gossos de mida reduïda durant el període romà. A més, aquests estudis han permès categoritzar els gossos de mida reduïda en dos subgrups: gossos de varietat miniatura/*toys* i gossos amb nanisme. La diferència principal entre aquestes dues varietats de gossos de mides reduïdes radica principalment en la braquicefàlia evident de les varietats incloses dins del primer grup, individus que podrien ser similars als actuals gossos maltesos o als pomerània; l'arqueig dels ossos llargs, degut principalment a la seva condició genètica, marcada per la condrodistròfia o l'acondroplàsia, és un clar indicador de les varietats canines incloses dins del segon grup, pròximes a gossos de cacera com el dachshund o el basset hound (Baxter 2010, 2-3).

Entre tots els estudis arqueozoològics en què s'ha dut a terme l'anàlisi de restes òssies de gossos de mida reduïda provinents de jaciments d'època romana, hi ha un fort paral·lisme pel que fa a les característiques de l'espècimen sota estudi amb els resultats obtinguts de les restes òssies d'un altre cànid, trobat

al jaciment de Yasmina (Cartago, Tunísia). Les restes d'aquest exemplar van ser trobades dins de la tomba d'un infant, localitzada al que hauria estat el cementiri situat al quadrant sud-oest de la ciutat en època romana (segles II-III dC). L'estudi arqueozoològic va determinar que l'individu hauria tingut un crani molt bulbós i que presentaria braquicefàlia, a part de posseir un musell curt (MacKinnon i Belanger 2006, 39). La mesura obtinguda del diàmetre anteroposterior de la dent carnissera inferior va ser de 12,1 mm (Baxter 2010, taula 5 de l'article). Pel que fa als elements postcranials, l'índex del diàmetre intermedi (*msd*) —el qual permet calcular el grau d'arqueig dels elements ossis— va determinar que les diàfisis dels ossos llargs no presentaven la curvatura típica de les varietats de gossos que pateixen nanisme. L'estudi osteomètric permet atribuir-li una alçada de creu en vida que rondaria els 20-21 cm. Aquests resultats van portar els autors de l'estudi a proposar que l'individu hauria estat molt probablement un gos molt similar als actuals gossos maltesos, varietat que, tal com s'ha exposat anteriorment, s'inclouria dins de la categoria de gossos miniatura/*toy* (MacKinnon 2010; MacKinnon i Belanger 2006).

Un altre exemplar similar al trobat a Yasmina ha estat recuperat al jaciment de Heildelberg-Neunheim, Alemanya (Lüttswager 1965). Aquest espècimen presenta també un crani braquicèfal bulbós, amb absència de cresta sagital i del clatell, i un baix índex *msd*. La dent carnissera inferior mesura 14 mm i se li estima una alçada de creu d'entre 21 i 22 cm. Aquest espècimen va ser també recuperat dins de la tomba d'un infant. S'ha proposat que aquests dos exemplars, degut a la seva similitud als gossos maltesos, podrien tractar-se dels *Melitaei* citats per autors clàssics com Plini (Plin. *Nat.* 3.30) (Baxter 2010).

Cal, però, fer menció també de les restes d'un gos de dimensions reduïdes trobades al jaciment de Thistleton 2 (THZ 1441) (Oakham, Regne Unit). Les característiques d'aquest individu van portar també a classificar-lo dins de la categoria dels gossos miniatura, però, a diferència de l'exemplar de Yasmina i de Heildelberg-Neunheim, es va descartar que es tractés d'un gos maltès, ja que les seves dimensions superiors —en aquest cas, la dent carnissera inferior mesura 16 mm i té una alçada de creu de 32 cm— i la morfologia són diferents, més similars a les dels actuals terriers. A part de la seva mida, la peculiaritat d'aquest espècimen radica també en l'absència de l'M2 i de l'm3 (Baxter 2010).

Atenent a la descripció dels pocs espècimens descrits, ara com ara, que presentin uns paral·lelismes tan evidents com els esmentats en les línies superiors amb l'espècimen recuperat al jaciment de López Peláez, defensem la classificació d'aquest darrer com un in-

dividu pertanyent a les varietats de gossos miniatura/*toy* existents durant l'època romana. S'han identificat altres restes de gossos de mida reduïda, però els respectius estudis arqueozoològics han determinat que aquests individus haurien format part de la varietat de gossos de mida reduïda que presenten nanisme, com és el cas per exemple dels espècimens recuperats als jaciments romans de Llanos del Pretorio (Còrdova, Espanya), Love's Farm (St. Neots, Regne Unit), Linton (Cambridgeshire, Regne Unit) o York Road (Leicester, Regne Unit) (Baxter 2006; 2010; Martínez *et al.* 2020). De la mateixa manera que els exemplars de Yasmina, Heildelberg-Neunheim i Thistleton 2, cap d'ells va ser recuperat en contextos com el trobat a Tàrraco.

Conclusions

En conjunt, l'evidència arqueològica a Tàrraco ens mostra la versatilitat dels gossos com a víctima sacrificial. En l'estudi de cas presentat, comptem amb altres evidències materials (la localització d'un estrat de cendres i ceràmica trencada associada a l'enterrament caní) que posen de manifest la realització d'altres actes rituals associats al sacrifici. La seva naturalesa, però, és difícil de precisar (crema d'encens?, la inutilització mitjançant el foc dels recipients utilitzats en una libació?). El sacrifici d'animals en el món romà es considerava una forma de comunicació amb l'esfera divina. Aquests rituals eren celebrats com a acció de gràcies als déus o per demanar-los favors i protecció. Normalment, les víctimes eren triades entre els animals domèstics, bestiar boví, ovelles, cabres i porcs, amb l'addició ocasional de gossos i ocells (Ekroth 2014, 324). Podem saber la raó per la qual els oficials del ritual van triar un gos? L'interrogant és encara més gran davant de l'atribució de l'individu com a possible membre dels *Melitaei*, varietat de gossos que, segons va escriure l'autor grec Cal·límac l'any 264 aC, posseïen propietats curatives, a més de ser moda portar agafat un gos maltès a l'altura del tors (MacKinnon i Belanger 2006, 43).

En el món romà existien diverses festivitats de caràcter oficial i públic durant les quals se celebraven sacrificis de gossos: les *Lupercalia*, quan se sacrificava a *Faunus* una cabra i un gos (Plut. *Quaestiones Rom.* 111); l'*augurium canarium* o *sacrum canarium*, una festivitat anual durant la qual es duia a terme el sacrifici d'una gossa de pèl roig durant la canícula (Plin. *Nat.* 18.14; *Fest.* 45), i durant les *Robigalia*, que comportava el sacrifici de gossos per apaivagar el déu/deessa *Robigus/Robigo* (Ov. *Fast.* 4.905-942). A part d'aquests festivals anuals, Plini també parla del sacrifici d'un cadell de gos a la dea *Genita Mana*, deessa itàlica que presidia el cicle menstrual i que estava vinculada a l'esfera de

la fertilitat (Plin. *Nat.* 29.58). Les figures divines honorades amb rituals de sacrifici caní posseeixen unes característiques comunes: són divinitats dels confins, de les transicions, i de personalitat contradictòria. El gos ofereix una imatge ambivalent: pot ser dòcil i estar dotat de característiques humanes com l'afecte i la fidelitat, però també pot ser un animal feroç (Lacam 2008, 56). Així mateix, es troba entre el món civilitzat dels humans i el de les bèsties.

A partir de totes aquestes dades, com podem interpretar l'enterrament del gos en la trinxera de fonamentació de l'*horreum*? Primerament, podem entendre'l com una ofrena propiciatòria per aconseguir la solidesa i protecció per a la nova edificació. Existeixen nombrosos exemples, sobretot en l'àmbit italià, de restes esquelètiques de gossos associades a fonamentacions de muralles i torres. Aquesta pràctica es constata en llocs tan distants de l'Imperi romà com l'antiga ciutat de *Fidenae* (Itàlia), on es van documentar les restes de l'esquelet d'un gos sota un mur fet d'argila i tova, o als fonaments de les muralles de les ciutats romanes de Chester-le-Street i Caerwent, a les illes Britàniques (De Grossi i Minniti 2006, 65). En aquests contextos, s'ha especulat que la naturalesa protectora i vigilant del gos es projectaria als bastions defensius de la ciutat. Tot i algunes semblances amb el cas d'estudi documentat a López Peláez, cap d'aquests exemples comparteixen similituds pel que fa al context, ni a les característiques de les restes dels canids recuperades.

En segon lloc, podem adjudicar al sacrifici una funció propiciatòria orientada a una divinitat en concret. Ja hem esmentat en línies anteriors que durant el festival de les *Robigalia*, celebrat el 25 d'abril, es feien sacrificis de canids. La intenció era calmar *Robigus/Robigo*, una divinitat agrícola de caràcter maligne que tenia un efecte pernicios sobre el desenvolupament del cereal. *Robigus* és un vocable llatí que al·ludeix al mildiu o rovell, fong que parasita el blat i altres cereals i que en provoca la mort. En l'oració que el *flamen Quirinalis* elevava al déu durant el sacrifici, es demanava la seva retirada dels camps, com si es tractés d'un acte d'exorcisme (Blaive 1995). No podem passar per alt que és justament en un magatzem de cereal on hem documentat la inhumació d'aquest canid. Podria aquest sacrifici fundacional haver referenciat d'una manera més o menys explícita el sacrifici de les *Robigalia*? Era la força divina malfactora de *Robigus* la que es pretenia bandejar del gra que seria emmagatzemat a l'*horreum*? La hipòtesi és suggeridora, però també som conscients que és difícilment demostrable.

Tot i així, les característiques de l'enterrament, pel que fa a la relació contenidor-contingut, fan de la troballa un exemple singular d'una pràctica —vinculada o no a esdeveniments com la *Robigalia* o altres rituals amb finalitats protectores— que arqueològicament no ha-

via estat documentada fins ara. A falta de més dades arqueozoològiques relatives a la resta de canids d'època romana recuperats a les excavacions dutes a terme a Tarragona, la presència d'un individu d'aquesta varietat tan poc freqüent al registre arqueològic, ¿podria ser un indicatiu més de la importància de la qual va gaudir la ciutat durant la dinastia flàvia i les primeres dècades de la dinastia antonina? L'avenç en els estudis arqueozoològics de la ciutat tarragonina serà clau en l'aprofundiment del coneixement d'aquest i altres aspectes vinculats a l'ús dels animals per part de la població de l'urbs en època romana.

Bibliografia

BAXTER, I. (2006). «A Dwarf Hound Skeleton from a Romano-British Grave at York Road, Leicester, England, U.K., with a discussion of other Roman small dogs types and speculation regarding their respective aetiologies». A: SNYDER, L. M.; MOORE, E. A. (ed.). *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*. Oxbow Books, 12-23.

— (2010). *Small Roman Dogs*. <http://alexandriaarchive.org/bonecommons/archive/files/baxter_2010_small_roman_dogs_6dc7d64928.pdf> [Consulta: 15 març 2023].

BEA, D. (1999). «Memòria sobre la intervenció arqueològica a Mas Rimbau / Mas Mallol illa Q C/ Joan Antònio i Guàrdias PP4 de Tarragona (Tarragonès)». Memòria inèdita.

BENNET, D.; CAMPBELL, G.; TIMM, R. (2016). «The dogs of Roman Vindolanda, Part I: Morphometric techniques useful in differentiating domestic and wild canids». *Archaeofauna*, 25, 79-106.

BLAIVE, F. (1995). «Le rituel romain des *Robigalia* et le sacrifice du chien dans le monde indo-européen». *Latomus*, 54, fasc. 2, 279-289.

DE GROSSI MAZZORIN, J.; MINNITI, C. (2006). «Dog sacrifice in the ancient world: A ritual passage?». A: SNYDER, L. M.; MOORE, E. A. (ed.). *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*. Oxbow Books, 62-66.

DRIESCH, A. van den (1976). *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*. Peabody Museum Bulletin 1, Cambridge Mass., Harvard University Press.

- EKROTH, G. (2014). «Animal sacrifice in antiquity». A: CAMPBELL, G. L. (ed.). *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Oxford: Oxford University Press, 324-354.
- GARCÍA, M.; POCIÑA, C. A.; TEIXELL, I. (2002). «Memòria de les excavacions arqueològiques en la parcel·la 35 del PERI 2 (Jaume I - Tabacalera) Tarragona (Tarragonès)». Memòria inèdita, Tarragona.
- LACAM, J.-C. (2008). «Le sacrifice du chien dans les communautés grecques, étrusques, italiques et romaines: Approche comparatiste». *Mélanges de l'École française de Rome*, 120. 1 (*Antiquité*), 29-80.
- LÓPEZ, J. (2006). *Les basiliques paleocristianes del suburbí occidental de Tarraco*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili - Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 4).
- LÜTTISCHWAGER, J. von (1965). «Ein Zwerghund aus dem römischen Gräberfeld an der Berliner Straße zu Heidelberg-Neuenheim». *Zeitschrift für Säugetierkunde*, 30, 24-30.
- MACKINNON, M. (2010). «Sick as a dog: zooarchaeology evidence for pet dog health and welfare in the Roman world». *World Archaeology*, 42.2, 290-309.
- MACKINNON, M.; BELANGER, K. (2006). «In Sickness and in Health: Care for an Arthritic Maltese Dog from the Roman Cemetery of Yasmina, Carthage, Tunisia». A: SNYDER, L. M.; MOORE, E. A. (ed.). *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*. Oxbow Books, 38-43.
- MARTÍNEZ, R.; RUBIO, M.; MORENO-GARCÍA, M.; MALDONADO, A.; GRANADOS, A.; DELGADO, A. (2020). «Who let the dogs in? Lap dogs, canid sacrifices and funerary practices in the Roman cemetery of Llanos del Pretorio (Cordoba, Spain)». *Archaeological and Anthropological Science*, 12: 87, 1-17.
- ROIG, J. F.; TEIXELL, I. (2015). «Una sala de joc als afores de Tàrraco: l'aprofitament d'espais de treball com a lloc de serveis». A: LÓPEZ, J. (ed.). *Actes del 2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August, Tarragona, 26-29 de novembre de 2014*, 2. Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, 221-227.
- SCHMID, E. (1972). *Atlas of Animal Bones: For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*. Amsterdam, Londres, Nova York: Elsevier Publishing Company.
- SERRA VILARÓ, J. (1929). *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid: Tipografía de Archivos (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades; 104).
- SILVER, I. A. (1969). «The Ageing of Domestic Animals». A: BROTHWELL, D. R.; HIGGS, E. S. (ed.). *Science in Archaeology*, 283-302.

UNA TROBALLA EXCEPCIONAL: DOS FULCRA DE BRONZE I EL SEU CONTEXT ARQUEOLÒGIC I HISTÒRIC

Judit CIURANA PRAST

eos.arqueologia@gmail.com

ORCID 0000-0003-1433-5605

Resum

Entre els objectes recuperats durant la intervenció arqueològica destaquen dues pròtomes de mula de bronze corresponents a la part superior dels *fulcra* que decoraven un llit romà. En aquest estudi se'n fa una descripció i s'analitza el context de la troballa.

Paraules clau: *fulcra*, ocultació, suburbi, *horreum*

Resumen

Entre los objetos arqueológicos recuperados durante la excavación arqueológica destacan dos pròtomas de mula de bronce correspondientes a la parte superior de los *fulcra* que decoraban un lecho romano. En este estudio se realiza una descripción de las piezas y se analiza el contexto de su hallazgo.

Palabras clave: *fulcra*, ocultación, suburbio, *horreum*

Abstract

Amongst the retrieved archaeological objects during the archaeological excavation stand out two bronze mule protomes corresponding to the upper part of the *fulcra* that decorated the curved headrest of a Roman couch. In this study a description of the objects is given and the context of this archaeological find is analyzed.

Keywords: *fulcra*, hoard, suburb, *horreum*

Context arqueològic de la troballa

Un dels descobriments més notables que es van fer durant els treballs arqueològics al solar número 1 del carrer de López Peláez va ser la troballa de dues pròtomes de mula en bronze. Aquests objectes foren recuperats dins la seqüència estratigràfica sedimentada a l'interior de l'*horreum* d'època flàvia. Més concretament, van ser localitzats a l'extrem nord-occidental d'una de les dues naus centrals (àmbit 1.2). El seu estrat d'origen (UE 1152) és un nivell de matriu argilosa d'aproximadament 73 cm de gruix. Aquest nivell està vinculat al procés d'abocament de terres i elevació de cota a l'interior de l'edifici, el qual tingué lloc en el segle III.¹ En el moment del seu descobriment, les peces de bronze estaven apilades i col·locades l'una damunt de l'altra. Allotjat a la part posterior buida d'una de les peces (*fulcrum A*), hi havia un nòdul mineral de plata. A partir de les dades recollides, podem afirmar que aquests *fulcra* no van aparèixer en el seu context original, és a dir, en un entorn domèstic o funerari. Encara que foren objectes creats

en el segle I aC, formaven part d'un context estratigràfic molt més tardà. El seu emplaçament en un edifici suburbà en procés de degradació, així com la seva peculiar col·locació, indiquen clarament un acte d'ocultació.

Aquestes peces escultòriques han aparegut desconnectades de l'objecte del qual formarien part: un *lectus triclínaris*. La implantació de l'ús d'aquest llit divan a la península Itàlica està unida a l'adopció de la posició reclinada durant els banquets, la qual es va popularitzar entre l'elit romana i etrusca gràcies a la introducció d'aquest tipus de llit, decorat amb elements de bronze, a partir de l'any 187 aC, quan els exèrcits romans van tornar de les seves campanyes a Àsia carregats d'influències culturals i *spolia* (Richter 1966, 105). Estructuralment, un *lectus triclínaris* estava format per una armadura de fusta de planta rectangular (*sponda*) integrada per quatre peces de fusta connectades entre si mitjançant una reixeta de llistons de fusta o una retícula de cintes de cuir, cordes o fils metàl·lics que sostenien el matalàs. Les quatre potes s'unien als

1 L'estudi d'aquestes peces va ser inicialment publicat a Ciurana, Bravo i Arroyo 2021.

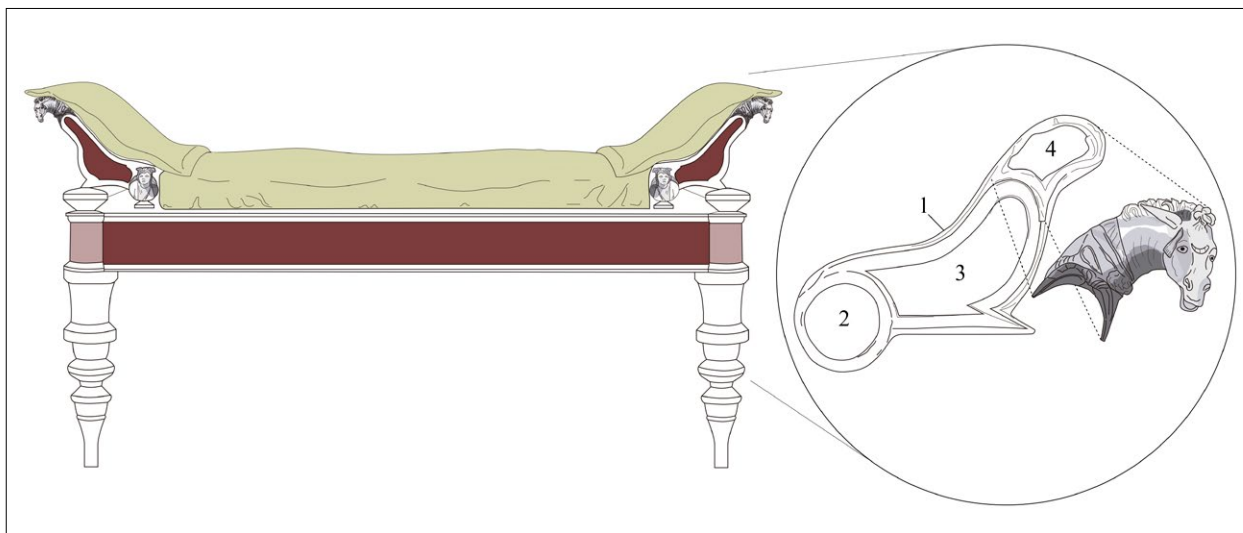

Figura 1. Reconstrucció idealitzada d'un *lectus triclinaris* i de la posició que ocuparien els *fulcra* de bronze (dibuix: J. Ciurana).

Figura 2. Anvers de les peces analitzades: *fulcrum* A (esquerra), *fulcrum* B (dreta).

costats curts d'aquesta estructura i presentaven una vareta interior de ferro que solia inserir-se a la *sponda* (Rodríguez 2019, 110).

Aquest moble es caracteritzava per estar proveït d'un o dos *fulcra*. El *fulcrum* consistia en un reposacaps de fusta en forma de S inclinada situat als extrems del llit (fig. 1). La seva funció era retenir el matalàs i els coixins i estaven delicadament decorats. El suport per a l'ornamentació consistia en un marc metàl·lic que seguia la sinuositat del suport (fig. 1, 1), que estava proveït de tres ranures (fig. 1, 2-4) on s'encaixaven totes les aplicacions decoratives. L'extrem inferior estava ocupat per un motiu circular o medalló que normalment exhibia un bust antropomorf.

En l'espai intermedi del *fulcrum* es fixava una làmina metàl·lica (fig. 1, 3), habitualment decorada amb motius vegetals i florals. Finalment, la terminació superior estava constituïda per caps zoomorfs de mules, cavalls, gossos, ocells i, excepcionalment, elefants i felins (Faust 1989). El motiu decoratiu més habitual sembla haver estat, però, el dels èquids (De Carolis 2007, 83-84).

En conclusió, els exemplars recuperats al carrer de López Peláez són una parella d'aplicacions decoratives que anirien col·locades als extrems superiors dels *fulcra* d'un divan de fusta (fig. 2).

Descripció de les peces

El *fulcrum* A

El *fulcrum* A (149 mm d'altura, 137 mm d'amplària, 820 mm de gruix i 796 g de pes) correspon a la representació naturalista d'una mula que gira el cap a la seva dreta. Els ulls, grossos i expressius, presenten pupil·les circulars. Aquests orificis haurien contingut un element encastat elaborat amb pasta vítria o pedra. Les fosses nasals estan molt dilatades i la boca, entreoberta, presenta el llavi inferior penjant. L'animal gira cap enrere les seves llargues orelles, que emmarquen una crinera curta, organitzada desordenadament en gruixuts flocs ondulants. A la zona del tupè, sobre el front, destaca un floc recollit en una cua alta a manera de plomall. A la zona del cap, encara que la superfície està afectada per la corrosió, hi són visibles els corretjams que cenyeixen i subjecten el cap. La muserola o corretja de la brida envolta el musell just per sobre del nas i acaba al mos, definit mitjançant una protuberància circular situada a l'angle superior de la boca. Pel que fa al frontal, està format per dos elements diferents. En primer lloc, una diadema o garlanda decorada amb franges platejades, alternades amb superfícies; aquí és visible encara la patina daurada original de bronze. I en segon lloc, i en una posició més alta i solament visible damunt dels ulls, hi ha una banda que formaria part d'aquest element de la cabeçada.

Entre la base de les orelles i el front hi ha dues bandes trapezoidals fetes amb una làmina de metall soldada al cos principal de la peça. Un element d'identica morfologia però de dimensions més grans es conserva a la part posterior superior de la peça. Es tracta d'una cinta, l'extrem de la qual se situa a la base de la crinera i es disposa en paral·lel a la cabellera. Aquesta petita peça està decorada amb motius incisos treballats en fred. La superfície està ocupada per un motiu triangular central, mentre que la vora inferior està coberta per un conjunt de línies paral·leles incises que simulen uns serrells. Tornant al cap de l'animal, destaca la presència de dues petites protuberàncies, possiblement el punt on es devia fixar un element decoratiu perdut. Altres indicis que reforçarien l'existència d'aquest accessori aplicat serien un parell de petits ganxos de bronze prop de l'interior de dos orificis situats a la base de les orelles de l'animal i tres petits forats de planta rectangular a la part alta del coll.

A la part baixa del coll hi trobem el pitral. Es tracta d'un elaborat collaret format per un conjunt d'elements que presenten motius decoratius diferenciats. A la part superior s'hi observa una banda de tela amb plecs ondulants on s'endevinen petits puntejats platejats molt deteriorats. A sota hi ha un element de

transició constituït per una banda més estreta que l'anterior, decorada amb traços incisos oblics. A la part inferior d'aquestes dues sanefes i ocupant gran part de l'extensió del pitral s'hi aprecia una gran pell de felí. Al seu límit superior, la pell apareix doblegada, mostrant una vora formada per un rivet de serrells gruixuts. L'extrem inferior exhibeix el mateix tractament decoratiu, si bé la definició dels flocs és més plana i menys inflada. La resta de la superfície de la pell està decorada amb més flocs de pèl, representats molt esquemàticament en forma de rínxols circulars. Finalment, el centre del collaret està ocupat pel cap d'una pantera de perfil. La part final presenta la típica lluneta que remata aquest tipus de peces.

El *fulcrum* B

El *fulcrum* B (166 mm d'altura, 122 mm d'amplària, 90 mm de gruix i 1.120 g de pes) mostra una expressió molt semblant a la del *fulcrum* A: la mula gira lleugerament el cap a l'esquerra, amb els ulls i els narius ben oberts. Les pupil·les no són tan profundes com les de la seva companya, però també evidencien l'espai que hauria ocupat un element incrustat de planta circular. El blanc de l'ull i la parpella inferior estan recoberts amb una làmina de plata. L'animal obre exageradament la boca, projectant el llavi inferior cap avall i mostrant la dentadura treballada en un bloc uniforme. A la superfície de la testa se n'hi adverteixen els músculs, ben modelats. També són visibles diverses línies fines sota la pell, potser la representació de les venes. Les orelles, girades cap enrere, són més llargues que les del *fulcrum* A. El pentinat de la crinera està organitzat en flocs que es dobleguen a dreta i a esquerra de manera alternada, i el tupè està rematat amb una cua.

A la cabeçada s'hi aprecia la muserola, definida per un fil de plata. El frontal presenta idèntica tipologia que el *fulcrum* A, amb una forma de mitja lluna, si bé més llarga, i els extrems arriben fins a la base de les orelles. De fet, sembla que aquestes s'uneixin a l'extrem superior de les dues cintes trapezoidals. Totes dues peces (treballades amb dues làmines exemptes adherides a la part baixa de les orelles) estan decorades amb un triangle incís i una vora inferior de serrells. Contràriament al *fulcrum* A, aquestes decoracions s'insereixen en uns petits encaixos rectangulars a les temples de la mula.

A la cara posterior de la base de la cabellera, l'animal exhibeix una cinta trapezoidal sense decoració, elaborada al mateix nucli de la pròtoma. La base del coll està embolicada amb un collaret de pell de felí en el qual s'identifiquen clarament tres parts. A la franja superior hi apareix una faixa clapejada amb petits punts circulars de plata en relleu molt ben definits. Sota aquesta s'estén una estreta sanefa de línies incli-

nades ondulants. Immediatament per sota hi trobem la pell de pantera. El límit superior està vorejat per un rivet de serrells de pèl traçats de manera molt esquemàtica. Aquest element s'uneix al cap de pantera localitzat al centre del pit de la mula. El seu posat és idèntic al del cap de felí del *fulcrum* A, si bé en el B el bust no té orelles. Del seu coll neix una cinta trapezoidal rematada per uns serrells triangulars. La terminació inferior de la pell està vorejada per un altre rivet de serrells de pèl. Al contrari que el seu company A, en el *fulcrum* B la resta de la pell del felí no ha rebut cap mena de tractament decoratiu. Finalment, cal destacar que la lluneta inferior està decorada amb una línia platejada. A diferència de l'individu A, en el *fulcrum* B no és tan clara l'existència de decoracions aplicades. A l'àrea del coll, en paral·lel al collaret, s'hi aprecia una perforació rectangular juntament amb tres petites depressions que denotarien la presència d'alguna peça acoblada.

Quan comparem els dos *fulcra*, es fa patent que, més enllà de les similituds superficials, ens trobem davant de dues peces molt diferents que considerem que no van ser concebudes com a parella per a un mateix moble. El seu pes i les seves dimensions, les expressions facials, la morfologia d'ulls i orelles, l'ordenació dels flocs de la crinera..., són aspectes divergents que evidencien que les dues peces van néixer de les mans d'artesans diferents. No obstant això, les coincidències en els elements que integren la cabeçada (el frontal en forma de garlanda, les bandes trapezoidals situades a les temples) i la composició general del collaret suggeririen que van ser produïts seguint un mateix model i potser en un mateix taller. El fet que les dues pròtomes presentin decoracions en plata als mateixos punts (collaret, blanc dels ulls, parpelles inferiors, frontallera, interior de la lluneta inferior) també reforçaria aquesta hipòtesi.

Conclusions

Encara que els *fulcra* A i B són objectes vinculats a una seqüència estratigràfica tancada, el seu context arqueològic no ens aporta totes les claus per establir-ne l'origen i la datació. Els *fulcra* en general, i els exemplars tarragonins en particular, van ser produïts en tallers establerts al món hel·lenístic. Més enllà de la identificació en origen d'aquests objectes, també disposem d'evidències directes sobre la seva comercialització entre finals del segle II aC i durant el segle I dC.

El carregament de diversos derelictes trobats a les aigües del Mediterrani han servit per il·lustrar quin tipus de productes de luxe els romans importaven de

Grècia i del Pròxim Orient: vaixella vítria, copes d'or i plata, estatuària de marbre i bronze i àmfores de vi procedents de Cos, Efes i Rodes. Al costat d'aquests productes també hi havia llits de fusta amb decoracions de bronze. Al derelict de Mahdia (localitat situada a la costa de Tunísia), el carregament de la nau naufragada estava format per columnes de marbre, estàtues gregues de marbre i bronze i llits amb decoracions en bronze (Hellenkemper 1994).

Un altre vaixell enfonsat davant de l'illa grega d'Anticitera transportava com a mínim tres llits de fusta amb revestiments de bronze datats entre el segle II aC i la segona meitat del segle I aC. La nau es dirigia al port de Puteoli i possiblement provenia de la zona oriental de l'Egeu. A partir de la composició del seu carregament s'han proposat com a possibles punts de càrrega Delos, Pèrgam i Efes (Christopoulou, Gadolou i Bouyia 2012, 29).

En un tercer derelict, el de La Formigue C, localitzat al Golfe-Juan, prop de Canes, es van rescatar dos *fulcra* complets datats en el segle I aC. A més de gairebé un centenar d'àmfores Dressel 1B, 1A i Lamb. 2, el vaixell també transportava llits de fusta amb elements en bronze (*fulcra* i potes tornejades), possiblement produïts a Delos (Baudoin, Liou i Long 1994, 45-60). Tenint en compte les petites dimensions de la nau, dissenyada per a la navegació de cabotatge, els llits degueren ser adquirits en algun port italià per ser venuts a consumidors de fora de Roma. Pel que fa a la cronologia de les peces, el principal criteri per assignar una datació per als *fulcra* és la forma del marc metàl·lic que sosté les decoracions, que, en el cas que ens ocupa, no ha arribat fins a nosaltres. No obstant això, el fet que alguns exemplars de pròtomes de mula hagin romàs connectats al seu marc possibilita obtenir un enquadrament cronològic que pot ser emprat com a paral·lel per classificar les peces tarragonines.

En el cas dels *fulcra* de López Peláez, considerem que es tracta d'exemplars produïts a mitjan segle I aC, basant-nos en les similituds estilístiques i decoratives existents entre aquests i altres exemplars. Els *fulcra* procedents d'*Amiternum* custodiats als Museus Capitolins a Roma (Faust 1989, núm. cat. 355) són els que presenten més punts en comú, sobretot en els motius decoratius. Altres exemplars també datats en la segona meitat del segle I aC mostren altres aspectes formals que els aproximen als *fulcra* tarragonins. Una de les pròtomes del British Museum (Faust 1989, 180) i una altra preservada a l'Ashmolean Museum d'Oxford (Faust 1989, 192) coincideixen en la morfologia del cap (molt ampla a la zona de les galtes), el tractament decoratiu de la crinera i la representació plàstica dels flocs de la pell del collaret.

Més enllà de la seva funció ornamental, aquests aplics decoratius estaven revestits de connotacions culturals relacionades amb l'esdeveniment social del *convivium*. Les mules representades en els *fulcra* formaven part del seguici del déu del vi *Dionisos/Bacus* i apareixen profusament en les evocacions de la *thyasos* bàquica exercint com a bèsties de càrrega o com a cavalcadures de Silè o del mateix déu. Les mules del *fulcrum* semblen anunciar la presència del déu durant el banquet. Ambdues llueixen la *pardalis*, la pell de lleopard o pantera que cenyeix el pit del déu. Un dels complements recurrents en el repertori iconogràfic de les mules dionisiàques són les corones d'heura. Ja hem apuntat anteriorment que el *fulcrum* A mostra una sèrie d'elements (ganxos, orificis d'acoblament) que apunten a l'existència d'algun element acoblat que cobriria la part alta del front i part del coll de la mula. En un dels exemplars que figuren en el catàleg de Sabine Faust la corona d'heura ha desaparegut parcialment a la zona del front i s'hi aprecien clarament les dues protuberàncies sobre les quals es mantenia fixada.

Gràcies als paral·lels localitzats, sabem que aquests objectes de bronze van ser creats a mitjan segle I aC. La recuperació d'aquests *fulcra* és del tot excepcional, per dues raons. La primera, perquè no són objectes habituals en el registre arqueològic. Aquesta situació es pot atribuir al fet que el bronze era fos i reutilitzat ja en època antiga. A aquest fet s'hi afegeix la pertinença d'aquests objectes a contextos domèstics que difícilment aporten objectes íntegres. Aquesta situació contrasta amb la dels llits documentats en contextos funeraris (com ara l'exemplar d'*Amiternum*) que s'han preservat íntegrament. Més enllà de la seva condició d'objecte artístic, els *fulcra* tarragonins palesen l'abast de les xarxes de distribució d'objectes de luxe en el món romà. I la segona raó és que els *fulcra* estudiats són rellevants perquè provenen d'un context estratigràfic tancat i definit. Formen part d'una ocultació ocorreguda entre finals del segle II i el segle III dC a l'interior d'un edifici suburbà que es trobava en procés de degradació però no completament abandonat. Probablement l'objectiu de l'ocultació era recuperar unes peces que eren considerades valuoses i de les quals es podia treure un profit econòmic.

En l'àmbit hispà tenim un paral·lel de naturalesa similar. Es tracta del *fulcrum* recuperat al jaciment del Cabezo de Alcalá, a Azaila (Terol). Aquesta peça va ser descoberta al costat del tresor I de monedes (Beltrán 2012-2013, 454, 462). La peça, que conservava el seu marc metàl·lic, va ser datada entre finals del segle II i inicis del segle I aC. Tots dos contextos, el d'Azaila i el de Tàrraco, demostren que aquestes peces eren percebudes com a elements preuats i, consegüentment, eren objecte d'ocultacions.

La intervenció de conservació i restauració dels *fulcra*

Pau ARROYO CASALS

Restaurador de béns culturals

Els dos *fulcra* van arribar al taller de restauració a l'interior de contenidors de plàstic completament recoberts per sediments de l'estrat en què es van trobar. Una vegada eliminats els dipòsits terrosos adherits a la seva superfície, es va poder analitzar el seu estat de conservació. Els objectes conservaven un bon nucli metàl·lic, però a la superfície s'hi havia format una patina constituïda per diversos productes de corrosió. Els més abundants eren l'òxid cúpric (cuprita), el carbonat bàsic de coure (malaquita), el clorur cúpric (nantoquita) i els clorurs bàsics de coure (atacamita i paracamita). Mentre que els dos primers són estables i protegeixen el metall, els clorurs causen la deterioració del bronze; col·loquialment, aquestes patologies es coneixen com la «malaltia del bronze» o «càncer del bronze». I també es va detectar la presència de concrecions calcàries sobre la ja citada patina.

L'actuació, que es va desenvolupar entre els mesos de març i abril del 2017, va consistir en la realització de diferents tractaments amb la finalitat de recuperar l'estabilitat dels materials constituents i la llegibilitat de les peces. Els tractaments aplicats van ser els següents: neteja, dessalatge, desclorurització, adhesió dels fragments, brunyit i protecció. Així, doncs, es van eliminar els dipòsits terrosos adherits amb una solució hidroalcohòlica juntament amb una acció mecànica realitzada amb instrumental manual (bisturí i raspall dental). Es van retirar les concrecions calcàries i part dels productes de corrosió amb freses de corindó i raspalls circulars d'acer acoblats a un micro-motor. Posteriorment, les peces es van submergir en successius banys d'aigua destil·lada desionitzada fins a l'eliminació total de les sals solubles presents. Una vegada conclòs aquest procés, les peces es van disposar a l'interior d'una cambra amb una humitat relativa del 90 % durant 24 hores. Aquesta operació va fer aflorar els clorurs de coure inestables (atacamita i paratacamita). Seguidament, es va procedir a l'eliminació dels focus de deterioració amb una primera acció puntual amb instrumental manual (bisturí i raspador de dentista) i amb fresa de corindó. Finalment, les zones afectades es van tractar amb el mètode B-70, aplicat mitjançant escovillons de cotó (Martínez 2016, 186-187). Aquest tractament va caldre aplicar-lo diverses vegades.

Ja en la fase inicial de neteja es va constatar la presència de diversos fragments desconnectats, els quals van ser restituïts a la seva posició original. Per exemple, es van adherir al cos principal del *fulcrum* A un total de

disset fragments. Es va usar, segons la grandària i la forma de l'encaix que presentaven, un adhesiu de cianoacrilat o una resina epoxi. Els penjolls de tots dos *fulcra* es van adherir amb el segon producte, però, prèviament, a les superfícies de contacte s'hi va aplicar una capa de resina acrílica amb la finalitat de facilitar la seva reversibilitat. Algunes de les unions van ser reforçades amb una massilla feta amb resina epoxi a la qual es va afegir gel de sílice micronitzat i pigments negre i mangra.

Finalment, es va realitzar un brunyit en totes les superfícies dels *fulcra* amb raspalls circulars d'acer accionats per un micromotor. Posteriorment, la superfície va ser fregada amb escovillons de cotó hidròfil en sec. Els objectes es van assecar en un armari estufa a 60 °C durant dues hores i, una vegada recuperada la temperatura ambient, es va aplicar una solució protectora de resina acrílica a la superfície.

Un cop completat el tractament de conservació i restauració, les peces es van dipositar a l'interior d'unes bosses de polietilè de tancament hermètic juntament amb gel de sílice amb indicador (clorur de cobalt), mantenint una humitat relativa del 30 %.

Pel que fa als criteris d'actuació, es va aplicar el de la mínima intervenció, mantenint els productes de corrosió que no fossin nocius per als objectes, però tractant les fonts de corrosió actives. I referent al sistema de presentació, es va optar per no reintegrar les parts perdudes. De totes maneres, en el cas del *fulcrum* A va ser necessari restituir parcialment algunes de les juntes, ja que era impossible aconseguir unes unions perfectes dels fragments a causa de la deformació que havien sofert.

Bibliografia

BAUDOIN, C.; LIOU, B.; LONG, L. (1994). «Une cargaison de bronzes hellénistiques: L'épave *Fourmigue C* à Golfe-Juan». *Archaeonautica* [CNRS Éditions], 12, 5-143.

BELTRÁN LLORIS, M. (2012-2013). «Azaila: Estado de la cuestión en el año 2013». *Caesaraugusta* [Saragossa: Institución Fernando el Católico], 83, 349-490.

CHRISTOPOULOU, A.; GADOLOU, A.; BOUYIA, P. (2012). *The Antikythera Shipwreck. The Technology of the Ship, the Cargo, the Mechanism*. Atenes: National Archaeological Museum.

CIURANA, J.; BRAVO, P.; ARROYO, P. (2021). «Dos *fulcra* de bronce hallados en Tarraco». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas], 94.

DE CAROLIS, E. (2007). *Il mobile a Pompei ed Ercolano: Letti, tavoli, sedie e armadi. Contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

FAUST, S. (1989). *Fulcra: Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten*. Magúncia: Philipp Von Zabern.

HELLENKEMPER, G. (1994). *Das Wrack: Der antike Schiffsfund von Mahdia*. Colònia: Rheinland.

MARTÍNEZ, I. (2016). «Estudios integrados de procesos analíticos y conservativos de bronce arqueológico. Aplicación a un casco montefortino y otros materiales afines». Tesis doctoral inèdita. Universitat Politècnica de València.

RICHTER, G. M. A. (1966). *The Furniture of the Greeks, Etruscans, and Romans*. Londres: Phaidon.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, M. I. (2019). «El mobiliario doméstico romano: muebles de asiento y reposo». A: MORILLO, Á.; HERMANN, M. H.; SALIDO DOMÍNGUEZ, J. (ed.). *Ephemeral Archaeology*. Oppenheim am Rhein: Nünnerich-Asmus, 93-108.

LAS PINTURAS ROMANAS HALLADAS EN LAS EXCAVACIONES ARQUEOLÓGICAS DE LA CALLE LÓPEZ PELÁEZ, N.º 1

Carmen GUIRAL PELEGRÍN

Universidad Nacional de Educación a Distancia
Departamento de Prehistoria y Arqueología
cguiral@geo.uned.es
ORCID 0000-0002-3391-4736

Lara ÍÑIGUEZ BERROZPE

Universidad de Zaragoza
Departamento de Ciencias de la Antigüedad
laraib@unizar.es
ORCID 0000-0001-5006-8693

Resumen

Los fragmentos pictóricos, hallados en posición secundaria, se han podido clasificar en catorce conjuntos, diez paredes y cuatro techos. Las pinturas parietales responden a sistemas compositivos muy básicos, sucesión de paneles anchos o alternancia de paneles e interpaneles, y se fechan en la segunda mitad del siglo I d. C. Los techos presentan esquemas de relación continua y se datan en el siglo II d. C.

Palabras clave: *giallo antico*, cenefas caladas, sistemas de relación continua, trazos preparatorios, techos de fondo blanco

Abstract

The pictorial fragments, found in secondary position, have been classified in fourteen sets, ten walls and four ceilings. The parietal paintings respond to very basic compositional systems, succession of wide panels or alternation of panels and interpanels and are dated to the second half of the first century AD. The ceilings present a carpet style and are dated to the 2nd century AD.

Keywords: *giallo antico*, bordures ajourées, carpet style, preparatory traces, ceilings on white background

1. Introducción¹

Los restos pictóricos objeto de estudio se han hallado en distintas UU. EE., y, en ciertos casos, fragmentos de un mismo conjunto se han encontrado dispersos en unidades diferentes e incluso muy alejadas (tabla I y fig. 1), lo que nos induce a pensar que nos encontramos ante un depósito secundario, quizás un vertedero con el que se ha intentado colmar un espacio ya abandonado.

La gran variedad de morteros, de pigmentos y de motivos decorativos nos llevó a pensar, desde un primer momento, que los fragmentos pertenecían a paredes y techos diversos. Nuestro trabajo se ha basado en el

análisis de las características técnicas (composición de morteros e improntas del sistema de sujeción en los reversos) y los pigmentos, y también ha tenido en cuenta los esquemas decorativos y el repertorio ornamental. Atendiendo a estos datos, hemos podido individualizar catorce conjuntos de distinta entidad que decoraron, al menos, diez paredes y cuatro techos de estancias diversas. La conservación no es homogénea, y mientras que algunos conjuntos están compuestos por un número de fragmentos que permite su recomposición y su restitución gráfica, en otros grupos los restos son escasos y solamente consienten una descripción y, en ocasiones, un esquema de posición de las piezas en el marco de la pared pintada.

1 El estudio y la publicación del conjunto ha sido posible gracias al proyecto «PID2022-140099NB-I00 Pictor III. De la pintura romana en Hispania a la pintura hispanorromana: la decoración del siglo II d.C. en el norte de la Provincia Tarraconensis (IP1 C. Guiral Pelegrín e IP2 L. Íñiguez Berrozpe)», concedido por el Ministerio de Ciencia e Innovación. También se ha llevado a cabo gracias a la ayuda RYC2021-030958-I, financiada por MCIN/AEI/10.13039/501100011033 y por la Unión Europea, NextGenerationEU/PRTR.

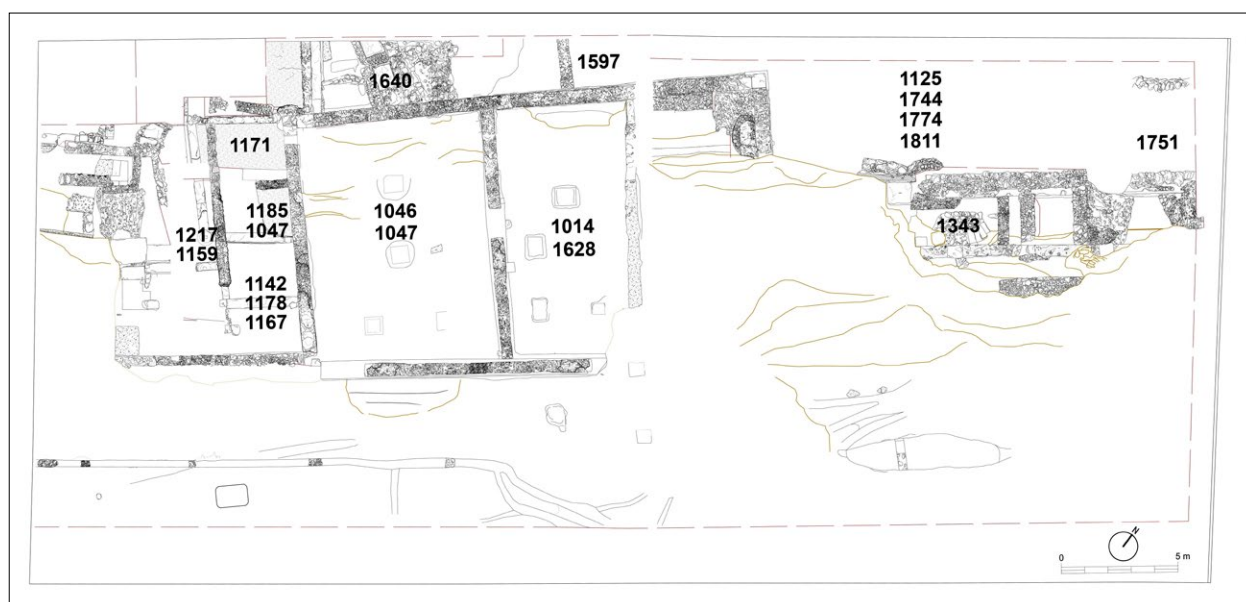

Figura 1. Plano de situación de las UU. EE.

2. Conjunto I

Los fragmentos que hemos podido individualizar como pertenecientes a este primer conjunto se hallaron en la UE 1343, con una datación entre el siglo I y el siglo II.

2.1. Características técnicas

El mortero está compuesto por dos capas de fácil identificación. La primera mide entre 0,4 y 0,9 cm de espesor y tiene una tonalidad amarillo ocre. La segunda, de 2-2,5 cm, está compuesta de arena y cal y cerámica triturada. En los fragmentos que presentan el triple filete, blanco-verde-blanco, se observa una capa de cal intermedia, de lo que se deduce que debieron de estar en contacto con un elemento de estuco, que no se ha conservado (fig. 2). Gracias a los numerosos estudios realizados sobre la técnica de ejecución de las cornisas de estuco que decoran la parte superior de las paredes, sabemos que, en primer lugar, se enlucé toda la pared con una o varias capas de mortero;

posteriormente se dispone la masa de estuco en la zona delimitada para ello y se desliza la terraja, con la que se crea el perfil; y finalmente se enlucé la pared con el último estrato de mortero, sobre el que se aplica la pintura. De esta forma, en los fragmentos pictóricos cercanos a la cornisa es posible observar la capa blanca del estuco entre las dos de mortero, como constatamos en este caso.

En el reverso de algunos fragmentos se pueden advertir improntas en forma de V, que responden al negativo de las incisiones realizadas sobre una primera capa de mortero o bien de arcilla o tapial, que se dispone sobre la pared creando, de esta forma, una superficie irregular que ayuda a la sujeción de los siguientes estratos de mortero (Barbet y Allag 1972, 950-954).

La superficie pictórica está bien alisada. La paleta de colores es muy básica: el amarillo es el color mayoritario, y de forma más moderada se utilizan el verde y el negro; el blanco solamente tinte las cenefas y los filetes y trazos de encuadramiento.

Figura 2. Mortero de los fragmentos del conjunto 1, con capa intermedia de estuco.

2.2. Descripción y estudio del esquema compositivo y del repertorio ornamental

La decoración de los fragmentos nos permite concretar la existencia de un zócalo que debió de consistir en una serie de compartimentos de fondo rosa, verde y ocre rojo moteados con gotas de distintos colores. Los fragmentos que presentan el fondo rosa están salpicados con gotas de color blanco, rojo y negro (fig. 3). El moteado de los compartimentos del zócalo de fondo ocre rojo y verde está ejecutado de forma mucho más cuidada, con pequeñas motas de los mismos colores, imitando claramente rocas graníticas. Está claro que la realización ha sido llevada a cabo por, al menos, dos manos distintas. Ignoramos si estos restos correspondían a una misma pared, con un zócalo dividido en compartimentos, o si se ubicaban en paredes distintas de la misma estancia. A continuación, se hallaría una zona media articulada en paneles anchos amarillos, bordeados por cenefas caladas (fig.

4), que alternarían con interpaneles negros posiblemente decorados con un motivo vegetal, a tenor de los restos conservados (fig. 3). Estos, además, estarían flanqueados por bandas verdes limitadas por filetes blancos.

El zócalo moteado es uno de los recursos decorativos más simples y, aunque se utiliza a lo largo de toda la historia de la pintura romana, presenta características propias según las épocas. Se puede comprobar una evolución en la técnica, que pasa de una fina llovizna de gotas y motas —que imitan claramente una roca granítica— a gruesas manchas a partir del siglo I d. C., en las que la emulación del granito es ya solo un recuerdo (Guiral, Mostalac y Cisneros 1986; Barbet 1987, 20). En nuestro caso, las dos formas de ejecución están presentes en una misma estancia.

Aunque los restos conservados son muy escasos, sí podemos intuir la decoración de los interpaneles, que,

Figura 3. Fragmentos del zócalo moteado y decoración vegetal de los interpaneles del conjunto 1.

sin duda, debía consistir en motivos vegetales dispuestos de forma vertical, de los que quedan restos en algunos fragmentos y que posiblemente puedan integrarse en la amplia serie de candelabros que durante los siglos I y II ornan los interpaneles de la zona media de la pared.

Las cenefas caladas² que bordeaban el interior de los paneles anchos amarillos son de color blanco y consisten en una sucesión de triángulos contrapuestos (4,5 cm), con los lados ligeramente curvos, decorados en su interior con dos bifolios y un trifolio superpuestos. Apoyan en un filete triple blanco-verde-blanco (1,5-1,7 cm) o blanco-rojo-blanco (2 cm), por lo que podemos considerar que ornaron, al menos, dos paneles anchos (fig. 4).

En la clasificación realizada por A. Barbet sobre las cenefas caladas de las pinturas de la Campania, se integra en el grupo VI, tipo 47 triángulos «en accolade», contrapuestos sin alternancia (Barbet 1981, 959-960). En la pintura hispana también se ha realizado un estu-

dio de conjunto y en esta sistematización corresponde al tipo 2, triángulos de perfil curvo contrapuestos sin alternancia, que se fechan en un lapso cronológico que oscila entre época claudio-neroniana e inicios del siglo II (Fernández y Castillo 2020, 185-187). Por otro lado, en la pintura hispana la presencia de los filetes triples combinados con las cenefas caladas se ha comprobado en las halladas en el vertedero de Blanes y en la excavación de la calle Cabo Verde en Mérida, que se fechan en torno a mediados del siglo I d. C. (Fernández y Castillo 2020, 180); sin embargo, sabemos que esta combinación perdura en fechas posteriores, tal y como podemos observar, fuera de nuestras fronteras, entre otros, en el cubículo M de la Casa degli Amorini Dorati (VI 16, 7.38) en Pompeya, cuyas pinturas se fechan en época de Vespasiano (Seiler 1992, 106-108).

2.3. Cronología

La cronología de la UE en la que se hallaron estos restos oscila entre los siglos I y II. Por lo que se refiere a la datación indirecta que aportan las pinturas, el úni-

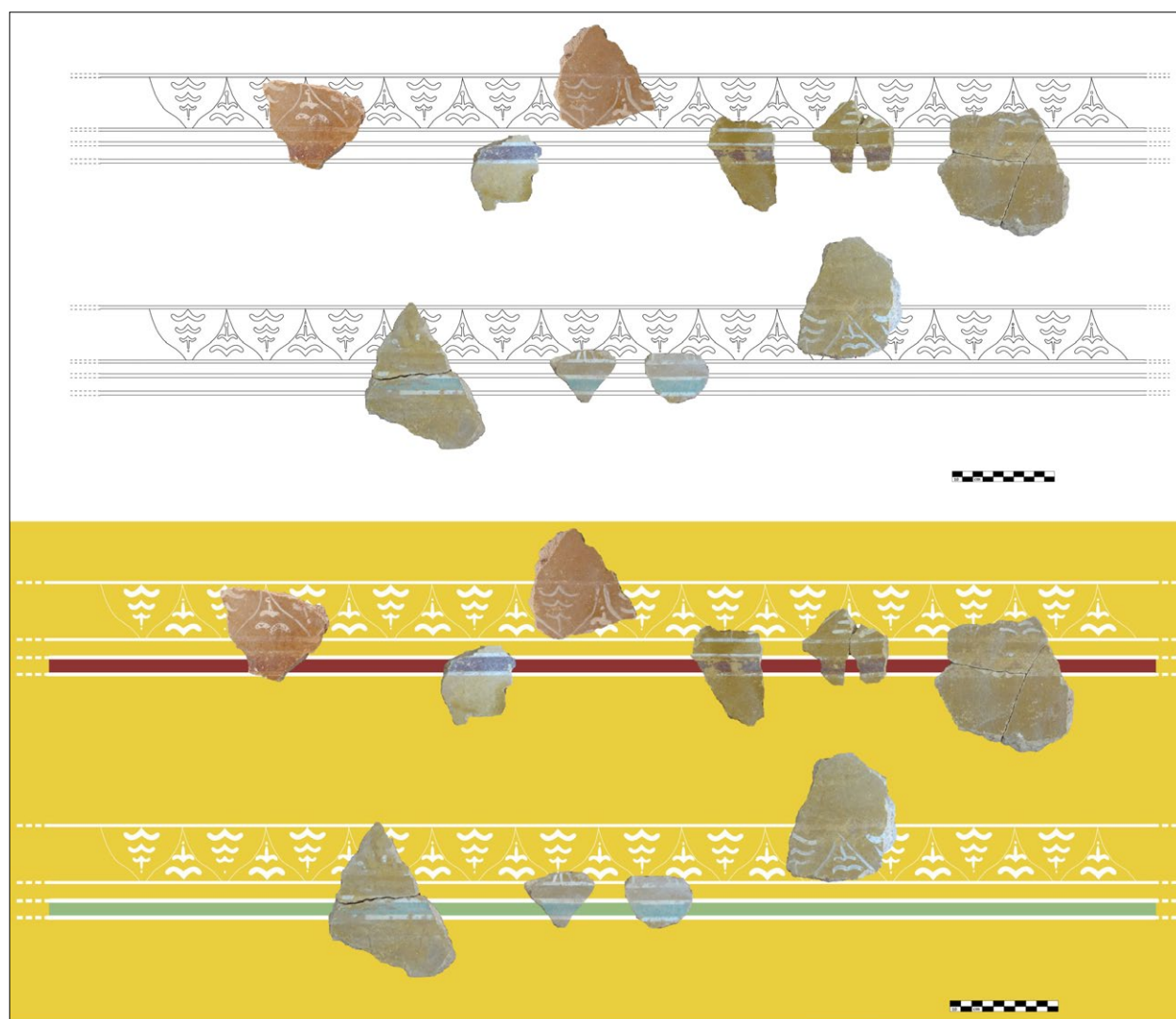

Figura 4. Restitución gráfica de la cenefa calada del conjunto 1 (L. Íñiguez Berrozpe).

² El estudio general sobre las cenefas caladas se llevará a cabo en el epígrafe 15, ya que están presentes en otros conjuntos.

co elemento que permite aproximar una fecha es la cenefa calada, que puede datarse en la segunda mitad del siglo I d. C.

3. Conjunto 2

Este pequeño conjunto está formado por un número reducido de fragmentos hallados también en la UE 1343, que, tal y como ya hemos expuesto en el apartado 2, se fecha en los siglos I y II d. C.

3.1. Características técnicas

El mortero está formado por dos capas: la capa de finalización, blanca y compuesta por cal (0,2-0,4 cm), y una capa de preparación, compuesta por cal y arena (3,8 cm).

Los pigmentos utilizados son tres: el blanco es el mayoritario y colorea el fondo de los paneles anchos de la zona media; el ocre rojo pinta las bandas, y, finalmente, el negro se utiliza de forma exigua en los trazos de encuadramiento interior.

Los artesanos que ejecutaron esta pared carecían de una técnica depurada, como puede observarse en los trazos de encuadramiento interior, que, en el ángulo, presentan hasta tres pinceladas.

3.2. Descripción y estudio del esquema compositivo y del repertorio ornamental

Los escasos fragmentos conservados presentan un fondo blanco, bandas rojas y trazos negros, decoración que responde a un esquema muy simple, consistente en paneles anchos de fondo blanco, separados por bandas rojas, de anchura no constatada y enmarcados interiormente por trazos negros con un grueso punto en los vértices y con dos puntos a ambos lados del trazo en la zona cercana al ángulo (fig. 5). No se ha preservado ningún fragmento correspondiente al zócalo.

El esquema compositivo de paredes de fondo blanco, articuladas en paneles mediante simples bandas y filetes y carentes de motivos decorativos, responde a la composición más simple de cuantas hallamos en la pintura romana, que ya fue clasificada por V. M. Strocka (1975) como propia de estancias secundarias. H. Eristov y S. Groetembril (2006) catalogaron las pinturas blancas de la Galia en tres grupos dependiendo de su complejidad, y que también constatamos en las pinturas hispanas (Guiral, Fernández y Cánovas 2014, 282-283; Guiral 2017, 131-134). Las que aquí analizamos corresponden al primer grupo: paneles de fondo blanco, con decoración reducida a

Figura 5. Fragmentos del conjunto 2.

simples bandas y filetes, que conforman una pared articulada en una sucesión de paneles.

El análisis de las decoraciones parietales de similares características presentes en Hispania (tabla II) permite extraer algunas conclusiones. El esquema compositivo es el más simple de cuantos hallamos en las pinturas romanas: zócalos moteados y zona media articulada en una sucesión de paneles anchos separados por bandas y enmarcados en el interior por triples filetes, o por trazos negros o rojos, que presentan puntos en los ángulos que, en ciertos casos, se enriquecen con motivos de carácter vegetal muy simples; y otro rasgo típico es la presencia de lengüetas y puntos en los ángulos y en los vértices.

Desde un punto de vista cronológico, se puede concluir que, en Hispania, este tipo decorativo hace su aparición en la primera mitad del siglo I d. C. y perdura hasta finales del siglo III y mediados del siglo IV.

Por lo que se refiere al contexto habitacional, parece claro que el esquema y la gama cromática son propios de ambientes secundarios, tales como cubículos de pequeño tamaño, pasillos, tabernas y cocinas. Únicamente la estancia emeritense pavimentada con el mosaico cosmológico podría considerarse una excep-

ción, ya que se trata de una habitación abierta al atrio, un posible tablino en opinión de algunos autores; sin embargo, hay que tener en cuenta que las pinturas son anteriores al pavimento, que cubre parte del zócalo.³

La gama cromática es muy parca y la pobreza ornamental es patente, lo cual hace muy difícil abordar el estudio estilístico. En cualquier caso, existen algunos motivos susceptibles de análisis, como los trazos de encuadramiento interior con puntos en la escuadra y en los vértices de los ángulos.

Los puntos en los vértices de los filetes de encuadramiento se constatan por primera vez en las pinturas de la pirámide de Caio Cestio de Roma, del año 19-18 a. C. (Meniconi 2009-2010, fig. 3; Bastet y De Vos 1979, fig. LXII, 117), y pasan posteriormente al IV estilo, donde no solo se disponen en los filetes sino también en las cenefas caladas. El proceso es paralelo en la pintura de las provincias del siglo I y sobrevive en los siglos posteriores hasta, al menos, finales del siglo III, transformándose en series sucesivas de puntos o incluso en motivos florales muy simples (Mostalac y Guiral 1990, 164; Mostalac 1996, 22-23).

El segundo recurso ornamental son dos pequeños puntos que se sitúan en los trazos negros, en la zona cercana al ángulo, que generalmente suelen ser dos pequeños trazos transversales simples o dobles que pueden ser sustituidos por dos o más gotas o puntos.

El motivo aparece en la segunda mitad del siglo I d. C., tal y como se observa en algunas casas pompeyanas, como la Casa de *Paquius Proculus* (I 7,1). Este pequeño ornamento es muy característico de las pinturas de las provincias de la segunda mitad del siglo I y del siglo II y se mantiene, al menos, hasta el siglo III (Guiral y Mostalac 1988, 66-67). En la mayor parte de los ejemplos constatados, los nudos se asocian a los puntos en los vértices y ninguno de estos motivos decorativos puede ser tomado como criterio cronológico, ya que se mantienen durante un amplio lapso temporal.

3.3. Cronología

La cronología de la UE fluctúa entre los siglos I y II. La combinación de esta fecha con la presencia de lengüetas en las escuadras de los trazos de encuadramiento interior permite aquilatar las pinturas a partir

de la segunda mitad del siglo I, si bien hay que tener en cuenta que es en el siglo II cuando existe un mayor desarrollo de este esquema.

4. Conjunto 3. Techo de relación continua sobre fondo blanco

Este conjunto está formado por varios fragmentos que se hallaron en la misma UE 1343, cuya cronología ya se ha expuesto.

4.1. Características técnicas

El enlucido está formado por tres capas: la de finalización de cal (0,3-0,5 cm) y dos capas de mortero de cal y arena (1 cm) con la misma composición. En el reverso se observan unas improntas de cañas (fig. 6) que responden a los cañizos del techo que se unían a las vigas, y ambos elementos conformaban el armazón de la cubierta, plana en este caso (Barbet y Allag 1972, 939-946).

En los fragmentos analizados no hemos podido constatar trazos preparatorios, ya sean pintados, incisos o realizados por la impresión de un cordel, que generalmente organizan el espacio, sobre todo cuando se trata de un módulo repetido que conforma un esquema ortogonal, lo cual resulta extraño y es la causa de las irregularidades constatadas, tanto en las formas como en las dimensiones.⁴

El fondo blanco presenta la superficie estriada, fenómeno que se repite también en tres de los techos estudiados (conjuntos 3, 8 y 14) y en el que profundizaremos a la hora de examinar el conjunto 8. Por lo que se refiere a la paleta cromática, se trata de pigmentos muy básicos: el blanco de fondo, diversas gamas de rojo (del anaranjado al burdeos), ocre en diversas tonalidades (del amarillo al marrón) y el color verde.

4.2. Descripción y estudio del esquema compositivo y del repertorio ornamental

Los fragmentos conservados remiten a un esquema de relación continua⁵ sobre fondo blanco, de dimensiones desconocidas, basado en círculos secantes que

3 El zócalo no se conserva completo porque el mosaico es posterior y se construyó levantando el piso, de manera que cubre la parte inferior de la pared. Parece evidente que se conservaron las pinturas de fondo blanco con el objetivo de que el excepcional pavimento fuera el elemento decorativo primordial y no quedara eclipsado por la ornamentación parietal.

4 La restitución que presentamos, por tanto y por cuestiones prácticas, está ciertamente idealizada, ya que posiblemente el diseño del techo fue mucho más irregular.

5 El concepto «sistema de relación continua» supone una traslación a la terminología hispana de diversos términos: *Tapetenmuster mit unendlichem Rapport* en alemán, *système à réseau* en francés, *wallpaper patterns* o *carpet style* en inglés y *carta da parati* o *tappezzeria* en italiano. En el año 2014, en el marco del proyecto italiano TECT, se propone la utilización de *sistema a modulo ripetuto* (Didoné et al. 2014, 27). Algunos de estos términos permiten comprobar que en inglés, italiano y alemán este esquema decorativo se identifica con la imitación de los actuales papeles pintados, hecho que nos parece

Figura 6. Reversos de los fragmentos del conjunto 3, con improntas de cañas.

parecen formar cuatro pétalos y determinan cuadrados cóncavos sobre el vértice, con círculos en los puntos de unión y elementos vegetales en los ángulos. Con seguridad, estos cuadrados se decoraron en su parte central con algún motivo, quizás un ave, del que nos han llegado escasos fragmentos (figs. 7 y 8a).

Los círculos, limitados por un grueso filete negro, se pintan en su interior en colores amarillos a los que acompañan pinceladas con tintes más claros, quizás con el objetivo de imitar modelos metálicos. Los pétalos parecen girar sobre sí mismos creando un juego de luces y sombras con dos tonalidades, rojo burdeos y un rojo más anaranjado, y están decorados con una sucesión de puntos unidos, realizados con dos gradaciones de blanco. En su interior podemos hallar elementos vegetales formados por trifolios en distin-

tas tonalidades verdes, grises y blancas —combinación cuyo fin es aportar sensación de volumen—, que parecen crear una cuadrícula y que están adornados con una suerte de florecillas esquemáticas amarillas. Completan el diseño dos motivos: tres tallos rosas presentes en los vértices de los cuadrados cóncavos y otro elemento desconocido en el centro de estos, cuya elaboración también se ha llevado a cabo con las mismas tonalidades amarillas del círculo.

El sistema de relación continua es un diseño muy presente en pintura romana a lo largo de toda su historia. Aunque la mayor parte de los ejemplos conservados decoraban cubiertas, sabemos que en los márgenes cronológicos del IV estilo descendió hasta situarse en otros sectores de la pared, sobre todo en la zona media y/o superior (De Vos 1982, 333; Barbet 1985,

inadecuado, ya que este tipo de revestimiento no existía en la Antigüedad; por ello preferimos usar un término relacionado con el diseño, consistente en la repetición de un mismo patrón cuyos motivos suelen representarse de forma independiente, tangente o secante, creando una trama geométrica.

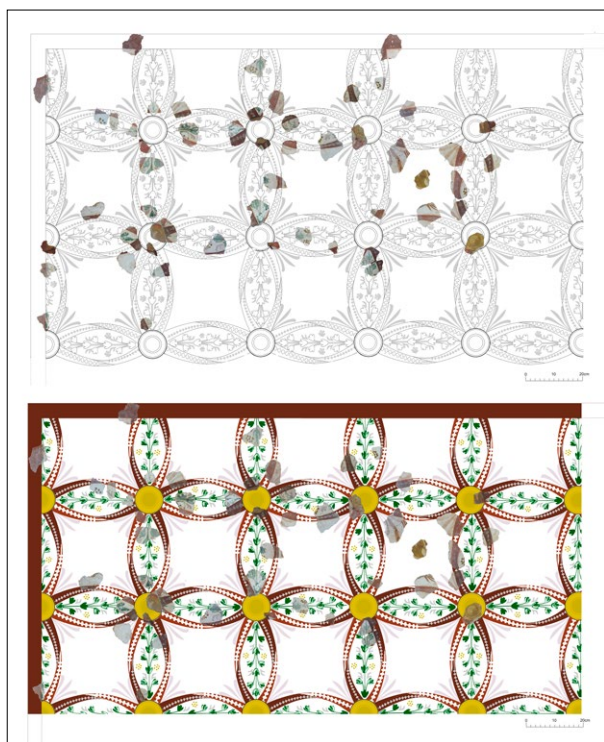

Figura 7. Restitución gráfica del conjunto 3 (L. Íñiguez Berrozpe).

145; Ling 1991, 84-85). El recurso a este diseño para decorar techos sin duda parece estar relacionado con su origen (Laken 2001), al derivarse de la imitación pintada de los conocidos casetones en estuco que ornaban las cubiertas, camuflando las vigas entrecruzadas de los techos, lo cual cobra sentido en las composiciones reticulares, como la que veremos en el conjunto 8. Bien es cierto que, posteriormente, el módulo se complica y da lugar, en algunas ocasiones, a creaciones que poco o nada recuerdan a este origen, como ocurre en este caso. Es por eso por lo que también se consideró y probó la influencia para ciertos diseños de otros soportes, tales como el mosaico, los tapices o las vallas de madera o cañas que rodean los jardines (Laken 2001). En realidad, parece que, existiendo un origen común, pintura, mosaico y el resto de elementos se influenciaron recíprocamente, dando lugar así a una variada gama de posibilidades compositivas, y complicando también cualquier tentativa de clasificación.

Pionero en este sentido fue el intento de catalogación y de homogeneización de terminología, para referirse a los elementos de cada tipología, realizado por A. Barbet, R. Douaud, V. Fromageot-Laniepce y F. Ory (1997), posteriormente revisado por A. Barbet (2021). Para el caso de Hispania, contamos con la síntesis realizada por las autoras de este capítulo, quienes, sobre la base de los anteriores estudios, clasifican los sistemas de relación continua hispanos en aquellos que se desarrollan sobre techos y bóvedas,

en techos y zona superior de la pared, los que únicamente se dan en este último sector, los que se disponen en la zona media y otros sin adscripción conocida (Íñiguez y Guiral 2021).

En la clasificación de A. Barbet (2021, 85-94), el techo que aquí estudiamos se insertaría dentro de la tipología «círculos secantes, tipo n.º 23» o «círculos y cuadriláteros, tipo n.º 24», si consideramos que los elementos vegetales del interior de los pétalos forman una cuadrícula. Tras el análisis de todos los ejemplos recogidos, la autora concluye que estos diseños aparecen a finales del III estilo, y que su utilización se prolonga hasta el siglo IV d. C. Siendo imposible, teniendo en cuenta los objetivos de este estudio, exponer aquí una encuesta minuciosa de techos y paredes —recordemos que este diseño se prolonga hacia ellas— de Roma y las provincias, con un esquema similar, únicamente trataremos aquí los casos que más se asemejan al que aquí analizamos. Así, presentan, sobre fondo blanco, círculos secantes con una posible cuadrícula formada por los elementos insertos en los pétalos, con círculos en las intersecciones y con elementos decorando la parte central de los cuadros cóncavos, la bóveda de la estancia 79 de la *Domus Aurea*, de principios de la segunda mitad del siglo I d. C. (Meyboom y Moormann 2013, 194-195, figs. 79.12 y 79.13),⁶ el techo o quizás zona superior de la sala 8 de la villa de Annecy-le-Vieux, de la segunda mitad del siglo II d. C. (Lemoigne y Serralongue 2020, 168-171, fig. 5), y la decoración de la villa de Bavilliers, de principios del siglo III d. C. (Billerey 1987, 188, fig. 3), más alejada, sin embargo, del módulo que analizamos.

Entre todos los ejemplos de relaciones continuas recogidos en Hispania (Íñiguez y Guiral 2021, fig. 17), dos son los casos que destacan: el techo procedente de la habitación 2 de la Casa de *G. Iulius Silvanus* de *Segobriga* de finales del siglo II d. C. (Cebrián y Fernández 2004, 141, lám. 8), de composición ortogonal sobre fondo blanco, con círculos secantes que parecen formar cuatro pétalos y determinan cuadrados cóncavos sobre el vértice, círculos rojos en los puntos de unión, líneas de cuadrícula oblicuas con respecto a las líneas del eje y cuadrados en la intersección, que alternan con los círculos de los puntos de unión; y, sobre todo, el procedente de la habitación 15 del Edificio del Atrio de Carthago Nova (Cartagena) (fig. 8b), que, presumiblemente, decoraba la estancia ubicada encima. Consiste en un esquema de círculos secantes, rojos y azules, que parecen formar cuadrifolios y que crean cuadrados cóncavos decorados con motivos florales y cabezas femeninas. Se fecha en época antonina (Fernández Noguera y Suárez 2014, 479-481). Asimismo, ambas decoraciones forman

⁶ En este caso, y como podría ocurrir en el nuestro, existen aves con alas desplegadas en el centro de los cuadros cóncavos.

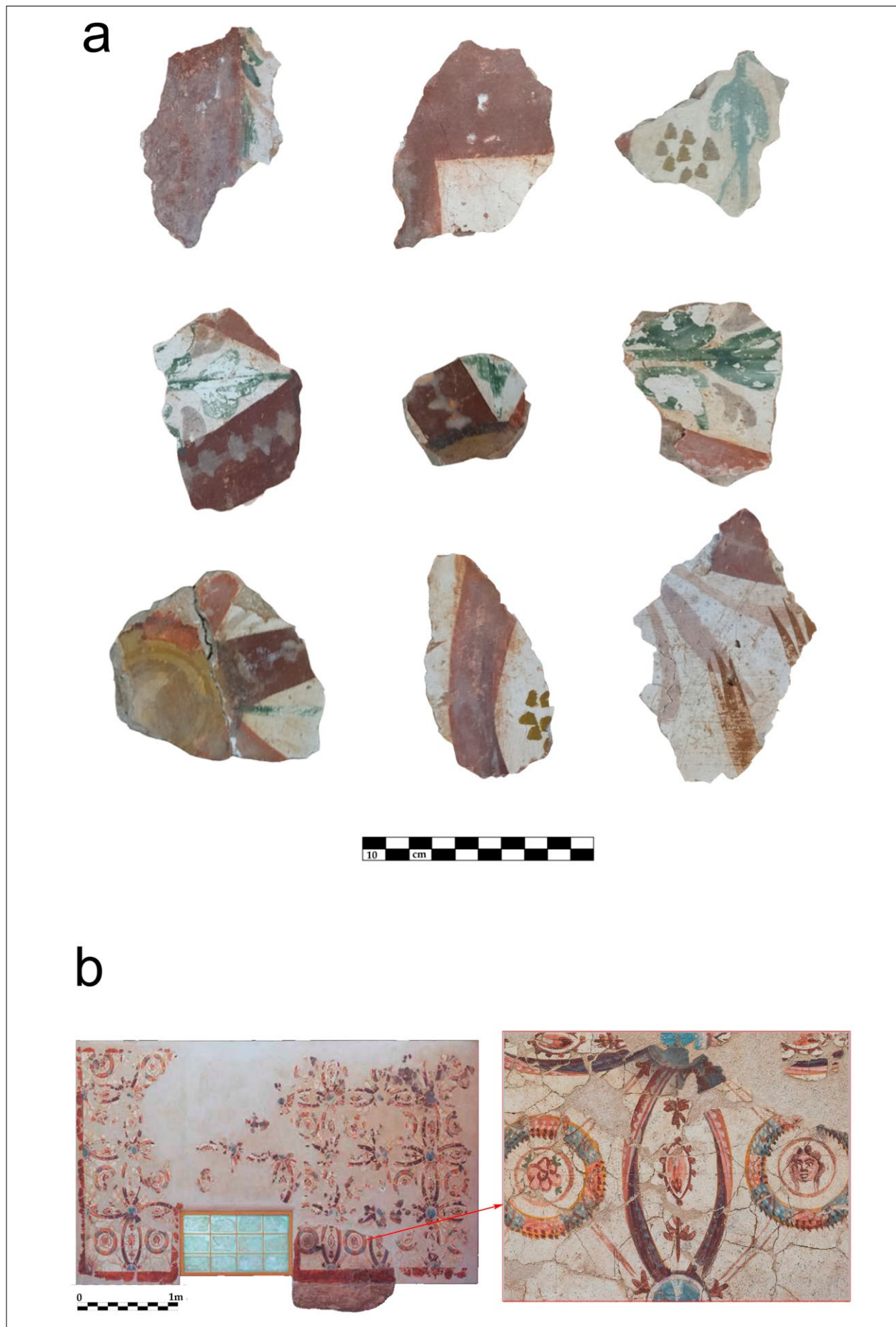

Figura 8. a. Fragmentos del conjunto 3. b. Restauración de la decoración pictórica de la estancia ubicada sobre la habitación 15 del Edificio del Atrio de Carthago Nova y detalle (Fernández 2016, 134 y 136).

una suerte de segunda cuadrícula con los elementos dispuestos en el interior de los pétalos,⁷ pero, además, en el caso cartagenero los pétalos se enrollan sobre sí mismos, se decoran con una sucesión de puntos unidos y cuentan con elementos que salen del vértice de los cuadros cóncavos, por lo que lo consideramos el ejemplo más cercano.

Además del diseño en sí, debemos traer a colación otras dos cuestiones: el color de fondo, blanco en este caso, y la trama parcialmente vegetalizada. Basándonos en nuestro estudio anterior (Íñiguez y Guiral 2021, 183), sabemos que, a pesar de lo que ocurre, por ejemplo, con la bóveda procedente de la *Domus Aurea* (siglo I d. C.), citada más arriba, y más allá de lo analizado en el marco del conjunto 2 sobre las paredes blancas, donde hay ejemplos que sí se datan en la primera centuria, en Hispania, hasta el momento, la práctica totalidad de relaciones continuas sobre fondo blanco, tanto en techos como en paredes, son del siglo II d. C.⁸ Es en este siglo cuando goza de mayor popularidad, si bien su utilización se prolonga hasta momentos más tardíos, tal y como atestigua la villa romana de El Ruedo (Cánovas 2002). Por otra parte, si admitimos que los elementos que adornan los pétalos forman una segunda cuadrícula, debemos considerar que el módulo se halla parcialmente vegetalizado. Nuevamente, las decoraciones en red ya analizadas (Íñiguez y Guiral 2021, fig. 17) permiten corroborar que los sistemas en red con tramas total o parcialmente vegetalizadas no están presentes en territorio hispano⁹ hasta principios del siglo II d. C.

4.3. Cronología

Como en el caso anterior, la UE 1343, donde se hallaron los fragmentos, se data entre los siglos I y II d. C. A tenor del análisis realizado, este techo, con un sistema de relación continua sobre fondo blanco y parcialmente vegetalizado, parece adscribirse al siglo II d. C., como la mayor parte de este tipo de diseños hispanos. El gran parecido que guarda con la decoración procedente de la habitación 15 del Edificio del Atrio de Carthago Nova nos incita a acotar un poco más la datación y establecer, como en ese caso, una cronología antonina para estas pinturas.

5. Conjunto 4. Cenefas caladas sobre fondo rojo

Se conservan tres únicos fragmentos hallados en la UE 1343, que es la misma de los anteriores conjuntos, con cronología de los siglos I y II d. C.

5.1. Características técnicas

El enlucido está compuesto por dos capas, la denominada de finalización (1 mm) y una capa de mortero (3,5 cm) de arena y cal, a la que se incorpora cerámica machacada, lo que puede sugerir que la estancia que decoraban estos fragmentos era un espacio abierto o en contacto con humedad (Barbet y Allag 1972, 967-969).

Las cenefas caladas, por su carácter repetitivo, necesitan un trazo previo que ayude al pintor a mantener la regularidad de formas y dimensiones. En este caso, se ha trazado una línea recta incisa que coincide con el centro de los motivos; es en esta línea donde se ha apoyado la aguja del compás con el que se realizan los tres cuartos de círculo. Este compás consta de un vástago con punta y otro al que se anuda un pincel. En otras ocasiones, los dos vástagos tienen aguja y se conoce como compás de punta seca, cuyo empleo se reconoce por la incisión (Barbet y Allag 1972, 1006-1010).

La superficie está bien alisada y solamente son dos los colores constatados: el rojo del fondo y el blanco utilizado de forma muy sobria en las cenefas.

5.2. Descripción y estudio del esquema compositivo y del repertorio ornamental

Aunque los escasos fragmentos conservados no permiten realizar el estudio del esquema compositivo, podemos afirmar que estas cenefas debían enmarcar el interior de los paneles medios de una pared de fondo rojo, en la que pudieron alternar paneles anchos y estrechos o una sucesión de paneles separados por bandas.

El motivo consta de dos trazos blancos paralelos, sobre los que se dispone una sucesión de tres cuartos de círculo tangentes, cuyos extremos se enroscan en forma de volutas. En el interior de estas figuras se dis-

7 En el conjunto procedente del Edificio del Atrio, dentro de los pétalos parecen representarse gemas esquemáticas, motivo aquí analizado en el conjunto 13.

8 El único caso en el que podemos considerar que sí existe fondo blanco, al menos en gran parte del diseño, es en el techo Tumba de *Servilia*, en Carmona, fechado a mediados del siglo I d. C. (Abad 1982a, 189-190; Guiral 2002, 96-97).

9 Fuera de nuestras fronteras sí que encontramos algunos ejemplos, como el *oecus* (28) de la villa de Arianna en Pompeya (vii, 4, 31-51) (PPM VI 1070-1071, fig. 108), la bóveda del pasillo 92 de la *Domus Aurea* (Meyboom y Moormann 2013, fig. 92.14) o la bóveda de la estancia A2 de la *Domus Transitoria* de Roma (Barbet 1985, 216, fig. 148), todos datados en los márgenes cronológicos del IV estilo.

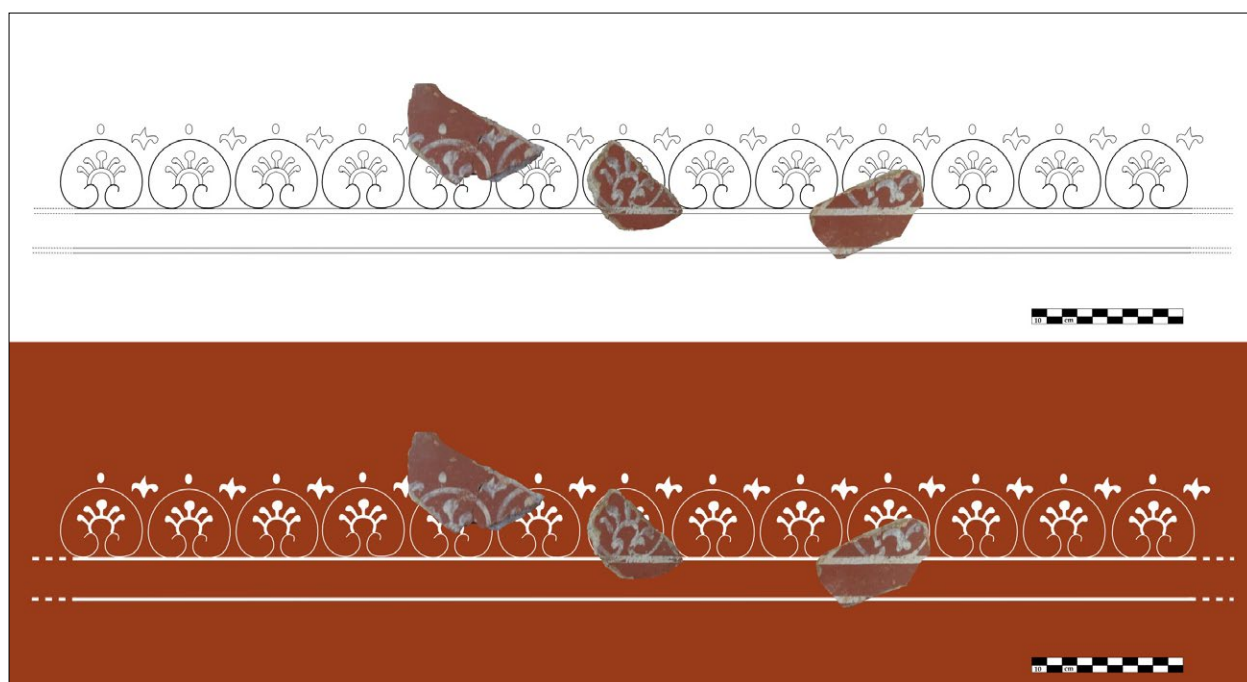

Figura 9. Restitución gráfica de la cenefa calada del conjunto 4 (L. Íñiguez Berrozpe).

pone un motivo semicircular rodeado de hojas, que puede responder a media roseta; sobre cada uno de los círculos se observa un punto, y en las enjutas, un trifolio (fig. 9).

En contexto campano se corresponde con el grupo X, tres cuartos de círculo sin alternancia, y contamos con un ejemplar idéntico procedente de la denominada Casa de Championnet (VIII, 2, 1) (Barbet 1981, 981, fig. 26, 120g).

En la pintura hispana, los ejemplos no son muy numerosos (Fernández y Castillo 2020, 202-204), y los que guardan mayor similitud, tanto morfológica como cromática, proceden del valle del Ebro, en concreto del techo de la calle Añón de *Caesar Augusta*, que hemos fechado hacia mediados del siglo I d. C. (Guiral, Íñiguez y Mostalac 2019, 223, fig. 6), y de la Casa del Pretorio de *Arcoberga*, con cronología de los primeros años de la segunda mitad del siglo I d. C. (Guiral y Mostalac 1992, 101-102).

5.3. Cronología

La cronología, de mediados o segunda mitad del siglo I, coincide con la que nos ofrece la UE 1043 —en la que se hallaron los fragmentos—, que se fecha entre el siglo I y el siglo II.

6. Conjunto 5. Paneles rojos decorados con cenefa de gotas

Este conjunto está compuesto por dieciocho fragmentos. Se hallaron en la UE 1343, de la que ya se ha expuesto su cronología (entre los siglos I y II d. C.), y también en la UE 1597, que es un estrato superficial en el que el material arqueológico de época romana es residual.

6.1. Características técnicas

El enlucido está compuesto por dos capas de mortero: la primera (0,5 cm) se caracteriza por su color amarillento, y también la hemos constatado en otros conjuntos (1, 5, 6, 7, 9, 10, 12 y 13) (véanse las conclusiones); la segunda capa, de color gris y compuesta por arena y cal, está aplicada en tres manos, de 1 cm cada una.

En el reverso se observa el sistema de sujeción en forma de V (véase el apartado 1.1).

La superficie está perfectamente alisada. Los pigmentos son muy básicos; el ocre rojo es el color mayoritario, el negro se utiliza en las bandas, con el amarillo se pintan las cenefas y, finalmente, los trazos y filetes están pintados de color blanco.

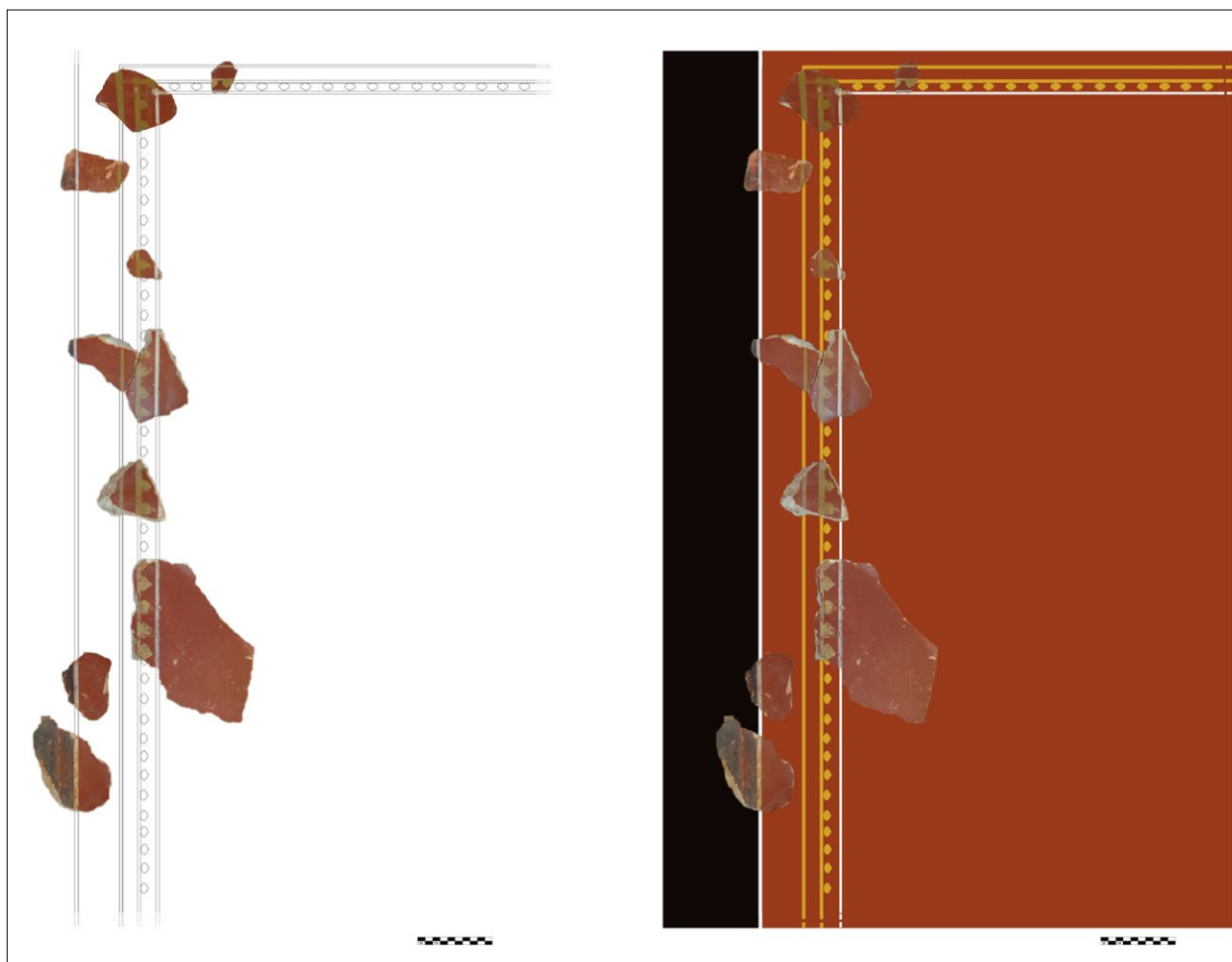

Figura 10. Esquema de posición de los fragmentos del conjunto 5 (L. Íñiguez Berrozpe).

6.2. Descripción y estudio del esquema compositivo y del repertorio ornamental

Los fragmentos conservados se ubicaban en la zona media de una o varias paredes con paneles anchos de fondo rojo, decorados con una cenefa de gotas de agua (fig. 10). En otros fragmentos se observa el fondo rojo y una banda negra bordeada por un filete blanco que presenta dos tipos de ángulos: un ángulo cóncavo, que claramente estuvo en contacto con un vano, ya sea ventana o puerta, y un ángulo convexo que marca una esquina de pared. Los restos no permiten conocer si estas mismas bandas eran las que separaban los paneles rojos, desarrollando un esquema compositivo paratáctico. Sin embargo, sí conocemos que los paneles estaban enmarcados interiormente por una cenefa consistente en dos filetes de color amarillo ocre, paralelos —que en ciertas piezas llegan a alcanzar 1 cm de grosor—, sobre los que se apoya un friso de motivos en forma de gota, del mismo color, seguido por un filete blanco, cuyas medidas oscilan entre 0,3 y 0,5 cm. Los fragmentos conservados pertenecerían, al menos, a dos tipos de paneles, ya que, como vemos, las medidas de los trazos y filetes, así como el grosor de los motivos gutiformes, difieren. En uno de los fragmentos se conserva el ángulo

de esta cenefa, y en el vértice del trazo blanco se observa un punto.

El repertorio ornamental se reduce a las cenefas con gotas de agua, motivo que también ha sido compilado en los estudios ya citados. Así, A. Barbet los considera dentro del grupo V, línea de motivos repetitivos (Barbet 1981, 949), y en la síntesis hispana se encuadran en el tipo 8, motivos sobre líneas (Fernández y Castillo 2020, 220-223). Muy similar es la cenefa procedente de la Casa del Pretorio de *Arcobriga* (Monreal de Ariza, Zaragoza), tanto por la morfología —las gotas apoyan en un doble filete— como por el color, amarillo sobre rojo (Guiral y Mostalac 1992, 101-102).

En Hispania este tipo de cenefas de gotas de agua se fecha en la segunda mitad del siglo I d. C., como indican los ejemplos de *Arcobriga*, *Bilbilis* y *Emerita Augusta* (vertedero de Blanes) (Fernández y Castillo 2020, 222-223).

6.3. Cronología

La fecha de las cenefas coincide con la que aporta la UE 1343, que, como ya se ha expuesto repetidamente, se sitúa en los siglos I y II.

7. Conjunto 6. Zócalo con imitación de *giallo antico*

Se han podido recomponer únicamente dos placas, muy fragmentadas. En una de ellas se conserva la película pictórica, mientras que la segunda está completamente deteriorada.

Se hallaron en la UE 1744, fechada en la segunda mitad del siglo IV y caracterizada por la abundancia de fragmentos de pintura mural y de mortero de cal.

7.1. Características técnicas

El enlucido está formado por tres capas de preparación muy definidas: la primera (0,5 cm) de color amarillento; la segunda, compuesta por cal y arena, de color grisáceo (1 cm), y la tercera, con el mismo espesor y también compuesta por cal y arena.

En el reverso se constatan las improntas en V del sistema de sujeción a la pared.

La película pictórica se desprende fácilmente del soporte, y en una de las placas ha desaparecido en su totalidad (fig. 11).

La superficie está alisada. Son únicamente dos los colores constatados: amarillo y marrón.

7.2. Descripción y estudio

En la placa bien conservada se observan los clastos amarillos y de color marrón, que nos remite a una imitación de *giallo antico* (fig. 11).

La emulación de mármoles en los zócalos es un recurso ornamental utilizado durante toda la historia de la pintura romana, y en las provincias se convierte en uno de los sistemas preferidos a partir del siglo I d. C. La disposición de las imitaciones de mármol en los zócalos se resuelve de tres formas diferentes: una banda corrida decorada con un solo tipo de mármol; placas de mármoles diferentes, que pueden ser de igual tamaño o alternar los anchos con los estrechos; y, finalmente, una fórmula más compleja es la imitación de *opus sectile*, que son placas o tiras de distintos mármoles, recortadas de forma geométrica, que se combinan formando generalmente diseños geométricos. Este último sistema adquiere una importancia singular a partir de la segunda mitad del siglo I d. C. y se mantiene hasta el siglo V.

También las imitaciones marmóreas pueden ubicarse en la zona media de la pared y son un recurso decorativo característico de las pinturas de época republicana, que desaparece a lo largo del siglo I d. C. y reaparece durante el siglo II, para triunfar definitivamente a lo largo de los siglos siguientes. Teniendo en cuenta la cronología de los distintos conjuntos pictóricos que presentamos en este trabajo, segunda mitad del siglo I e inicios del siglo II, podemos considerar que las placas objeto de estudio se disponían en el zócalo, si bien no sabemos si constituía una banda continua con imitación de un único mármol o se trataba de *crustae* con diferentes variedades marmóreas.

Este recurso decorativo persigue la imitación de las placas marmóreas que se utilizan para el revestimiento parietal de ciertos edificios, ya fuesen públicos o privados. En las decoraciones de los siglos II y I a. C., las numerosas imitaciones de mármoles conducen a la invención de algunos tipos inexistentes, pero a

Figura 11. Fragmentos del conjunto 6, decorados con imitaciones de *giallo antico*.

partir del IV estilo se opta por la imitación de mármoles reales (Eristov 1979, 696). Entre época flavia e inicios del siglo II d. C., con el incremento del papel comercial y político de las provincias, se produce una importación masiva de todo tipo de mármoles, y este hecho fue el que determinó el recurso de imitaciones de mármoles pintados, especialmente en la decoración de zócalos, tanto en Roma como en provincias, que perdura hasta la época tardoantigua (Falzone 2003, 171).

El *giallo antico* procede de la antigua Chemtou, en la actual Túnez. Se trata de un mármol amarillo que posee muchas tonalidades, que oscilan desde el amarillo claro hasta el anaranjado. Es una de las variedades marmóreas más representadas en la pintura romana desde época republicana. Como ya se ha expuesto, a partir de época augustea, y bajo los cánones estilísticos del III y IV estilos, las imitaciones de mármoles quedan recluidas en el zócalo, hasta que, a partir de mediados del siglo II, vuelven a la zona media de la pared. Las imitaciones de *giallo antico* siguen esta misma dinámica y, tras una mengua considerable durante el III estilo, resurge con fuerza en el IV, ahora con composiciones que emulan *opera sectilia*, modelo que perdura en los siglos posteriores (Thorel 2011).

7.3. Cronología

Son dos las cuestiones a tener en cuenta para establecer la cronología de este conjunto. En primer lugar, la UE nos aporta una datación tardía (siglo IV), que contrasta con la fecha que otorgamos al resto de los conjuntos pictóricos. En segundo lugar, existe una característica técnica muy concreta: la capa de mortero de color amarillento que se repite en otros conjuntos y que nos compromete a considerar el trabajo de un taller de la segunda mitad del siglo I d. C.

8. Conjunto 7. Cenefas caladas sobre fondo rojo

Son muy pocos los fragmentos que componen este conjunto y que pertenecen a la zona media de la pared de fondo rojo, cuyos paneles están decorados con cenefas caladas.

Se han hallado en la UE 1744, caracterizada por la abundancia de restos de pintura mural y de mortero de cal. Se fecha en la segunda mitad del siglo IV.

8.1. Características técnicas

El enlucido está formado por dos capas de preparación: la primera (0,5 cm), de color amarillento, y la

segunda (1 cm), de color gris, compuesta por cal y arena. Suponemos que falta una tercera capa porque en el reverso no se observan las improntas del sistema de sujeción.

Como ya hemos comprobado en otras cenefas, se constatan los trazos preparatorios, que consisten en una línea incisa que marca el centro de los círculos, que han sido realizados con un compás compuesto por una punta y un pincel.

Son cuatro los pigmentos utilizados, todos ellos básicos: el rojo de fondo, el verde en las bandas y, de forma minoritaria, el amarillo de las cenefas y el blanco de filetes y trazos.

8.2. Descripción y estudio

Los fragmentos, de fondo rojo, están decorados con cenefas caladas, de color amarillo, consistentes en una sucesión de círculos tangentes, de 4 cm de diámetro en algunos fragmentos y sobrepasando en otros los 5,5 cm. Esto nos incita a pensar que las piezas, como en el conjunto 5, posiblemente pertenecieron, al menos, a dos paneles distintos. Están adornados con una roseta central formada por un punto rodeado de ocho pétalos redondos y ovalados. En el exterior del borde central de cada círculo se dispone un punto, y en las enjutas, un bifolio (fig. 12).

En otros fragmentos se observa una banda verde, prácticamente perdida, que parece separar un panel rojo de un compartimento amarillo (fig. 13). Estos están muy deteriorados, con una pérdida de la película muy similar a la del conjunto 6; también son muy semejantes las dos capas de mortero, y en estos fragmentos falta la tercera. Estas particularidades, junto con el hallazgo en la misma UE, nos permiten, al menos, hipotetizar sobre la posibilidad de que se trate del mismo conjunto.

La cenefa de círculos tangentes se integra en el grupo XI, tipo 150, círculos sin alternancia (Barbet 1981, 991, fig. 33), y en la clasificación hispana corresponde al tipo 3, en el que se integran los círculos, los tres cuartos de círculo y los semicírculos (Fernández y Castillo 2020, 199, fig. 6). Una cenefa calada de características muy similares procede de Ampurias y se fecha a mediados del siglo I d. C. (Nieto 1979-1980, 305-306, figs. 42-43).

Ya hemos expuesto la posibilidad de que los conjuntos 6 y 7 formasen parte de una misma decoración, restituyendo, de este modo, una pared articulada en un zócalo con imitaciones marmóreas, en concreto de *giallo antico*, y una zona media con paneles anchos, rojos, bordeados con cenefas caladas, bien en una sucesión paratáctica o bien alternando paneles anchos

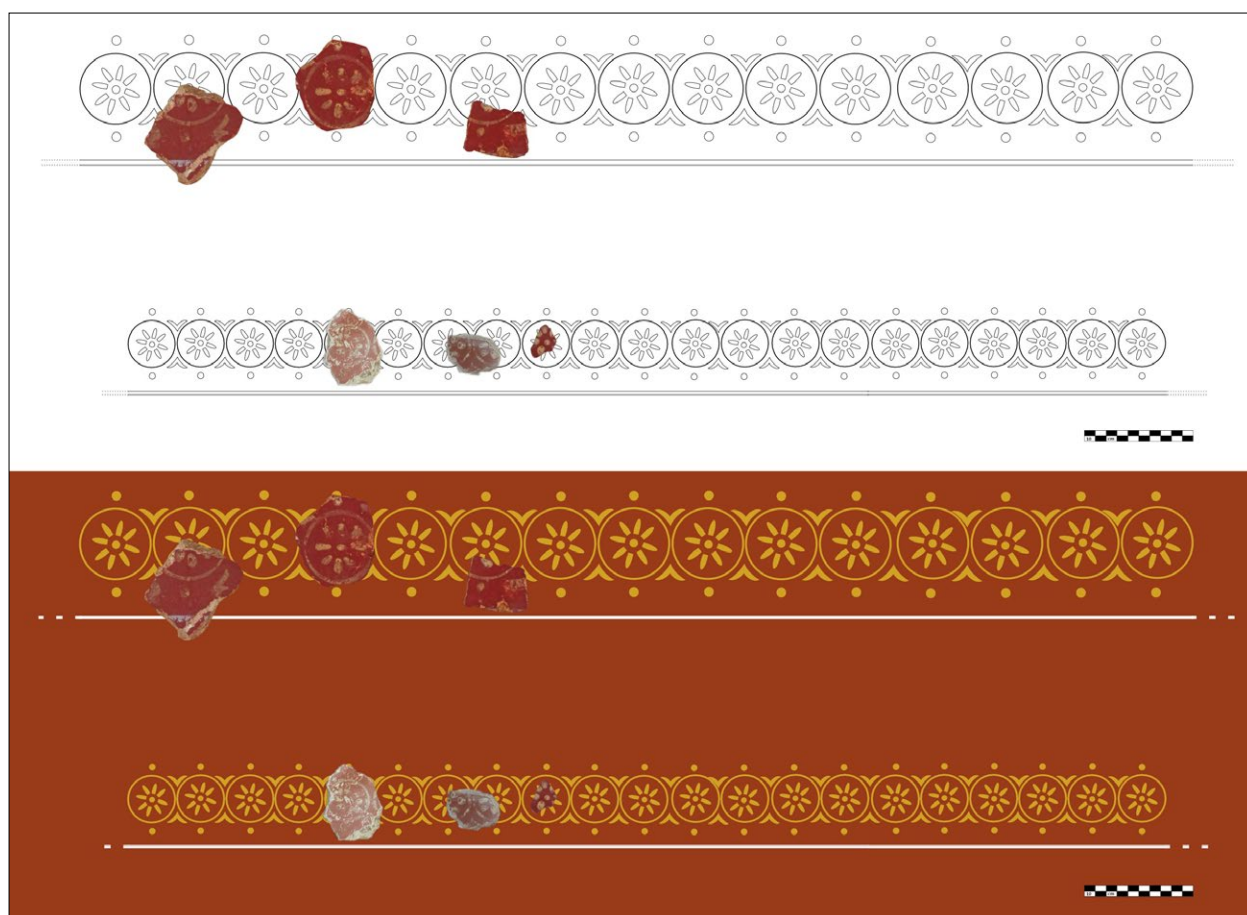

Figura 12. Restitución gráfica de la cenefa calada del conjunto 7 (L. Íñiguez Berrozpe).

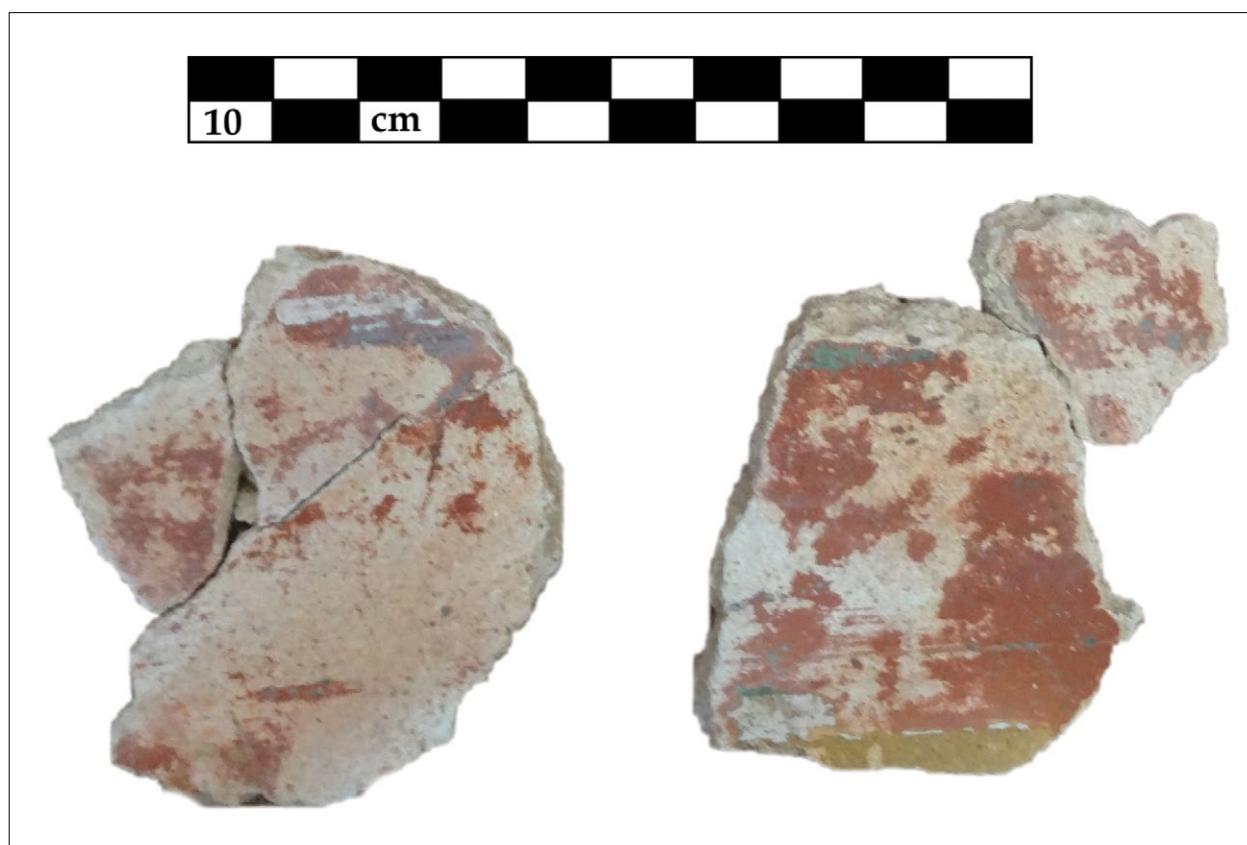

Figura 13. Fragmentos del conjunto 7.

con interpaneles. Contamos con un fragmento que bien pudiera avalar esta hipótesis, puesto que existe un campo rojo, una banda verde de separación y el inicio de un campo amarillo, color de fondo de la imitación marmórea del zócalo.

8.3. Cronología

Ya se ha explicado que los materiales cerámicos hallados en la UE 1744 se fechan en el siglo IV, pero claramente la cronología de las pinturas descritas es de la segunda mitad del siglo I d. C., no solo por la morfología de las cenefas, sino también por los argumentos expuestos en el conjunto anterior.

9. Conjunto 8. Techo de fondo blanco

Todos los fragmentos se hallaron en la UE 1171, que se fecha en el siglo III. Se trata de piezas de fondo blanco, con bandas rojo burdeos y filetes negros que con seguridad decoraron un techo plano.

9.1. Características técnicas

El enlucido se compone por una capa de finalización de cal (0,1 cm) que apoya sobre una capa de preparación de mortero de arena y cal (3 cm), con cantos de cierto grosor, en cuyo reverso se constatan las improntas de las cañas (fig. 14).

Parecen intuirse una serie de trazos preparatorios incisos, al menos en los filetes de encuadramiento interior negro. Más interesantes son las estrías que se constatan en la superficie pictórica, con un espaciado entre sí ligeramente regular, como si fuesen producto del paso rápido por la superficie de un peine o cepillo sobre el mortero todavía fresco. Quizás, como apunta Y. Dubois (1997, 162-164, fig. 12) al estudiar un fenómeno similar en las pinturas de la villa de Yvonand-Mordagne o en la megalografía hallada en el patio sur (L 12) de la villa de Orbe-Boscéaz (ambas en Suiza), se trate de una suerte de esquema o líneas de referencia para indicar por dónde debía discurrir la cuadrícula a partir de la cual se desarrolla el sistema en relación continua (Dubois 2016, 80, figs. 567, 577, 578-579, 594-597).

Figura 14. Reversos de los fragmentos del conjunto 8, con improntas de cañas.

El mismo autor argumenta que también puede deberse a una razón puramente técnica: reactivar la carbonatación del mortero para una mejor fijación de los pigmentos. Bien es cierto que lo atribuye a zonas con motivos particularmente complejos, cosa que no ocurre en este techo, pero sí en los conjuntos 3 y 14, donde también se documenta. En cualquier caso, parece ser un fenómeno documentado en Hispania —por ejemplo, en el conjunto 1 de la estancia 2 de la Casa 4 de *Gracurris* (Alfaro, La Rioja) (Íñiguez *et al.* 2021)— que se extendió por las provincias occidentales desde el siglo I d. C., y su época de máximo esplendor es el siglo II y principios del siglo III d. C. (Dubois 2016, 110 y 325-326).

9.2. Descripción y sistema compositivo

Teniendo en cuenta los fragmentos conservados, se puede restituir un techo de fondo blanco, bordeado por una franja roja y articulado en casetones, de dimensiones desconocidas, mediante bandas rojas de 1,5-1,8 cm de anchura. Los casetones están encuadrados en su interior por filetes negros (0,5 cm) con puntos en los ángulos (fig. 15).

Este esquema compositivo es una simplificación extrema de los techos de casetones pintados, cuyo ori-

gen se encuentra en las cubiertas estucadas, definidas por R. Ling como «coffer style» (Ling 1972, 24-55; 1991, 42-47). Como hemos apuntado a la hora de hablar del conjunto 3, este esquema decorativo tiene sus orígenes en los techos de madera en los que las vigas se cruzan dejando el espacio vacío que corresponde al casetón; a partir del siglo V a. C. serán construidos en piedra, y de la arquitectura griega pasan a la arquitectura romana de carácter monumental (Barbet 2009, 77; Barbet y Guimier-Sorbets 1994, 23-25; Ling 1991, 42). En época helenística, el esquema se realiza mediante pintura, como demuestran las tumbas alejandrinas (Barbet y Guimier-Sorbets 1994, 36-37), y ya en el mundo romano existen techos que imitan la estructura de casetones utilizando únicamente pintura o estuco, o combinando ambas técnicas decorativas (Ling 1991, 44-47; Barbet 2009, 77-88).

La composición se mantiene en los techos desde época helenística hasta el siglo IV, según el estudio llevado a cabo por A. Barbet (2021, 25-42). El techo que presentamos es el esquema más simple de los que conocemos, ya que, generalmente, los casetones están decorados con motivos vegetales, animales o figurados. Vemos, por tanto, que se trata de un diseño muy difícil de adscribir a un periodo concreto dada su perdurabilidad. Tampoco nos ayudan la serie de

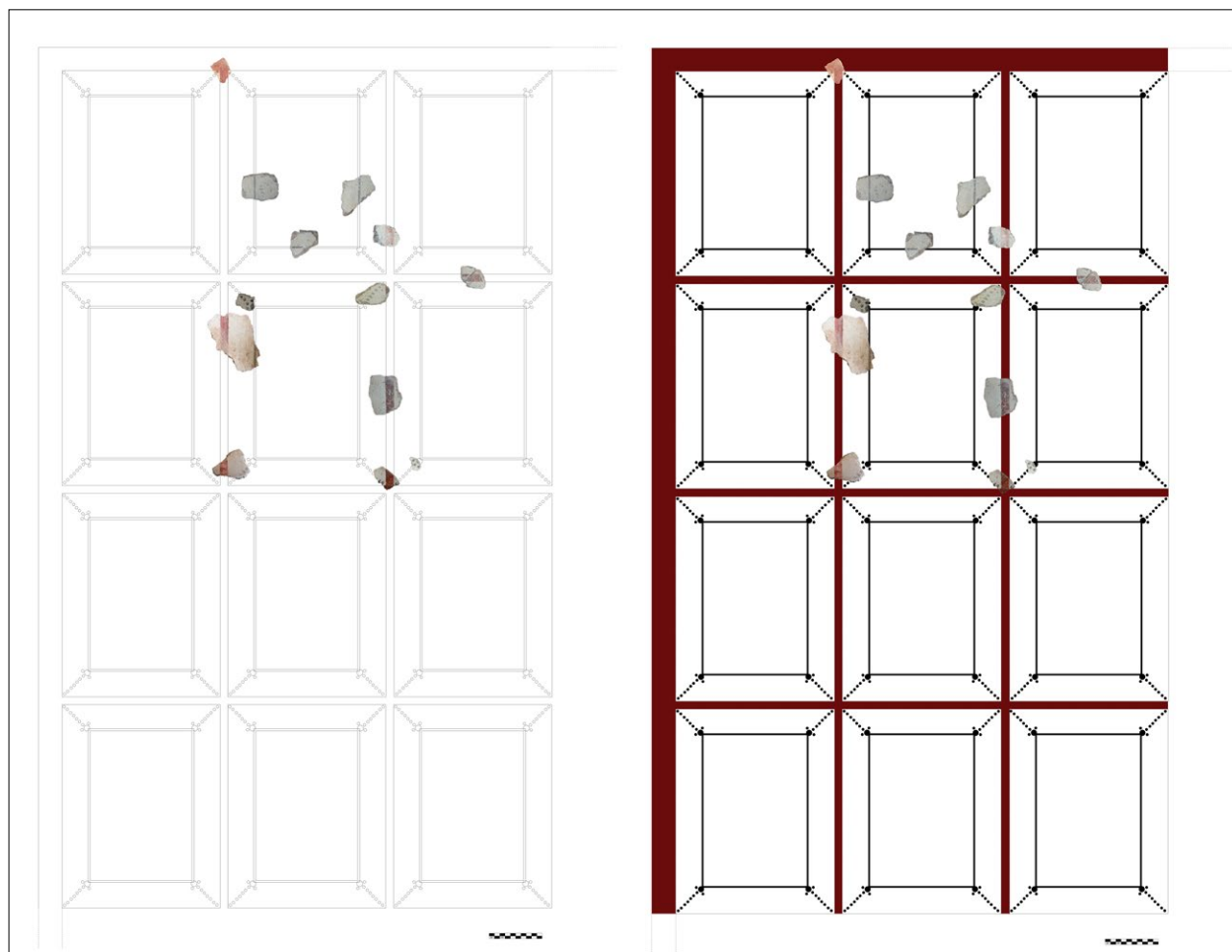

Figura 15. Restitución del conjunto 8 (L. Íñiguez Berrozpe).

puntos que existen en los ángulos, motivo ya estudiado a colación del conjunto 2, y que se dan desde el III estilo (es cierto que no de forma tan desarrollada como en este caso, pues aquí pudieron existir hasta siete puntos) hasta, al menos, el siglo III d. C. En Hispania, la decoración que más se asemeja a la que aquí presentamos es una de las halladas en el fondo de la cisterna del peristilo y en el estanque contiguo de la villa de Cabriana (Comunión, Álava), datada a inicios del siglo II d. C. Se trata de un conjunto que fue interpretado como un techo (no conocemos el sistema de sujeción y por tanto no lo podemos determinar) que presenta un sistema de relación continua con casetones sobre fondo blanco, cada uno de ellos decorado en su interior con una suerte de aspa con elementos vegetales, y separados con bandas rojo burdeos (Fillooy, Gil e Iriarte 1992, 109-112).

9.3. Cronología

Ya se ha expuesto que el estrato se fecha en el siglo III. Ni la articulación del techo ni la decoración permiten afinar esta cronología. Hemos de tener en cuenta, sin embargo, que se trata de una decoración sobre fondo blanco y, si recordamos lo expuesto para el conjunto 3 sobre la fecha *post quem* que por el momento aporta la presencia de este color de fondo en los sistemas de red hispanos, además de otras particularidades propias de este techo —técnica utilizada para estriar la superficie, sucesión de siete puntos en los ángulos, o el extraordinario parecido que guarda con el conjunto 2, que nos hace pensar que ambos fueron realizados por el mismo taller—, podríamos datarlo, de forma prudente, a partir del siglo II d. C. Esta fecha, además, es la proporcionada por el conjunto que más se asemeja al que aquí presentamos, procedente de la villa de Cabriana.

10. Conjunto 9. Techo de fondo negro

Los escasos fragmentos conservados corresponden a un techo de fondo negro bordeado por bandas rojas. Se ha hallado en distintas UU. EE.: 1014, 1628 y 1640. La formación de la UE 1014 se data en la segunda mitad del siglo IV. La UE 1628 se fecha a mediados del siglo III. Finalmente, la cronología de la UE 1640 es del siglo III o inicios del siglo IV.

10.1. Características técnicas

El enlucido consta de dos capas de preparación: una primera amarilla (0,5 cm) y la segunda, de color grisáceo (2,5-3,5 cm), compuesta por cal y arena.

En el reverso se constatan las improntas de las cañas que conformaban el cañizo utilizado en la construc-

ción de la cubierta. En uno de los fragmentos, que corresponde al borde del techo, se observan también las improntas de las cuerdas que unían los distintos haces de cañas.

La superficie está muy bien alisada. Son tres los pigmentos que colorean este techo: el negro, que es el color mayoritario, el ocre rojo y el blanco, utilizado únicamente para pintar los filetes.

10.2. Descripción

Se trata de un techo con una banda roja de enmarque (6-9 cm) rodeada por un filete blanco de 0,5 cm que bordea una superficie negra, sobre la que se dispone, encuadrándola, otro filete blanco (0,5 cm) (fig. 16). No contamos con otra información complementaria ni sabemos si el centro pudo estar decorado.

10.3. Cronología

No existe la posibilidad de una datación indirecta a través del estilo de las pinturas; la cronología de los estratos nos indica el momento de la formación de estos, ya amortizadas las pinturas. Solamente contamos con un criterio que nos permite proponer una fecha, y es la primera capa de color amarillo que aparece en otros conjuntos de la segunda mitad del siglo I, fecha que, por lo tanto, también proponemos para este conjunto.

11. Conjunto 10. Zócalo moteado y zona media roja

Los fragmentos que conforman este conjunto pertenecen a distintas UU. EE. La UE 1178 se fecha a finales del siglo VI, inicios del siglo VII. La datación de la UE 1628 es de mediados del siglo III. Finalmente, la 1047 se data en la segunda mitad del siglo IV.

Es un conjunto formado por once fragmentos que pertenecen al zócalo y a la zona media de una pared. Se han constatado otros de color rojo, pero la difícil lectura del mortero hace imposible una inequívoca adscripción a este conjunto.

11.1. Características técnicas

El enlucido está compuesto por tres capas: la superior, amarilla (0,5 cm); la intermedia (2,5 cm), de color grisáceo y compuesta de arena y cal, y la tercera (1,5 cm), de la misma composición pero de tono blanquecino, por su mayor carga de cal.

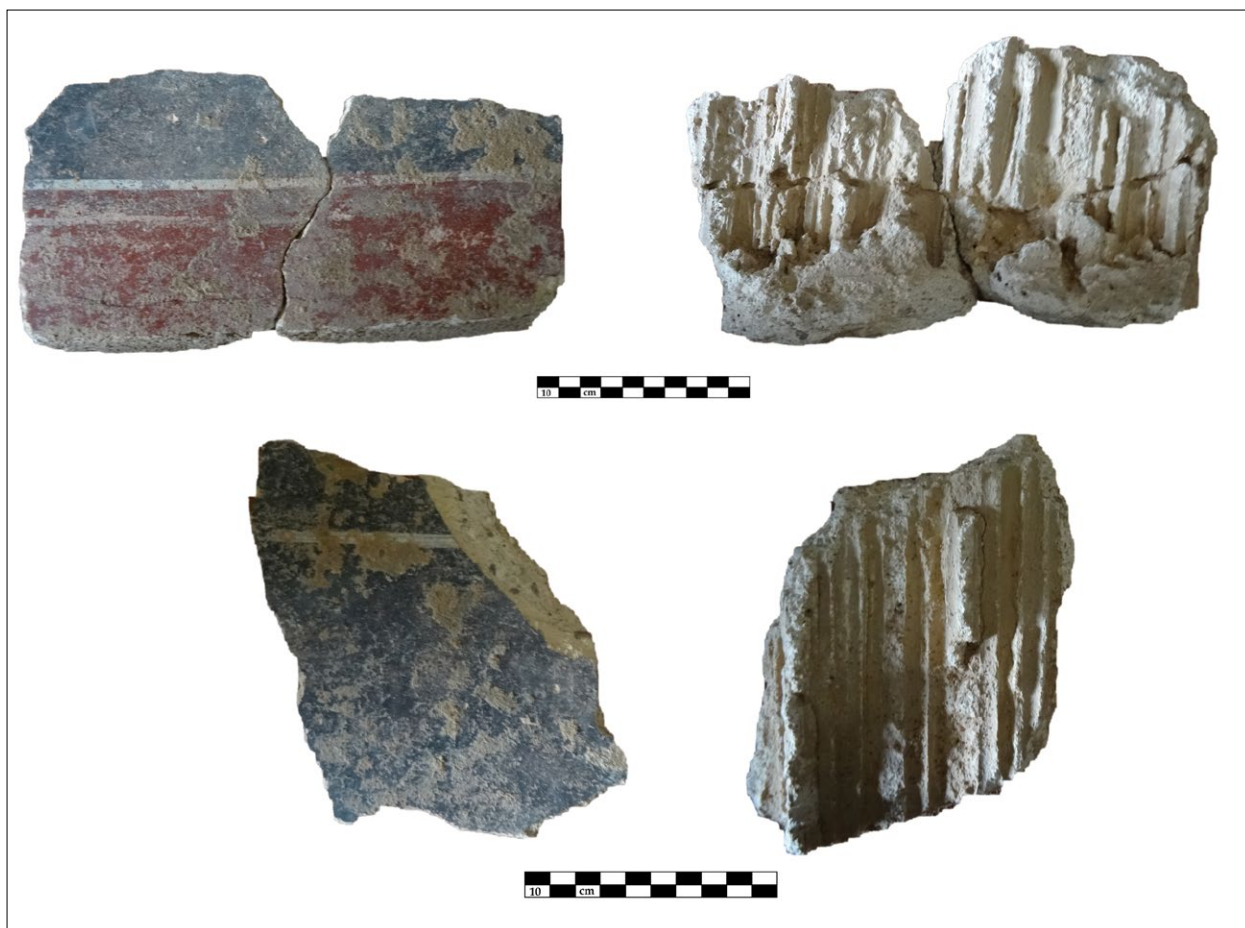

Figura 16. Anversos y reversos de los fragmentos del conjunto 9.

En el reverso se constatan las improntas en V; además, la presencia de tapial adherido indica que o bien el muro era de ese material o estuvo recubierto con una capa de este.

La superficie es rugosa en el zócalo, mientras que la zona media está bien alisada. Los colores son muy parcos; el ocre rojo es el mayoritario, seguido por el negro y el blanco, con el que se pintan los filetes y trazos. En el zócalo y de forma muy minoritaria, en forma de gotas, se han utilizado el amarillo y el verde.

11.2. Descripción y esquema compositivo

Los fragmentos permiten restituir un zócalo ocre rojo con salpicaduras negras, verdes, blancas y amarillas; una banda negra (6,3 cm) enmarcada por filetes blancos (0,8 cm) da paso a un campo rojo, en el que se dispone un trazo blanco a 6 cm de la banda negra (fig. 17). Es muy posible que la zona media se articule en una serie de paneles rojos, separados por bandas negras, y que, en su interior, estén enmarcados por trazos blancos.

11.3. Cronología

La datación indirecta a través del estilo de las pinturas es muy compleja. La cronología de los estratos nos indica el momento de su formación, ya amortizadas las pinturas. Solamente contamos con un criterio que nos permite proponer una fecha, y es la primera capa de color amarillo que aparece en otros grupos pictóricos de la segunda mitad del siglo I, fecha que también proponemos para este conjunto.

12. Conjunto I I. Cenefas caladas sobre fondo rojo

En este caso los fragmentos fueron hallados en las UU. EE. 1046 y 1047. El material cerámico recuperado en la primera se adscribe a la primera mitad del siglo III d. C., mientras que la UE 1047 se data en la segunda mitad del siglo IV d. C.

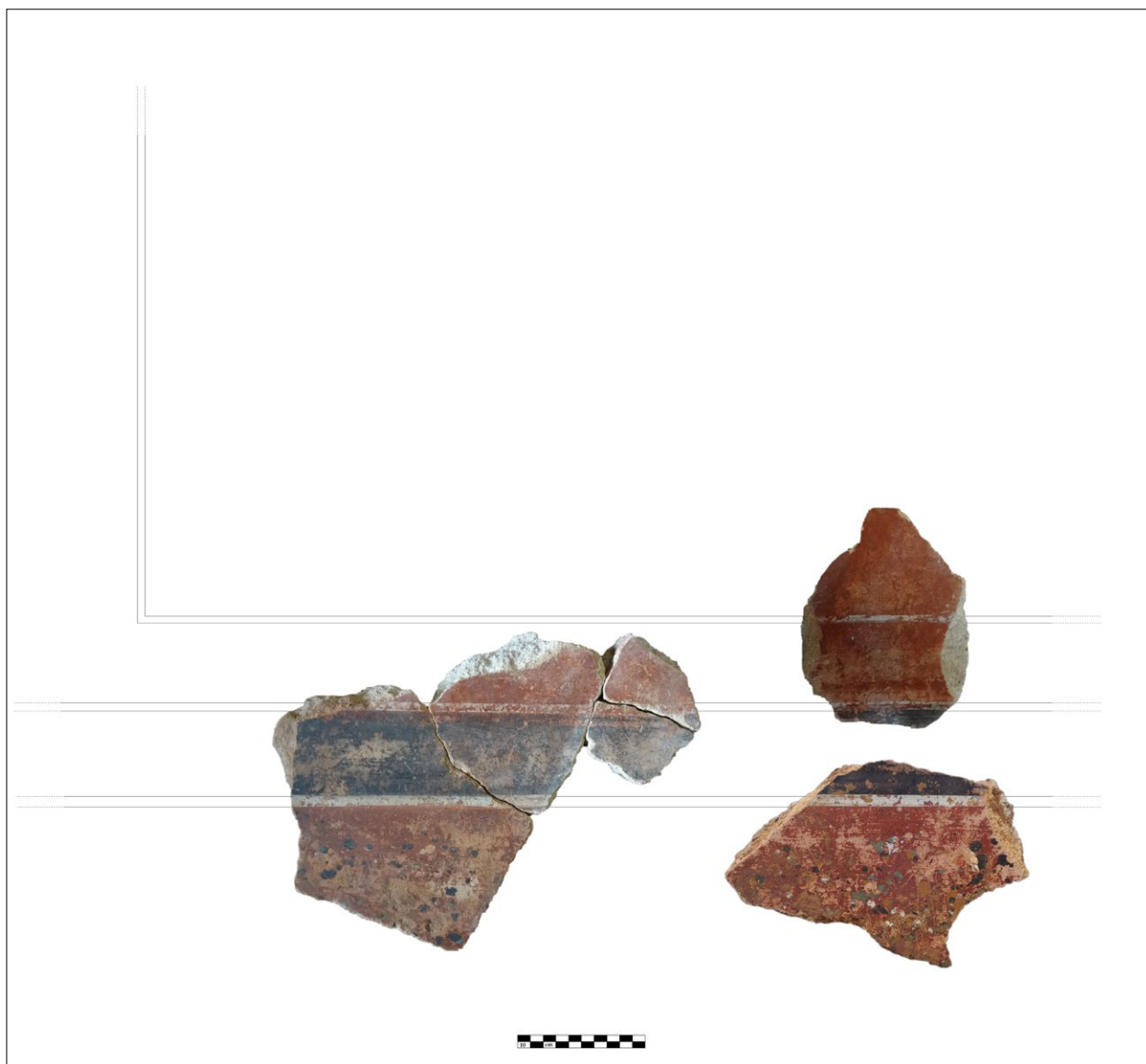

Figura 17. Esquema de posición de los fragmentos del conjunto 10 (L. Íñiguez Berrozpe).

12.1. Características técnicas

El enlucido está formado por dos capas de preparación muy semejantes (3,2 cm), de color grisáceo, compuestas por arena y cal.

La superficie pictórica está bien alisada. El rojo es el pigmento utilizado de forma mayoritaria, ya que colorea la zona media de la pared; el negro se utiliza en las bandas de separación; con el blanco se pintan los filetes y trazos y también los círculos exteriores de las cenefas, y con el amarillo los círculos interiores y los pétalos de la roseta central, cuyo núcleo está coloreado de verde.

12.2. Descripción y repertorio ornamental

Se trata de un pequeño conjunto caracterizado por la presencia de cenefas caladas sobre fondo rojo. En algunos fragmentos se observan dos campos, rojo y negro, separados por un filete blanco, y en otros se

constata únicamente un trazo blanco sobre fondo rojo, que quizás enmarcara las cenefas.

De las orlas solamente se observa una parte del arco de los posibles círculos concéntricos, blanco el exterior y amarillo el interior. Lo conservado impide conocer si se trata de una sucesión de círculos, semicírculos o tres cuartos de círculo, pero sí es posible saber que el centro estaba decorado con una roseta, que consta de un núcleo central verde y pétalos redondeados amarillos (fig. 18). Es compleja la inclusión en uno de los tipos de las clasificaciones ya citadas, puesto que, como decimos, ignoramos su forma completa.

12.3. Cronología

Aunque la formación de las UU. EE. es tardía, siglos III y IV d. C., como hemos expuesto anteriormente, las cenefas caladas en la pintura hispana se fechan en la segunda mitad del siglo I d. C.

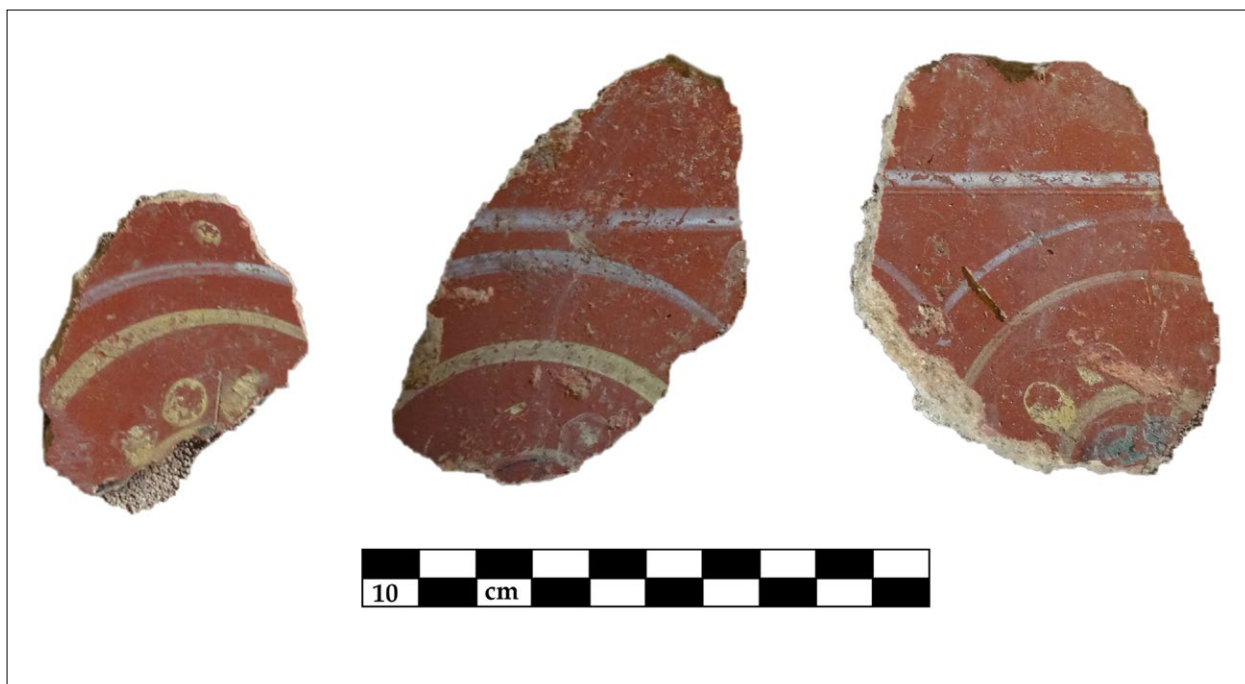

Figura 18. Fragmentos con cenefas caladas del conjunto 11.

13. Conjunto 12. Zona media negra con filete de encuadramiento blanco

Las piezas solamente aparecen en la UE 1014, que se data en la segunda mitad del siglo IV. El conjunto está formado por escasos fragmentos rojos y negros, caracterizados por el relieve de las improntas en el reverso.

13.1. Características técnicas

El enlucido está formado por tres capas de preparación: la primera (0,5 cm), amarilla; la segunda (1-2 cm), muy blanquecina, lo que indica una mayor presencia de cal, y finalmente, la tercera (1-1,5 cm), que es de color gris.

En el reverso están claramente visibles las improntas del sistema de sujeción en V (fig. 19).

La superficie está correctamente alisada, si bien presenta un considerable deterioro y, en algunos fragmentos, gruesas concreciones. Los pigmentos utilizados son el negro de forma mayoritaria, ya que colorea los paneles anchos, el rojo y el blanco, utilizado para filetes y trazos.

13.2. Descripción

En las bandas rojas (8 cm) se constata el ángulo de la pared o de una abertura en la pared; a continuación se dispone una superficie negra, en la que se observa un filete blanco con dos lengüetas (fig. 19). En uno de los fragmentos de fondo rojo se han podido dis-

tinguir manchas azules y amarillas de una decoración totalmente perdida.

Con relación al esquema, podemos intuir la existencia de una zona media negra, cuyos paneles están recorridos por trazos blancos. Por lo que se refiere a los fragmentos rojos, su ubicación no es posible, ya que podrían disponerse en el zócalo o en los interpaneles de la zona media. Por lo tanto, no podemos aportar una restitución concluyente.

El estudio sobre los nudos o lengüetas ya se ha realizado al estudiar el conjunto 2, por lo que remitimos al apartado 2 para conocer su aparición y desarrollo.

13.3. Cronología

Contamos con un criterio que nos permite proponer una fecha, y es la primera capa de color amarillo que aparece en otros conjuntos de la segunda mitad del siglo I, cronología que también proponemos para este conjunto.

14. Conjunto 13. Paneles amarillos y bandas azules

Es este el conjunto más numeroso de los documentados en esta excavación, con fragmentos hallados en nueve UU. EE. distintas, si bien es en la 1046, datada en el siglo III d. C., donde se encuentran de forma

Figura 19. Anverso y reverso de los fragmentos del conjunto 12.

mayoritaria. Remitimos a la tabla I para la indicación de las cronologías.

14.1. Características técnicas

Los enlucidos de este conjunto presentan espesores muy dispares; así, los más gruesos miden 5,5 cm y se articulan en dos capas preparatorias. La primera (0,5 cm), amarillenta, y la segunda, grisácea, de cal y arena, aplicada en dos manos (3 y 2 cm). Los fragmentos de espesor menor (4 cm) presentan la misma composición: la primera capa, amarillenta (0,5 cm), y la segunda, aplicada también en dos manos (2,5 + 1 cm).

En los fragmentos que identificamos como pertenecientes al zócalo se constata la existencia de una capa muy fina (0,1-0,2 cm) superpuesta a la denominada primera capa amarilla (fig. 20). Sabemos que las paredes se enlucían desde arriba hacia abajo y es posible

que la zona inferior estuviera ya seca cuando comenzaron a pintarla; teniendo en cuenta que la decoración parietal necesita que el enlucido esté fresco para que se produzca la carbonatación de la cal, que es la característica de la técnica al fresco, los *tectores* se vieron obligados a extender un delgado estrato en el zócalo que permitiera seguir utilizando la citada técnica pictórica.

Por lo que se refiere al sistema de sujeción, se observan claramente las improntas en V en el reverso de ciertos fragmentos.

Con relación a los trazos preparatorios, solamente hemos apreciado una línea incisa que marca el centro de la cenefa de círculos y la impronta de la aguja del compás en el centro de estos.

La superficie está perfectamente alisada en la zona media, en tanto que el zócalo presenta una gruesa

Figura 20. Composición del mortero de los fragmentos del conjunto 13.

capa de concreciones que otorgan rugosidad a la superficie.

El color mayoritario es el amarillo, con el que se colorea la zona media de la pared; el negro es el color de fondo del zócalo y de los interpaneles. El resto de pigmentos se utilizan de forma minoritaria: blanco para filetes, círculos, exterior de las rosetas y orla de motivos gutiformes; el verde se usa todavía de forma más sobria, ya que solamente se constata en las rosetas, en el núcleo de las flores y en los motivos vegetales de los interpaneles; la utilización del rojo es también escasa: con el ocre rojo se pinta una de las bandas que separan el zócalo de la zona media y con bermellón el núcleo de los elementos florales; y finalmente el color marrón tinta lo que podríamos considerar un recipiente ovalado de los interpaneles.

En algunos fragmentos se observa que el pigmento amarillo ha virado a rojo, producto de las altas temperaturas causadas, probablemente, por un incendio. Es un hecho comprobado que los amarillos compuestos por hidróxidos de hierro se transforman en rojos cuando se ven afectados por una fuente de calor muy intenso, ya que el hidróxido se transforma en óxido de hierro, que es el elemento esencial de los pigmentos ocre rojos (fig. 21).

En la zona correspondiente al zócalo y a la parte inferior de la zona media se documenta la presencia de incisiones realizadas con posterioridad a la ejecución de la pintura, que componen una cuadrícula, elabora-

da con escasa regularidad y de la que no conocemos las dimensiones de los cuadriláteros.

14.2. Descripción, esquema compositivo y repertorio ornamental

Con los fragmentos conservados podemos restituir el esquema compositivo de la pared, articulada en un zócalo de fondo negro, cuya superficie pictórica está cubierta con una gruesa concreción que impide conocer la posible decoración; una estrecha banda amarilla, con filete blanco en el interior, y una banda roja separan el zócalo de la zona media. Esta se articula en paneles de color amarillo muy intenso, bordeados por bandas azules que marcaban la separación con los interpaneles negros, que, a tenor de los dos únicos fragmentos conservados, estaban decorados con motivos vegetales que nacen de un recipiente (figs. 22 y 23d).

Los paneles amarillos están bordeados por tres tipos de cenefas:

— Dos trazos blancos en los que apoyan motivos en forma de gota (2 cm) enmarcan una banda (9 cm) que encierra una cenefa formada por una sucesión alternante de gemas perladas y rosetas. Las rosetas son cuadrifóreas, de color verde, y las gemas, ovaladas, constan de un núcleo central que está bordeado por perlas de color blanco. Esta gema, a su vez, está rodeada por una corona de hojas verdes, en las que alternan los pétalos redondeados con los gutiformes. Las gemas están pintadas de forma alternante, de color

Figura 21. Transformación del pigmento amarillo en pigmento rojo en los fragmentos del conjunto 13.

rojo y azul. Hay un fragmento que nos permite conocer la disposición del ángulo exterior de la cenefa: un punto en el vértice del que parten dos pequeñas volutas. Otros fragmentos posibilitan observar que el ángulo de la cenefa consistía en un círculo de color azul (fig. 23a).

— Banda bordeada por dos trazos blancos, en la que se disponen, al tresbolillo, dos series de motivos, que consisten en una sucesión alternante de gemas perladas y rosetas verdes (fig. 23b).

— La tercera cenefa es mucho más sencilla: una sucesión de círculos tangentes de 8 cm de diámetro, con gema en el interior, alternan las que tienen el núcleo azul y rojo (fig. 23c).

Algunos fragmentos con ángulos convexos indican la existencia de una abertura en una de las paredes, sin que podamos conocer si se trata de una puerta o una ventana (fig. 23d).

Por lo que se refiere al repertorio ornamental, existen varias consideraciones que debemos tener en

cuenta. En primer lugar, el tamaño de las cenefas, que dobla las dimensiones de las catalogadas como características de la segunda mitad del siglo I d. C., aunque tanto en el repertorio pompeyano como en el hispano existen cenefas de mayor tamaño (Barbet 1981, 932); sin embargo, también debemos tener en cuenta la anchura de las bandas azules de separación (9 cm). Ambos factores nos hacen considerar que este conjunto pictórico debió de decorar una estancia de considerables dimensiones que obligaba a ampliar el repertorio ornamental si existía la voluntad de que fuese perceptible.

Una segunda cuestión afecta al tipo de cenefas representadas: los círculos con rosetas en su interior son característicos de las denominadas cenefas caladas y corresponden al grupo XI, tipo 150, círculos sin alternancia (Barbet 1981, 989-991), apeladas de igual forma en la clasificación de A. Fernández Díaz y G. Castillo Alcántara (2020, 199). Las otras dos cenefas, en las que alternan dos tipos de motivos, se alejan considerablemente de las recogidas en el repertorio de A. Barbet, con excepción de los motivos gutiformes que flanquean a una de ellas y que ya hemos ana-

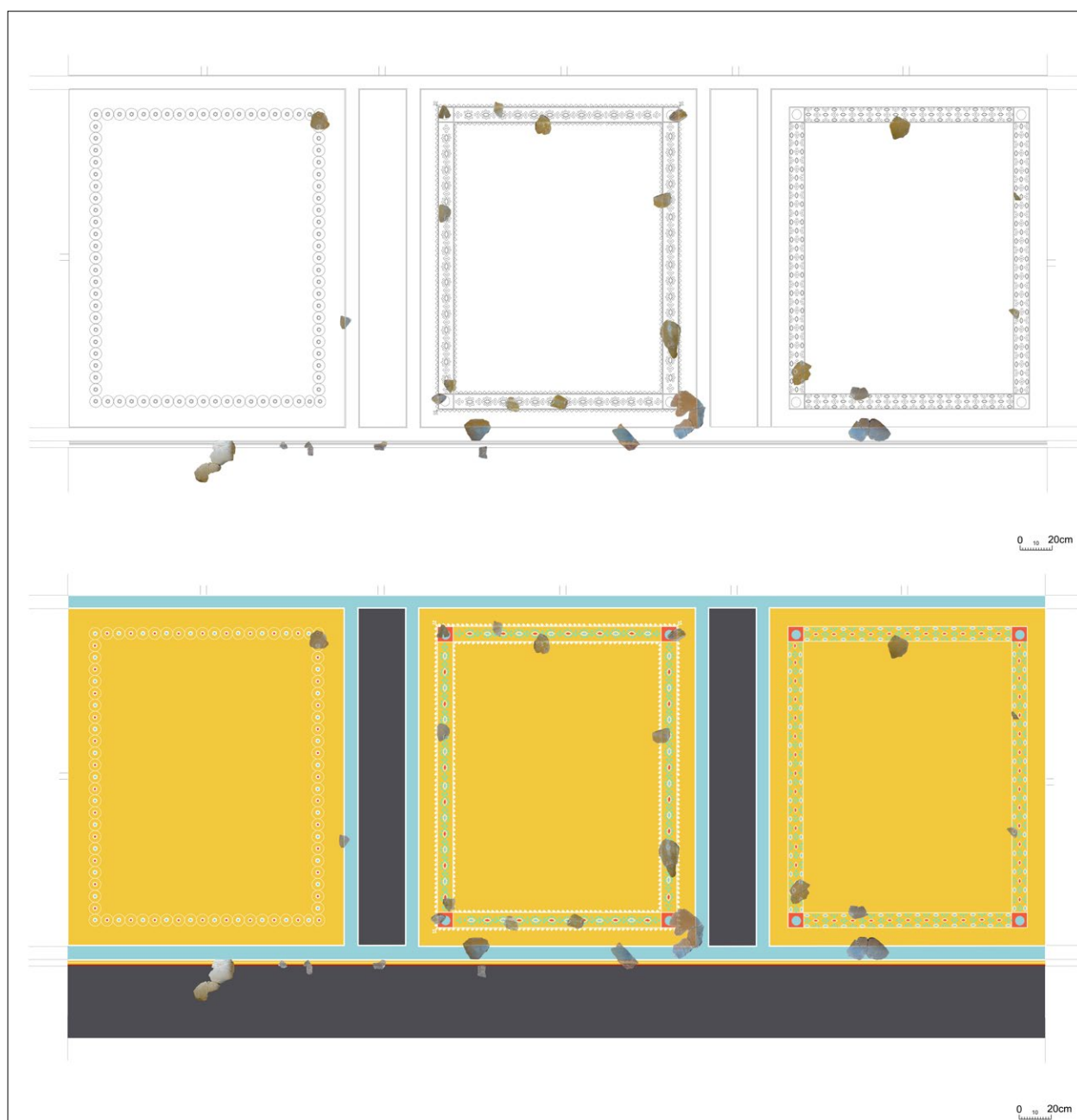

Figura 22. Restitución hipotética del conjunto 13 (L. Íñiguez Berrozpe).

lizado en el apartado 5. En ellas existe un elemento que consideramos particular para nuestro estudio, los motivos ovalados, orlados de puntos blancos y con núcleo central verde o rojo bermellón, que han sido interpretados como cabujones¹⁰ (Barbet 2013, 82, 128-139, 222, 292-294). Aunque puedan mantenerse, en ciertos casos, algunas reservas en relación con esta interpretación, es cierto que este tipo de motivos aparecen adornando los tallos, que imitan modelos metálicos y que se enroscan en torno a los fustes de las columnas en pinturas del II estilo. La morfología presente en las gemas de estos ejemplos, aunque

mucho más elaborada y cercana, por tanto, a las joyas originales, es similar a la que aquí presentamos. En el triclinio 14 de la villa A de Oplontis, las piedras preciosas o los vidrios de color muestran una forma triangular, redonda u ovalada, están pintados en color azul y rojo y rodeados por una serie de hojas creando motivos florales. La perfección en la ejecución los hace transparentes, y de ahí que se dude sobre su identificación como piedras preciosas o vidrios de color. Respecto a la tonalidad, en la decoración vegetal de Oplontis se trata de azul y rojo, lo que ha dado pie a interpretar estos ornamentos como rubíes

10 En español el término *cabujón*, que sería la traducción directa de *cabochon*, utilizado tanto por A. Barbet como por M. Mulliez, alude a una piedra preciosa pulimentada, no tallada y de forma convexa. Como la comprobación de estas características es inviable, proponemos hablar de *gemas*, que es el nombre genérico aplicado a las piedras preciosas.

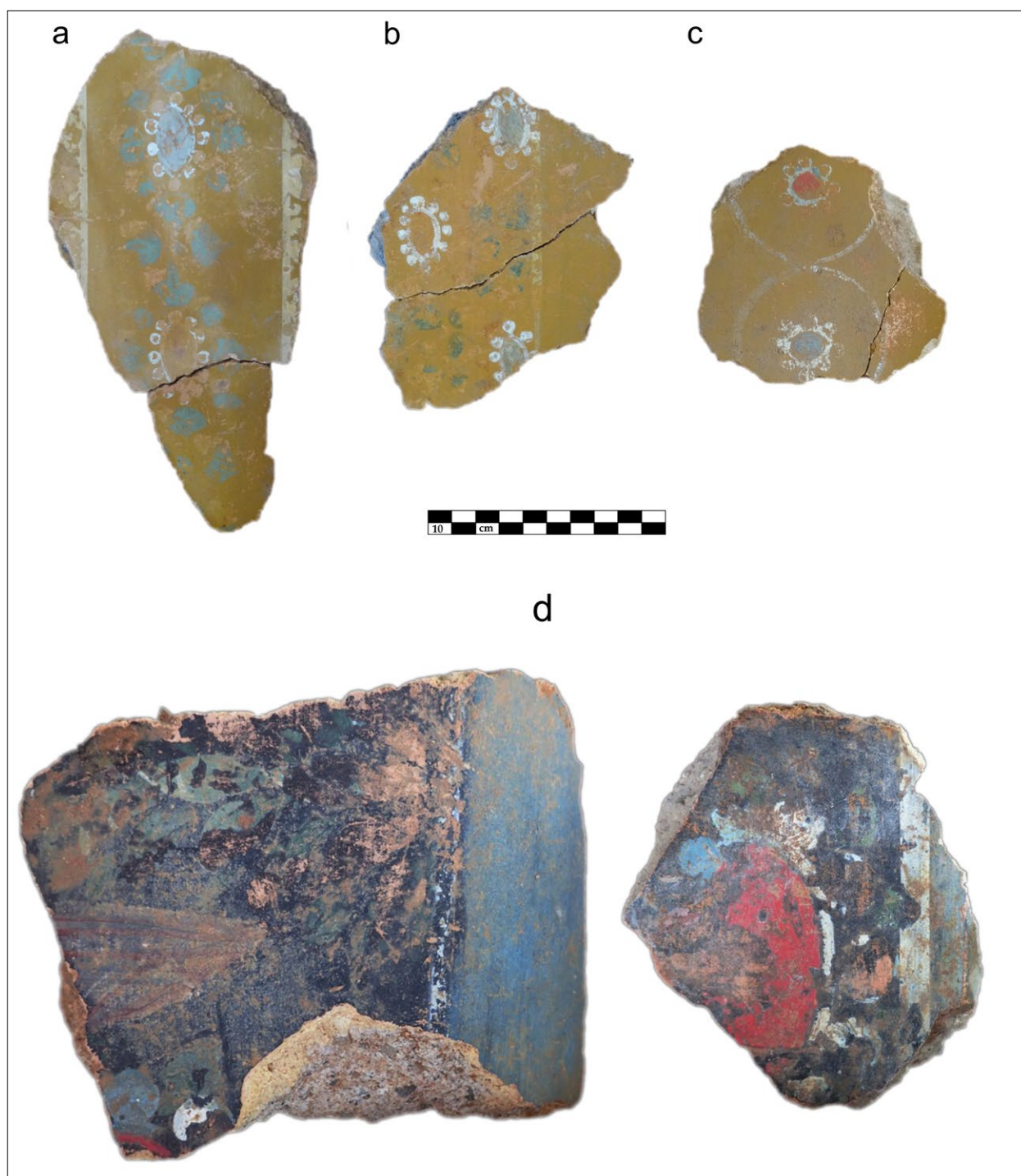

Figura 23. a. Cenefas de encuadramiento interior de los paneles medios del conjunto 13. b. Fragmentos de los interpaneles del conjunto 13.

y jaspes azules. Esta hipótesis parece avalarse gracias a los hallazgos arqueológicos en la villa de Palombara en el Esquilino de Roma, que demostraron la existencia real de este tipo de decoraciones (Dubois-Pelerin 2007, 114-116; Mulliez 2014, 125, 129-132).

A. Barbet (2013, 82), al tratar las cenefas pintadas con este motivo procedentes de distintos yacimientos tunecinos, afirma que pueden derivar de una guirnalda pintada en la zona superior de los paneles medios de la Casa dei Cervi (IV, 21) de Herculano, compuesta por gemas engastadas en una estructura dorada en

forma de roseta; el sombreado en blanco indica el brillo de las gemas.

Estas rosetas ovaladas no son muy comunes en el repertorio ornamental de las cenefas caladas, y en el completo repertorio publicado por A. Barbet se identifican con el tipo 156, óvalos con alternancia, que se encuentran en las pinturas de las estancias 25 y 53 de la villa de San Marco de Estabia (Barbet 1981, 992-993), fechadas entre el 45-70 d. C. y en los años 60-59 d. C., respectivamente (Eristov 1999, 231-233). Ambas cenefas presentan una morfología muy barroca

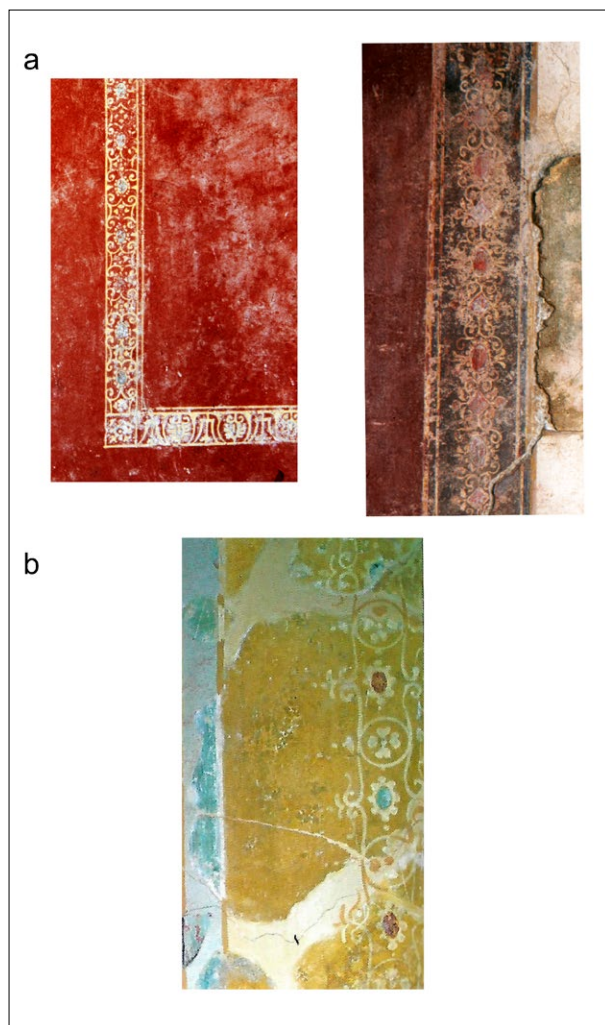

Figura 24. a. Cenefas caladas de la villa de San Marco (foto de A. Barbet). b. Cenefas caladas de la villa de Balácska (Hungria) (Barbet 2013, fig. 178).

que las aparta de los tipos característicos y se asemejan más a trabajos de orfebrería, en los que es habitual hallar gemas engarzadas (fig. 24a).

En el repertorio de pinturas hispanas, no existe ninguna cenefa que se asemeje a las que estamos estudiando. Bajo la denominación de *óvalos*, A. Fernández Díaz y G. Castillo Alcántara incluyen algunos ejemplares en los que aparecen estas posibles gemas combinadas con otros motivos y que se fechan entre época flavia (Palau de les Corts, Valencia) y época adrianea (Los Torrejones de Yecla, Murcia) (Fernández y Castillo 2020, 224-225).

Continuando con el análisis de estos motivos, no podemos olvidar la cenefa calada procedente de la villa húngara de Balácska, pintada sobre el fondo amarillo de los paneles, en el que las posibles gemas alternan con círculos que encierran rosetas de pétalos cordiformes (Barbet 2013, fig. 178) (fig. 24b). A nuestro parecer,

el motivo se encuadra claramente en los prototipos campanos, si bien existe un debate sobre su cronología, desde los años 60 hasta época adrianea (Palágyi 2004, 272-273).

Para finalizar con este estudio comparativo, es preciso citar la cenefa que bordea los casetones octogonales del techo de la estancia 2.8 de la villa de Els Munts (Altafulla), fechado en época de Antonino Pío, en la que las gemas están flanqueadas por flores de loto muy estilizadas (Guiral 2022, 300). De la misma época es el motivo, muy semejante, que decora los paneles de las pinturas halladas en la Fontaine des Bénédictins en Nîmes (Sabrié y Sabrié 1985, 308-309). De finales del siglo II e inicios del siglo III es la cenefa que decora el arranque de una bóveda de la Casa de la Exedra en Itálica (Abad 1982a, 229, fig. 283). En los tres casos, el único elemento común con las cenefas que analizamos es la gema, ya que el resto de los motivos se alejan considerablemente de los que presentamos.

Consideramos acertada la hipótesis de M. Mulliez según la cual estos motivos estarían relacionados con la orfebrería. Así parecen avalarlo varios ejemplos aportados por la autora, además del caso de la guirnalda de la *Casa dei Cervi* analizado por A. Barbet. A ello sumamos también nuestras propias apreciaciones, citadas más arriba, acerca de las gemas estabianas, que sin duda parecen enmarcarse en este contexto decorativo. Ahora bien, consideramos menos verosímil esta relación en los motivos presentes en las pinturas objeto de este estudio, ya que ninguno de los adornos que los acompañan parecen evocar las estructuras metálicas en las que se engastan las gemas.

Teniendo en cuenta estos datos, y que tanto en el marco de la investigación pictórica como en la relacionada con la musivaria¹¹ se opta por la identificación con gemas, mantendremos esa denominación, convencidas de su origen pero no de la intencionalidad del artesano que pintó las de Tarraco.

Para concluir, y siguiendo los estudios de A. Barbet (2013, 82), estas gemas son características de las cenefas de la segunda mitad del siglo I y del siglo II, con prolongaciones en el siglo III.

14.3. Cronología

La datación de las UU. EE., como hemos comprobado, nos ofrece un amplio lapso cronológico, desde los siglos I-II hasta el siglo VII, lo cual no supone una gran ayuda para fechar las pinturas. Sin embargo, de nuevo es el mortero el que nos permite aquilatar la cronología, ya que la capa amarilla aparece en otros conjuntos

¹¹ Esta identificación también se emplea en la terminología de los pavimentos musivos, que adopta la denominación de *bande gemmée*, que ha sido traducida al español como *banda gemada* (Balmelle et al. 1985, 62-64).

de esta misma excavación que, por motivos estilísticos, fechamos en la segunda mitad del siglo I d. C.

15. Conjunto 14. Techo de fondo blanco con sistema de relación continua

Se trata de los restos de un techo del que solo han llegado hasta nosotros escasos fragmentos en muy mal estado de conservación. De forma mayoritaria, se hallaron en la UE 1125, con una fecha del siglo II d. C., y en menor medida en la UE 1751, datada a mediados del siglo III, y en la UE 1142, del siglo VII.

15.1. Características técnicas

El grosor del enlucido depende de la morfología de la impronta de las cañas, por lo que varía entre 2,5 y 3,5 cm. Existe un estrato de finalización, de color blanco, de 0,1 cm, y las dos capas de preparación, iguales, compuestas de cal y arena.

En el reverso se observan claramente las improntas de las cañas que componían los cañizos que servían como estructura de la cubierta y que también permitían la sujeción del mortero.

Tanto en el centro de las flores en forma de estrella como en aquellas en forma de roseta, se observan los orificios dejados por la punta del compás con el que se trazaron los círculos. En algunos fragmentos, y de forma muy tenue, se advierte la impronta de un cordel muy fino con el que debió de trazarse la cuadrícula que sirvió de guía para la correcta organización del esquema (Barbet y Allag 1972, 997-1006). Se observan bajo los tallos y las flores de cuatro pétalos, por lo que podemos suponer que marcaban los cuadrados que encierran los círculos de mayor tamaño.

El fondo blanco se presenta estriado, fenómeno ya analizado a la hora de estudiar el conjunto 8 y que tanto aquí como en el conjunto 3 gozaría de más sentido al contar, estos dos grupos decorativos, con mayor complejidad ornamental.

Aunque, a simple vista, existe una variedad de colores, en realidad son cinco los básicos, que, combinados, aumentan la variedad cromática. El blanco es el color mayoritario, ya que cubre el fondo del techo, y, de forma minoritaria, en los ornamentos. En la gama de los rojos se encuentran el violáceo, el ocre rojo y el rosa. El azul varía entre un tono intenso y otro mucho más claro. Y finalmente, el amarillo, un color limitado.

15.2. Descripción, sistema compositivo y repertorio ornamental

Los fragmentos remiten a un sistema de relación continua enmarcado en una banda burdeos de, al menos, 8 cm de grosor. El diseño, completamente vegetalizado, consta de dos círculos (el más pequeño de 9 cm y el mayor de dimensiones desconocidas) y una doble cuadrícula, recta y oblicua. Los círculos pequeños se situarían en las intersecciones de la cuadrícula recta, mientras que los más grandes lo harían en el cruce de la cuadrícula oblicua, posicionándose así, a su vez, en el centro de la superficie limitada por la cuadrícula recta (figs. 25 y 26).

El interior de los círculos pequeños está pintado y decorado con una flor cuadrípétala. Los colores difieren y así hemos constatado hasta tres: círculo verde con flor roja, círculo azul con flor blanca y círculo rojo con flor azul. Estas circunferencias están rodeadas por un filete en tono violáceo oscuro decorado con trifolios y puntos alternos, estos últimos coronados por una suerte de semicírculo. El color de este último también varía según el círculo, siendo rojo para los verdes y azules, y verde para los círculos rojos.¹² De cada uno de los trifolios parte un elemento vegetal que finaliza en cáliz con pétalos rosáceos. Son ellos los encargados de formar tanto la cuadrícula recta como la oblicua. En el centro de las rectas, estos cálices se unen con dos más formando un adorno que en sí mismo parece simular una flor.

Las coronas vegetales (círculos grandes) se sitúan en el centro de la cuadrícula recta y se diseñan con una mitad verde y la otra con color violáceo oscuro. Posteriormente y de forma concéntrica, se halla un filete, que, según el círculo, es rojo, amarillo o violeta oscuro. En el interior, y dependiendo del color del filete, se halla un elemento floral presumiblemente de ocho pétalos. Cuatro de ellos son amarillos (si el filete es rojo), rojos (si el filete es violeta oscuro) y azules (si el filete es amarillo); y el resto son siempre violeta oscuro.

Dentro de la clasificación realizada por A. Barbet de este tipo de sistemas (*vid. supra*), el que aquí presentamos se insertaría en el grupo 18 («cuadrículas dobles rectas y oblicuas»). Concretamente, el ejemplo más cercano sería el procedente de la bóveda de Silchester, Insula XIV, Casa 1, consistente en una serie de círculos conectados por pétalos en cáliz en las líneas de una cuadrícula recta, con flores en la intersección, y hojas y puntos en las de una cuadrícula oblicua, fechado en el siglo II d. C. (Barbet 2021, 71-76; Davey y Ling 1982, 153-154, fig. 35, pl. LXVIII). Fuera de este

¹² Esto se ha apreciado en fragmentos en muy mal estado de conservación que, por esta razón, no han sido incluidos en la restitución.

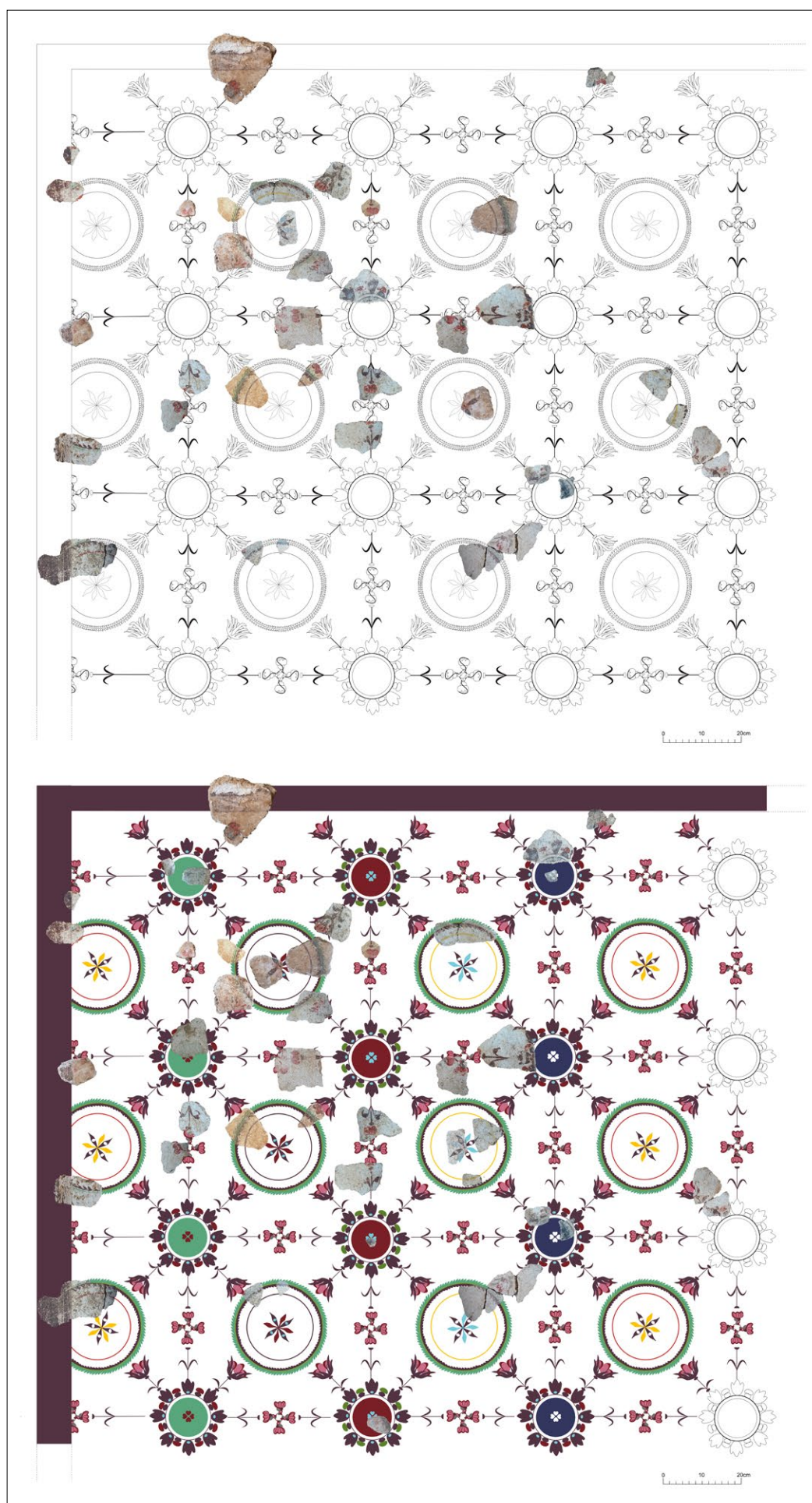

Figura 25. Restitución del conjunto 14 (L. Íñiguez Berrozpe).

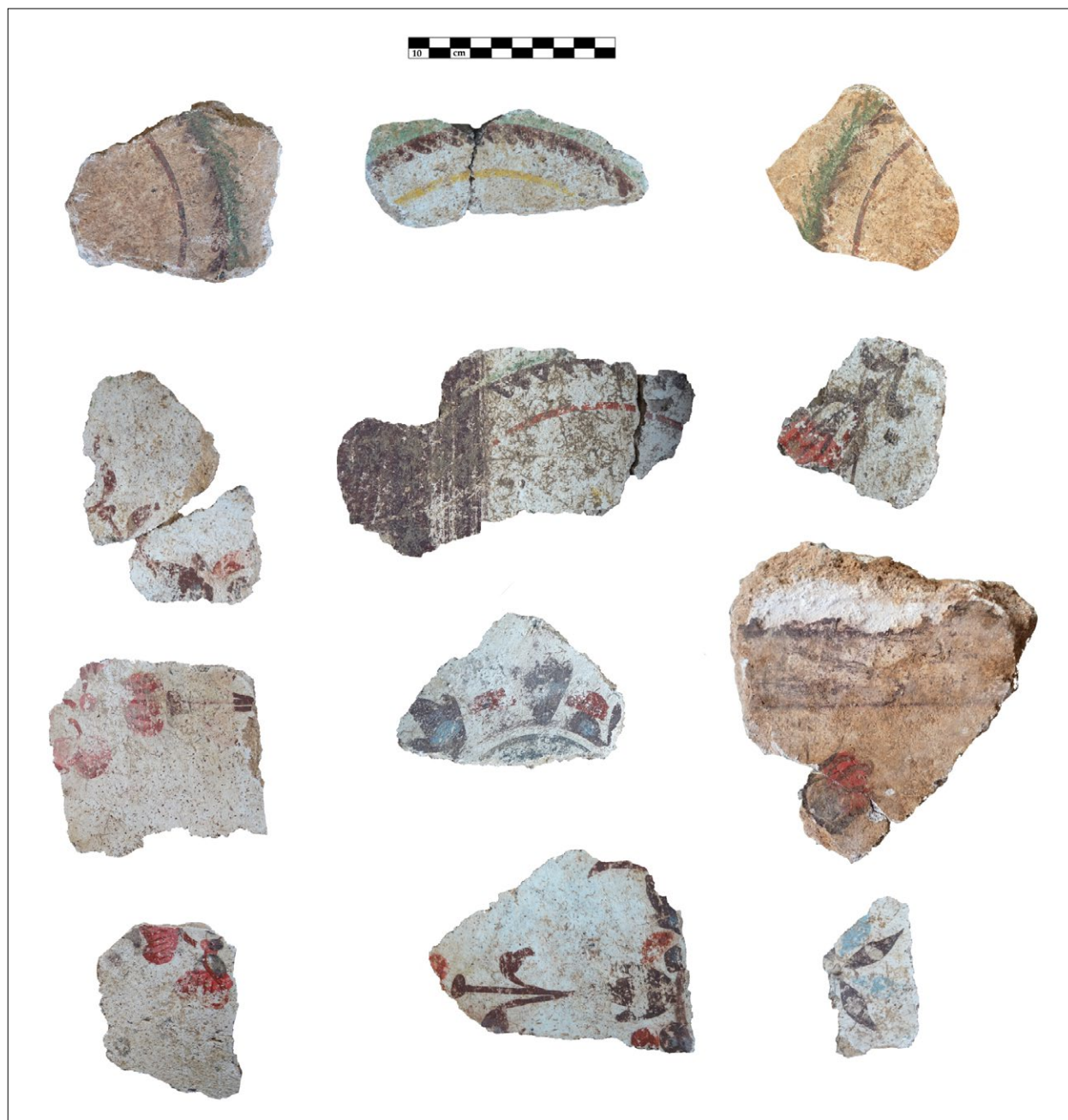

Figura 26. Repertorio ornamental del conjunto 14.

grupo, también es necesario citar el techo procedente de la Insula 7 de Avenches (Fuchs 1989, fig. 7a), que la autora integra dentro del grupo 17 («cuadrícula oblicua con motivos en las intersecciones») (Barbet 2021, 63), ya que, aunque no cuenta con una doble red como el nuestro, el resto de motivos son semejantes. Está fechado entre finales del siglo II d. C. y principios de la centuria siguiente.

El diseño se halla completamente vegetalizado, de tal forma que el módulo poco o nada recuerda al cruce de vigas que originariamente quería emular este tipo de relaciones continuas (véase el conjunto 8). Recordemos que en Hispania, como ocurre con las decoraciones en red sobre fondo blanco, no encontramos este tipo de tramas vegetalizadas hasta el siglo II d. C.

En esta centuria precisamente se fechan los paralelos más cercanos al techo que aquí estudiamos: el conjunto 1 de la estancia 2 de la Casa 4 de *Graccurris* (Alfaro, La Rioja), situado en la zona superior de la pared (Íñiguez *et al.* 2021), y los fragmentos pertenecientes a otra de las decoraciones exhumadas en el fondo de la cisterna del peristilo y de un estanque contiguo en la villa de Cabriana (Filloy, Gil e Iriarte 1992, 111-112; Íñiguez y Guiral 2021, 177-178, fig. 11), ambos posiblemente realizados por el mismo taller.

15.3. Cronología

Los niveles donde se hallaron los fragmentos no nos permiten acotar la cronología; sin embargo, estamos en disposición de afirmar, una vez analizados el di-

seño, la trama, el fondo y los paralelos existentes, que se trata de una decoración que se fecharía en el siglo II d. C.

16. Síntesis y conclusiones

La primera conclusión que se deriva de nuestro estudio, y que ya expusimos en la introducción, es que las pinturas fueron halladas en un depósito secundario, muy posiblemente un vertedero, en el que se arrojaron, de forma indiscriminada, restos de la decoración de distintas construcciones, que identificamos como diez paredes y cuatro techos.

Aunque ha sido imposible realizar una recomposición a través del trabajo de puzle, dada la escasez de fragmentos y su pequeño tamaño —producto de la destrucción y el desgaste—, sí hemos sido capaces de restituir el esquema compositivo de algunos conjuntos que, en ciertos casos, hemos podido plasmar de forma gráfica (conjuntos 3, 8, 13 y 14). También ha sido posible realizar esquemas de posición en algunos conjuntos (5 y 10); sin embargo, en otras ocasiones solamente hemos podido restituir los motivos del repertorio ornamental (conjuntos 1, 4 y 7).

El estudio de las características técnicas nos ha permitido detectar un grupo (conjuntos 1, 5, 6, 7, 9, 12 y 13) que comparte la existencia de una primera capa de color amarillo ocre, de 0,5 cm de grosor, que nos faculta atestiguar el trabajo de un mismo taller, sin que podamos reconocer si ejecutaron la decoración de un solo edificio o si trabajaron en distintos lugares de Tarraco.

Los sistemas de sujeción a la pared se ciñen a las reglas más comunes, ya que encontramos las improntas de las incisiones en forma de espina de pez que se trazaban sobre los muros de adobe o tapial, o bien sobre una capa de arcilla o mortero que se disponía sobre la estructura muraria. También en los techos el sistema de construcción y de sujeción es el más característico de las cubiertas, ya que constatamos las impresiones de las cañas con las que se armaban los cañizos.

En lo que se refiere al trazado preparatorio, en las cenefas caladas podemos comprobar la existencia de incisiones de líneas horizontales o verticales que marcan el eje de los motivos; para la realización de los círculos se ha utilizado un compás, tal y como se deduce por la existencia de un orificio central. Sin embargo,

este compás debía de tener una punta en uno de los brazos y un pincel en el otro, ya que no se observa el trazo inciso que dejaría el uso de un compás de punta seca. En el techo, identificado como conjunto 14, también encontramos los orificios en el centro de los motivos circulares y la impronta de un cordel muy fino con el que se traza una cuadrícula.

Respecto a los colores utilizados, el análisis *de visu* nos permite comprobar que son pigmentos naturales, económicos, con excepción del azul egipcio, constatado únicamente en los conjuntos 13 y 14.

El rojo es el color con el que se pintan la mayor parte de los paneles medios (conjuntos 1, 4, 5, 7, 10 y 11). Se trata de un pigmento ocre rojo, cuyo componente es el óxido de hierro, y que es denominado *rubrica* por los autores clásicos (Vitruvio, VII, 7, 2; Plinio, XXXV, 13-17). Este pigmento básico suele combinarse con otros para obtener las distintas tonalidades; por ejemplo, el blanco para el rosa o el negro para el violáceo. El rojo bermellón que colorea las posibles gemas del conjunto 13 podría provenir del cinabrio (*minium*) o del óxido de plomo (*cerussa usta*). La ausencia de colores de cierto prestigio, como el citado cinabrio, está relacionada con la escasa calidad de las pinturas, ya que en estos momentos las minas de cinabrio hispanas, que proporcionaban una gran cantidad de mineral, estaban todavía activas (Zarzalejos Prieto *et al.* 2019).¹³

En los amarillos también destaca el hierro, en este caso en forma de hidróxido, pigmento que, en el mundo clásico, se conoce como *sil* u *ochra* (Vitruvio, VII, 7, 1; Plinio, XXXV, 13-17). La composición queda claramente constatada por la transformación del amarillo en rojo, al estar en contacto con una fuente de calor.

Una alta gama de verdes es citada en los escritos clásicos con diversos nombres. El más usual es el de *creta viridis*, procedente de tierras verdes (Vitruvio, VII, 7), que pueden estar compuestas por muchos minerales, de entre los cuales destacan, por orden de frecuencia, la glauconita, la celadonita y la clorita (Delamare 1984, 90; Béarat 1997, 31).

En cuanto al negro, lo más normal es que se trate de *atramentum* (Vitruvio, VII, 10; Plinio, XXXV, 25), obtenido de manera artificial a base del negro de humo, aunque también lo hay natural, procedente en este caso del carbón vegetal (Augusti 1967, 110-113; Abad 1982b, 402; Béarat 1997, 25-27).

13 En la primera mitad del siglo II, en la cercana villa de Els Munts, se constata una pródiga utilización del cinabrio, que está en consonancia con la espléndida decoración del techo del cubículo 2.8 y de las pinturas conmemorativas (Guiral 2022, 296, 353-354).

El blanco es también uno de los colores básicos, compuesto generalmente por carbonato cálcico.

Consideramos preciso realizar un breve análisis sobre el azul egipcio que ha sido utilizado en las bandas del conjunto 13 y de forma muy minoritaria en el repertorio ornamental del techo 14. Desde el punto de vista químico, es un silicato doble de cobre y calcio, fabricado por frita a una alta temperatura, mezclando cuarzo, calcita, cobre y sales alcalinas, previamente molidos, procedimiento que describe Vitrubio (VII, 11). Es un pigmento con un largo recorrido, ya que se crea en Egipto en el tercer milenio a. C., y a partir del siglo I a. C. se fabrica en la zona de los Campos Flégreos, a donde debió de llegar desde Alejandría. A partir de los años 50-40 a. C. se experimenta un auge en su utilización en la pintura y en el *opus musivum*. Entre los años 70-50 a. C. este pigmento se comercializa, al menos, hasta la Galia, tal y como demuestra el pecio de la Madrague de Giens (Delamare 2007, 38-39). Las fuentes clásicas latinas definen distintos tipos de *caeruleum*, cuya diferencia radica en la calidad y en el lugar de origen. Es un producto caro, que costaba entre 80 y 128 ases la libra, aunque el precio del *vestorianum* es más alto (Augusti 1967, 147-149) y su uso está muy extendido para pintar ornamentos o los fondos celestes o acuosos, pero no es muy común el empleo en las amplias superficies de los paneles de la zona media.¹⁴

Finalmente, hemos detectado lo que podrían ser dos sistemas diferentes para solucionar el secado rápido del mortero y la consiguiente dificultad para extender la decoración. El primero de ellos se ha documentado en tres de los techos estudiados (conjuntos 3, 8 y 18) y consiste en estriar la superficie con objeto de reactivar la carbonatación. El segundo, observado en el conjunto 13, consistió en aplicar una fina capa de cal por encima de los estratos preparatorios, posiblemente ya faltos de la humedad necesaria para la pintura al fresco, para poder continuar extendiendo el pigmento.

Por lo que se refiere a la decoración parietal, los esquemas compositivos son realmente simples y constan de un zócalo y una zona media, articulada de dos formas distintas:

— Una composición paratáctica en la que los paneles anchos se suceden separados por bandas (conjuntos 5, 7, 10 y 12). Es la más simple de cuantas hallamos en la pintura romana y responde a estancias de segundo orden, generalmente con un escaso repertorio ornamental que suele reducirse a los filetes y cenefas de encuadramiento o a pequeñas figuras en el centro de los paneles.

— El segundo tipo solamente se reconoce en los conjuntos 1 y 14, en los que puede constatar una alternancia de paneles anchos y estrechos. Este sistema compositivo descrito, en el que alternan paneles e interpaneles, nace en época augustea; uno de los primeros ejemplos constatados es la pintura que decora la *cella* de la pirámide de Caio Cestio en Roma, fechada hacia el año 19-18 a. C. (Meniconi, 2009-2010). Durante el III estilo el sistema predilecto presenta un edículo central, pero en estancias menos representativas también se proyecta este sistema, que pasa al IV estilo y se convierte en una de las composiciones características, que K. Schefold (1962, 133-139) denomina *Felderstil* y que fecha en época de Vespasiano. W. J. Th. Peters (1982, 643-644) lo considera uno de los sistemas que caracterizan al IV estilo, sin adscribirlo a una época concreta, y de igual manera se manifiesta A. Barbet (1985, 201-202), en cuya tipología corresponde al tipo 4 («paneles planos y candelabros»). Superados los presupuestos de K. Schefold, en la actualidad se considera que es un sistema que caracteriza a las pinturas de las casas modestas o las estancias secundarias de las ricas mansiones, y que no puede fecharse en una época determinada. Este modelo se convierte en un sistema ampliamente difundido tanto desde el punto de vista geográfico como cronológico, ya que se mantiene en Éfeso en el siglo V. Por otra parte, podemos considerarlo como el esquema predilecto de las pinturas de las provincias durante los siglos I y II d. C.

No se constata en ninguno de los conjuntos la existencia de una zona superior, y tampoco se han conservado las posibles cornisas de estuco, cuya existencia está constatada en el conjunto 1, en el que se ha identificado una capa de estuco en el mortero.

El repertorio ornamental es muy simple y se reduce a las denominadas cenefas caladas de los conjuntos 1, 4, 7, 11 y 13 y a las cenefas de gemas del conjunto 14. Teniendo en cuenta la importancia de este motivo, creemos necesario realizar una breve reflexión. Como ya hemos expuesto, han sido objeto de un estudio monográfico sobre los ejemplares de las pinturas de la Campania (Barbet 1981) y de otro relativo a las pinturas hispanas (Fernández y Castillo 2020). A. Barbet (1981, 918) define la cenefa calada como una serie de motivos, dispuestos en una banda, repetitivos, no figurados; su característica esencial, tal y como indica su apelativo, es que son transparentes, de manera que a través de ellos se puede observar el fondo de la pared; suelen ser monocolors o bicolors, aunque en ocasiones pueden estar pintados con tres o cuatro tintas. Existe cierta confusión en cuanto a cuál es la diferencia entre *cenefa calada* y *orla calada*. Tradicional-

14 En relación con la utilización del azul egipcio en la pintura romana en Hispania, véase Guiral, Íñiguez y Blanco (2024) e Íñiguez (2022, 52-53).

mente, se ha publicado que las primeras son las que presentan un fondo distinto al panel que encuadran, y las segundas, las que carecen de esta diferenciación. Tras el *workshop* celebrado en la Universidad de Córdoba en 2024, organizado por G. Castillo, que reunió a los especialistas de la disciplina, se acordó que no existe diferencia entre *orla* y *cenefa*, sino que se trata de palabras sinónimas. La particularidad estaría realmente en si estas orlas o cenefas son caladas (dejan ver el fondo y por tanto hay que añadir este apelativo a dichos términos) o no. En cualquier caso, tradicionalmente se han utilizado ambos términos, con apelativo o no, de forma indistinta, por lo que es necesario homogeneizar el vocabulario relativo a ellos.

En cuanto a la cronología, son características del IV estilo, de la segunda mitad del siglo I d. C., si bien en la pintura hispana parece que algunas pueden alcanzar la primera mitad del siglo II, como sucede con las procedentes de la villa de Portmán (Cartagena-La Unión) (Fernández y Castillo 2020, 195, 204), y un hecho similar acontece en las cenefas de Germania, fechadas entre las épocas flavia y trajana (Fuchs y Dubois 1997, 179). Sin embargo, en las Galias, las cenefas caladas quedan confinadas en la segunda mitad del siglo I d. C.

Para finalizar, consideramos conveniente volver a insistir sobre la fecha de estas pinturas. Ya hemos expuesto las dificultades de contar con una datación directa, puesto que las UU. EE. nos ofrecen una cronología amplísima, que, en ciertos casos, llega hasta los siglos VI-VII. Ateniéndonos al repertorio ornamental, consideramos que las cenefas caladas, algunas estrechamente relacionadas con las procedentes de las pinturas de la Campania (conjuntos 1, 4, 5, 7 y 11), pueden fecharse en la segunda mitad del siglo I d. C. Si consideramos, como ya hemos expuesto, que la presencia del estrato de mortero amarillento es una marca de taller, se deberían incluir también en este grupo los conjuntos 6, 9, 10, 12 y 13; por lo tanto, la mayor parte de las pinturas se ejecutaron en la segunda mitad del siglo I d. C., en los márgenes estilísticos del IV estilo.

Con relación a las pinturas de esta época, algunos autores consideran que el IV estilo no ha sido imitado en provincias pero se han adoptado algunos motivos que se añaden al estilo anterior, como las cenefas caladas, y suponen que, salvo excepciones, la revolución ilusionista del IV estilo, con complejas arquitecturas y perspectivas, no se ha implantado. Asimismo, opinan que los prototipos del III estilo llegados de Italia en la primera mitad del siglo I d. C. se copian y se reinterpretan, considerando de esta forma que es la prueba de la existencia de un artesanado local que desarrolla tendencias decorativas nacidas en época augustea, con una predilección por ciertos temas como los can-

delabros, que a lo largo del tiempo se desestructuran y pierden el vástago central, sustituido por una serie de objetos y figuras variadas superpuestas (Barbet 2008, 188).

Sin negar, en absoluto, la existencia de este artesanado local en la segunda mitad del siglo I (Guiral, Íñiguez y Mostalac 2019, 238), no podemos obviar dos cuestiones. En primer lugar, que en la pintura de la península itálica de esta época también existen paredes carentes de elementos arquitectónicos, por lo que no puede considerarse un rasgo exclusivamente característico de la pintura provincial. Y, por otro lado, existe un dato definitivo para considerar la llegada de artesanos foráneos, y son las cenefas caladas, que no pudieron crearse *ex novo*, ya que copian claramente modelos itálicos. Lógicamente, estos ornamentos se reprodujeron en talleres locales, por lo que nuestro argumento no concluye, en modo alguno, en la idea de que todas las pinturas decoradas con cenefas caladas fueron realizadas por artesanos itálicos, pero sí en que existen decoraciones en la segunda mitad del siglo I d. C. pintadas con esquemas y repertorio ornamental propio del IV estilo.

Por el momento no existen datos para especular sobre el origen de los artesanos que ejecutaron los conjuntos que hemos fechado en la segunda mitad del siglo I, pero está claro que conocían tanto los modelos compositivos como los motivos decorativos de las pinturas de la segunda mitad del siglo I d. C.

Tres son los techos documentos y realizados siguiendo un sistema de relación continua sobre fondo blanco (conjuntos 3, 8 y 14), color que no se utiliza en estos sistemas hasta inicios del siglo II en Hispania. Mientras que el conjunto 8 está más ligado al origen de este tipo de diseño utilizado a lo largo de toda la historia de la pintura romana —emular el cruce de vigas original existente en las cubiertas—, el resto (3 y 14) han olvidado completamente esta pretensión. Estas dos decoraciones presentan, además, tramas total o parcialmente vegetalizadas, que tampoco se hallan en la pintura hispana hasta el siglo II. Por todas estas razones, es en esta centuria cuando datamos las tres cubiertas.

En resumen, y para finalizar este estudio, podemos afirmar que nos encontramos ante un grupo de pinturas parietales que responden a esquemas compositivos muy simples, ornados con cenefas caladas, características de la segunda mitad del siglo I d. C. Por otro lado, la decoración de los techos responde a esquemas de relación continua, sobre fondo blanco, característicos del siglo II. A pesar de su deterioro, producto de su amortización y hallazgo en un vertedero, nos han permitido comprender las características de la decoración pictórica de la citada época en el

marco de la colonia tarraconense, que, como hemos expuesto, responde a los mismos cánones compositivos identificados en el resto de la Hispania romana.

Bibliografía

- ABAD CASAL, L. (1982a). *La pintura romana en España*. Universidad de Alicante, Universidad de Sevilla.
- (1982b). «Algunas consideraciones sobre los colores romanos y su empleo en la pintura». En: *Homenaje a Sáenz de Buruaga*. Badajoz, 397-406.
- AQUILUÉ, X. (1985). «L'excavació de "El Clos de la Torre Vella"». *Tribuna d'Arqueologia* 1983-1984, 31-32.
- AUGUSTI, S. (1967). *I colori pompeiani*. Roma.
- BALMELLE, C.; BLANCHARD-LEMÉE, M.; CHRISTOPHE, J.; DARMON, J. P.; GUIMIER-SORBETS, A. M.; LAVAGNE, H.; PRUDHOMME, R.; STERN, H. (1985). *Le décor géométrique de la mosaïque romaine: Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*. París.
- BARBET, A. (1981). «Les bordures ajourées dans le IVe style de Pompéi: Essai de typologie». *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 93.2, 917-998.
- (1985). *La peinture murale romaine. Les styles décoratifs pompéiens*. París.
- (1987). «La diffusion du I, II et III styles pompéiens en Gaule». En: BÖGLI, K.; FUCHS, M. (dir.). *Pictores per provincias. Actes du 3e Colloque International sur la peinture murale romaine (Avenches 28-31 août 1986)*. Avenches, 7-27.
- (2008). *La peinture murale en Gaule romaine*. París.
- (2009). *La peinture murale romaine: Les styles décoratifs pompéiens*. París.
- (2013). *Peintures romaines de Tunisie*. París.
- (2021). *Coupoles, voûtes et plafonds peints d'époque romaine. Ier-IVe siècle apr. J.-C.* París.
- BARBET, A.; ALLAG, C. (1972). «Techniques de préparation des parois dans la peinture murale romaine». *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge - Temps Modernes*, 84.2, 935-1069.
- BARBET, A.; DOUAUD, R.; FROMAGEOT-LANIEPCE, V.; ORY, F. (1997). *Imitations d'opus sectile et décors à réseau: essai de terminologie*. París.
- BARBET, A.; GUIMIER-SORBETS, A. M. (1994). «Le motif de caissons dans la mosaïque du IVe siècle avant J.C. à la fin de la République romaine». En: DARMON, J. P.; REBOURG, A. (eds.). *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique (Trèves, 1984)*. París, 23-37.
- BASTET, F. L.; DE VOS, M. (1979). *Il terzo stile pompeiano*. Roma.
- BÉARAT, H. (1997). «Quelle est la gamme exacte des pigments romains? Confrontation des résultats d'analyse et des textes de Vitruve et de Plin». En: BÉARAT, H.; FUCHS, M.; MAGGETTI, M.; PAUNIER, D. (eds.). *Roman Wall Painting: Materials, Techniques, Analysis and Conservation. Proceedings of the International Workshop (Fribourg, 7-9 March 1996)*. Friburgo, 11-34.
- BILLEREY, R. (1987). «Les peintures murales». En: BARBET, B.; GANDEL, P. (eds.). *Chassey-les-Montbozon: Un établissement rural gallo-romain*. París, 247-270.
- CÁNOVAS UBERA, Á. (2002). *La decoración pictórica de la villa de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba). Las pinturas de la estancia LXII*. Córdoba.
- (2010). «La arquitectura doméstica de la zona occidental de Colonia Patricia Corduba». En: VAQUERIZO, D.; MURILLO, F. J. (eds.). *El Anfiteatro Romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis arqueológico (ss. I-XIII d. C.)*. Córdoba, 415-438.
- CASTRO, E.; CÁNOVAS UBERA, Á. (2010). «La domus del Parque infantil de Tráfico (Córdoba)». *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa*, 2, 121-140.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R.; FERNÁNDEZ DÍAZ, A. (2004). «Un techo pintado en la domus de G. Iulius Silvanus en Segobriga (Saelices, Cuenca, Conventus Carthaginiensis)». En: BORHY, L. (dir.). *Plafonds et voûtes à l'époque antique. Actes du VIIIe Colloque international de l'AIPMA (Budapest, 15-19 mai 2001)*. Budapest, 137-146.
- DAVEY, N.; LING, R. (1983). *Wall-painting in Roman Britain*. Michigan: Sutton.
- DE VOS, M. (1982). «Pavimenti e pitture. Terzo e quarto stile negli scarichi trovati sotto i pavimenti». *RM*, 89.2, 315-352.
- DELAMARE, F. (1984). «Analyse des couches picturales». *Histoire et archéologie. Les Dossiers*, 89, 90-92.
- (2007). *Bleus en poudres. De l'Art à l'Industrie, 5000 ans d'innovations*. París: Presses de l'École des mines de Paris.

- DIDONÉ, A.; HELG, R.; MALGIERI, A.; SALVO, G. (2014). «Glossario per la schedatura delle decorazioni pittoriche». En: SALVADORI, M.; SCAGLIARINI, D. (eds.). *TECT. Un progetto per la conoscenza della pittura parietale romana nell'Italia settentrionale*. Padua, 21-43.
- DUBOIS, Y. (1997). «Les villae gallo-romaines d'Orbe-Boscéaz et d'Yvonand-Mordagne: observations sur les techniques de préparation et de réalisation des parois peintes». En: BÉARAT, H.; FUCHS, M.; MAGGETTI, M.; PAUNIER, D. (eds.). *Roman Wall Painting: Materials, Techniques, Analysis and Conservation. Proceedings of the International Workshop (Fribourg, 7-9 March 1996)*. Fribourg, 153-166.
- (2016). *Ornementation et discours architectural de la villa romaine d'Orbe-Boscéaz*. Lausana.
- DUBOIS-PELERIN, E. (2007). «Décors de parois précieux en Italie au 1er siècle ap. J.-C.: Sources littéraires et données archéologiques». *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 119.1, 103-124.
- ERISTOV, H. (1979). «Corpus des faux-marbres peints à Pompéi». *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 91.2, 693-771.
- (1999). «Le pitture del quarto stile. Quartier de la piscine». En: BARBET, A.; MINIERO, P. (coords.). *La Villa de San Marco a Stabia*. Nápoles, 183-239.
- ERISTOV, H.; GROETEMBRIL, S. (2006). «Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement». En: *La peinture antique des Macédoniens aux Omeyyades: 10 siècles de peintures murales* (Dossiers d'Archéologie; 318), 58-61.
- FALZONE, S. (2003). «L'imitazione dell'opus sectile nella pittura tardo antica a Roma e a Ostia». En: DE NUCIO, M.; UNGARO, L. (eds.). *I marmi colorati della Roma imperiale*. Roma, 171-174.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, A. (2008). *La pintura mural romana de Carthago Noua: Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*. Murcia.
- (2016). «Pintura mural romana en el Barrio del Foro». En: NOGUERA CELDRÁN, J. M.; MADRID BALANZA, M.ª J.; MARTÍNEZ PERIS, I. (eds.). *Barrio del Foro Romano (Molinete, Cartagena). Proyecto Integral de Recuperación y Conservación*. Cartagena, 131-139.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, A.; CASTILLO ALCÁNTARA, A. (2020). «Cenefas y orlas caladas en la pintura romana de Hispania». *Lxcentvm*, xxxix, 177-245.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, A.; NOGUERA CELDRÁN, J. M.; SUÁREZ ESCRIBANO, L. (2014). «Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos». En: ZIMMERMANN, N. (ed.). *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Ephesos, 13-17 september 2010)*. Viena, 473-483.
- FILLOY NIEVA, I.; GIL ZUBILLAGA, E.; IRIARTE KORTAZAR, A. (1992). «La pintura mural romana en Álava: estado de la cuestión». En: JIMÉNEZ, J. L. (ed.). *I Coloquio de Pintura Mural Romana en España (Valencia-Alicante, 9-11 febrero 1989)*. Valencia, 107-113.
- FUCHS, M. (1989). *Peintures romaines dans les collections suisses*. París.
- FUCHS, M.; DUBOIS, Y. (1997). «Peintures et graffiti à la villa romaine de Contigny, Lausanne». *Annuaire de la Société Suisse de Préhistoire et d'Archéologie*, 80, 173-186.
- GAGO MUÑIZ, O. (2020). «La pintura romana en los castros, el ejemplo del Chao Samartín (Asturias)». En: FERNÁNDEZ DÍAZ, A.; CASTILLO ALCÁNTARA, G. (eds.). *La pintura romana en Hispania. Del trabajo de campo a la musealización*. Murcia, 211-224.
- GUIRAL PELEGRÍN, C. (1998). «Pintura romana en Complutum y su entorno». En: *Complutum. Roma en el interior de la Península. Catálogo de la Exposición. Alcalá de Henares (18 de Mayo a 26 de Julio de 1998)*. Alcalá de Henares, 119-127.
- (2002). «Tumbas pintadas en la Hispania romana». En: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (Córdoba, 5-9 junio 2001)*, vol. 2. Córdoba, 81-103.
- (2017). «Pinturas romanas procedentes de Caesaraugusta (Zaragoza), un taller en el valle medio del Ebro». *Zephyrus*, LXXIX, 127-148.
- (2022). «La decoración pintada». En: REMOLÀ, J. A. (ed.). *Vil·la romana dels Munts (Tarraco)*. Tarragona, 243-364.
- GUIRAL PELEGRÍN, C.; FERNÁNDEZ DÍAZ, A.; CÁNOVAS UBERA, Á. (2014). «En torno a los estilos locales en la pintura romana: el caso de Hispania en el siglo II d. C.». En: ZIMMERMANN, N. (ed.). *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Ephesos, 13-17 september 2010)*. Viena, 277-288.
- GUIRAL PELEGRÍN, C.; ÍÑIGUEZ BERROZPE, L. (2020). «El cinabrio en la pintura romana de Hispania». En: ZARZALEJOS, M.; HEVIA, P.; MANSILLA, L. (eds.). *El «oro rojo» en la Antigüedad. Perspectivas de investigación sobre*

los usos y aplicaciones del cinabrio entre la Prehistoria y el fin del mundo antiguo. Madrid, 337-372.

GUIRAL PELEGRÍN, C.; ÍÑIGUEZ BERROZPE, L.; BLANCO, M. (2024). «Rojo cinabrio y azul egipcio en las pinturas del noreste de Hispania». En: CORALLINI, A.; GIULIERINI, P.; SAMPALO, V.; SIRANO, F. (eds.). *Pareti dipinte: Dallo scavo alla valorizzazione. XIV Congresso internazionale dell'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (Napoli-Ercolano, 9-13 settembre 2019)*. Roma, 643-663.

GUIRAL PELEGRÍN, C.; ÍÑIGUEZ BERROZPE, L.; MOSTALAC CARRILLO, A. (2019). «La domus de la calle Añón de Caesar Augusta (Zaragoza) y el programa decorativo del triclinium». *Lucentum*, XXXVIII, 215-241.

GUIRAL PELEGRÍN, C.; MARTÍN-BUENO, M. (1996). Bilbilis I. *Decoración pictórica y estucos ornamentales*. Zaragoza.

GUIRAL, C.; MOSTALAC, A. (1988). «Pinturas murales romanas procedentes de Varea (Logroño)». *Boletín del Museo de Zaragoza*, 7, 57-89.

— (1992). «La pintura mural romana de “Arcobriga” (Monreal de Ariza, Zaragoza)». En: JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (coord.). *I Coloquio de Pintura Mural Romana en España: Actas del coloquio organizado por la Asociación de Pintura Mural Romana en Hispania y el Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Valencia-Alicante, 9-11 de febrero de 1989)*. Valencia, 99-105.

GUIRAL PELEGRÍN, C.; MOSTALAC CARRILLO, A.; CISNEROS CUNCHILLOS, M. (1986). «Algunas consideraciones sobre la imitación del mármol moteado en la pintura romana en España». *Boletín del Museo de Zaragoza*, 5, 259-288.

GUIRAL PELEGRÍN, C.; ZARZALEJOS PRIETO, M. (2006). «La decoración pictórica de la domus de las Columnas Rojas de Sisapo-la Bienvenida (Almodóvar del Campo, Ciudad Real)». En: MAÍLLO, J. M.; BAQUEDANO, E. (eds.). *Miscelánea Homenaje a Victoria Cabrera*, 134-147.

ÍÑIGUEZ BERROZPE, L. (2022). *Metodología para el estudio de la pintura mural romana: El conjunto de las musas de Bilbilis*. Pessac.

ÍÑIGUEZ BERROZPE, L.; GUIRAL PELEGRÍN, C. (2021). «El sistema de relación continua en la pintura mural romana de Hispania». *Zephyrus*, LXXXVIII, 163-189.

ÍÑIGUEZ BERROZPE, L.; GUIRAL PELEGRÍN, C.; MARTÍNEZ TORRECILLA, J. M.; HERNÁNDEZ VERA, J. A.

(2021). «Graccus (Alfaro, La Rioja) y la decoración de la estancia 2 (casa 4)». *Spal*, 30.1, 258-289.

JUHÉ, E. (1990). «La pintura mural». *Laietania* [Mataró], 5 (*Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanyes d'excavació de 1964-68 i 1970*), 32-35.

LAKEN, L. (2001). «Wallpaper patterns in Pompeii and the Campanian Region. Towards a fifth Pompeian style?». En: BARBET, A. (dir.). *La peinture funéraire antique. IVe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C. Actes du Colloque de l'AIPMA (Saint-Romain-en-Gal, 6-10 octobre 1998)*. Paris, 295-300.

LEMOIGNE, L.; SERRALONGUE, J. (2020). «Réseaux, imitation d'opus sectile, guirlandes et candélabres: les décors de cinq salles d'un habitat gallo-romain à Annecy-le-Vieux (Haute-Savoie)». En: BOISLÈVE, J.; MONIER, F. (dirs.). *Peintures et stucs d'époque romaine: Études toichographologiques*. Burdeos (Pictor; 8), 165-183.

LING, R. (1972). «Stucco decoration in pre-augustan Italy». *Papers of British School at Rome*, XI, 11-55.

— (1991). *Roman Painting*. Cambridge: Cambridge University.

MENICONI, S. (2009-2010). «Gli affreschi della piramide Cestia». *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, 64-65, 55-83.

MEYBOOM, P.; MOORMANN, E. (2013). *Le decorazioni dipinte e marmoree della Domus Aurea di Nerone a Roma*. Leuven-Paris-Walpole.

MONTES LÓPEZ, R.; VILLA VALDÉS, Á.. (2015). «Una domus altoimperial en el Castro de Chao Samartín (Asturias): Quién, cómo y por qué». *Férvedes*, 8, 277-284.

MOSTALAC CARRILLO, A. (1996). «La pintura romana en Hispania. Propuesta cronológica del Tercer Estilo». *Anuario de la Universidad Internacional SEK*, 2, 11-27.

MOSTALAC CARRILLO, A., GUIRAL PELEGRÍN, C. (1990). «Preliminares sobre el repertorio ornamental del III y IV estilos pompeyanos en la Península Ibérica». *Italica*, 18, 155-173.

MULLIEZ, M. (2014). *Le luxe de l'imitation: Les trompe-l'œil de la fin de la République romaine, mémoire des artisans de la couleur* (Collection di Centre Jean Bérard; 44). Nápoles.

NIETO PRIETO, F. J. (1979-1980). «Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias». *Ampurias*, 41-42, 79-341.

- PADRÓS MARTÍ, P. (1985). *Baetulo. Arqueología urbana 1975-1985* (Monografies badalonines; 7). Badalona.
- PALÁGYI, S. (2004). «Villa romana und ihre Wandgemälde in Baláca». En: BORHY, L. (dir.). *Plafonds et voûtes à l'époque antique: Actes du VIIIe Colloque International de l'Association International pour la Peinture Murale antique (15-19 mai 2001. Budapest-Vesprém)*. Budapest, 271-277.
- PETERS, W. J. T. (1982). «La composizione delle pitture parietale di IV stile a Roma e in Campania». En: *La regione sotterrata dal Vesuvio: Studi e prospettive. Atti del convegno internazionale (Napoli, 11-15 novembre 1979)*. Nápoles, 635-645.
- PPM (1990-2003). *Pompei, pitture e mosaici*. Roma.
- SABRIÉ, M. y R. (1985). «Décorations murales de Nîmes romaine». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 18, 289-318.
- SÁENZ PRECIADO, J. C.; GARCÍA CHOCANO, O.; GODOY EXPÓSITO, C.; GUINDA LARRAZA, N.; LASARTE ORNA, F.; SALAS MELÉNDEZ, M. P.; MORALES RAMÍREZ, S. (2009). «Trabajos arqueológicos realizados por la Escuela Taller de Restauración de Aragón II en el yacimiento de *Bilbilis* (Calatayud-Zaragoza). Campaña 2008». *Kausis*, 6, 48-60.
- SCHEFOLD, K. (1962). *Vergessenes Pompeji: Unveröffentlichte Bilder römischer Wanddekorationen in geschichtlicher Folge herausgegeben*. Berna.
- SEILER, F. (1992). *Casa degli Amorini dorati (VI 16, 7.38) (Häuser in Pompeji; 5)*. München.
- STROCKA, V. M. (1975). «Pompejanische Nebenzimmer». En: ANDREAE, B.; KYRIELEIS, H. (eds.). *Neue Forschungen in Pompeji*. Recklinghausen, 101-106.
- THOREL, M. (2011). «Le rôle des imitations d'*opus sectile* dans la peinture murale gallo-romaine (deuxième moitié du Ier siècle - fin du IIIe siècle p. C.)». En: BALMELLE, C.; ERISTOV, H.; MONIER, F. (eds.). *Décor et architecture en Gaule entre l'Antiquité et le Moyen Âge (Actes du colloque international Université de Toulouse II Le Mirail 9-12 octobre 2008)*. Burdeos, 485-497.
- VELASCO ESTRADA, V. (2020). «La pintura romana del siglo III d. C. en Carthago Nova: La habitación 13 del Edificio del Atrio». En: FERNÁNDEZ DÍAZ, A.; CASTILLO ALCÁNTARA, G. (eds.). *La pintura romana en Hispania: Del estudio de campo a su puesta en valor*. Murcia, 121-131.
- ZARZALEJOS PRIETO, M. M.; FERNÁNDEZ OCHOA, C.; HEVIA GÓMEZ, P.; ESTEBAN BORRAJO, G.; PINA BURÓN, M. R. (2019). «The urban decline of Sisapo-La Bienvenida (Ciudad Real, Spain): Signs and archaeological evidence». En: ANDREU PINTADO, J.; BLANCO-PÉREZ, A. (eds.). *Signs of weakness and crisis in the Western cities of the Roman Empire (c. II-III AD)*. Stuttgart, 83-99.

UU. EE.	1014	1046	1047	1125	1142	1159	1171	1178	1217	1343	1597	1628	1640	1744	1751
Fecha	Segunda mitad del s. IV	Segunda mitad del s. IV	Segunda mitad del s. IV	S. II	S. VII	Primera mitad del s. V	S. III	Final del s. VI, inicios del s. VII	Ss. II-V	Ss. I-II	S. XVI	Mitad del s. III	Final del s. III, inicios del s. IV	Segunda mitad del s. IV	Mitad del s. III
1										X					
2										X					
3										X					
4										X					
5										X	X				
6														X	
7														X	
8							X								
9	X											X	X		
10			X					X				X			
11		X	X												
12	X														
13		X	X		X	X		X	X	X			X	X	
14				X											X

Tabla I. Relación de los catorce conjuntos pictóricos con las UU. EE.

Localidad	Estructura	Decoración	Cronología	Bibliografía
Can Xammar (Mataró, Barcelona)		Fragmentos de fondo blanco con filetes rojos, negros y amarillos	Anteriores a la segunda mitad del s. I d. C.	Juhé 1990, 33-35
Castro Chao Samartín (Grandas de Salime, Asturias)	<i>Domus</i> . Estancia C22-R: cubículo	Zona media de color blanco dividida en paneles con dobles filetes rojos y bandas negras	S. I d. C.	Montes y Villa 2015, 282 Gago 2020, 216-217
<i>Baelulo</i> (Badalona). Solar contiguo a la Torre Vella	Taberna (4)	Zona media con paneles blancos y trazos de encuadramiento amarillos, separados por bandas negras	S. I d. C.	Padrós 1985, 44-45, figs. 15-16 Aquilué 1985, 32
<i>Emerita Augusta</i> (Mérida)	Casa del Mitrco. Habitación D «del mosaico cósmico»	Zócalo y zona media compartimentados en paneles blancos con trazos negros y con roseta en la esquina, separados mediante bandas rojas	Finales del s. I d. C. inicios del s. II d. C.	Abad 1982a, 47-48, fig. 29
<i>Bilbilis</i> (Calatayud, Zaragoza)	Sector SPIII	Zona media con paneles blancos y filetes rojos	S. II d. C.	Guiral y Martín-Bueno 1996, 287-289, 294-295
<i>Bilbilis</i> (Calatayud, Zaragoza)	Edificio CIV. Taberna (E5)	Zona media con paneles blancos y filetes dobles verdes y rojos, separados por bandas negras	S. II d. C.	Sáenz Preciado <i>et al.</i> 2009, 54
<i>Carthago Nova</i> (Cartagena)	<i>Domus</i> de la Fortuna. Corredor V	Paneles blancos separados por bandas rojas	Anteriores a la segunda mitad del s. II d. C.	Fernández 2008, 275, 280-283, figs. 45-46
<i>Carthago Nova</i> (Cartagena). Calle Caridad-Cristóbal La Corta		Paneles blancos con doble filete negro y motivos vegetales en el ángulo, bordeados por bandas rojas	Primera mitad del s. II d. C.	Fernández 2008, 340-342, fig. 58, lám. 66
<i>Carthago Nova</i> (Cartagena)	Edificio del Atrio. Estancia 4	Panel blanco con filete negro y motivo vegetal en el ángulo, bordeado por bandas rojo burdeos	Finales del s. II d. C.	Fernández, Noguera y Suárez 2014, 479 y 481
<i>Carthago Nova</i> (Cartagena)	Edificio del Atrio. Estancia 11	Panel blanco con filete negro y motivo vegetal en el ángulo, bordeado por bandas rojo burdeos	Finales del s. II d. C.	Fernández, Noguera y Suárez 2014, 479 y 481
<i>Carthago Nova</i> (Cartagena)	Edificio del Atrio. Estancia 13A	Zona media con paneles blancos y filetes negros, separados por bandas rojas	S. III d. C.	Velasco 2020, 125-126
<i>Sisapo</i> (La Bienvenida, Ciudad Real)	<i>Domus</i> de las Columnas Rojas. Cubículo 9	Zona media con paneles blancos y filetes rojos, separados por bandas rojas	Finales del s. II d. C.	Guiral y Zarzalejos 2006, 40-47
<i>Corduba</i> (Córdoba)	<i>Domus</i> del Sátrio. Pasillo 4	Zona media con paneles blancos y filetes rojos, separados por bandas rojas	Segundo cuarto del s. III d. C.	Cánovas 2010, 434, fig. 206 Castro y Cánovas 2010, 134
<i>Complutum</i> (Alcalá de Henares)	Casa de los Grifos. Cocina.	Zona media con paneles blancos con trazos rojos y/o negros, separados por bandas rojas	S. III d. C.	Guiral 1998, 123
<i>Emerita Augusta</i> (Mérida)	Casa del Anfiteatro. Taberna	Zócalo de fondo blanco moteado y zona media con paneles blancos con finos tallos vegetales, separados por bandas rojas	275-350 d. C.	Abad 1982a, 69, fig. 87

Tabla II. Pinturas de fondo blanco en Hispania.

LA CERÀMICA VIDRIADA ROMANA DEL CARRER LÓPEZ PELÁEZ, I

Josep Francesc Roig Pérez

jfroig@tinet.cat

ORCID 0000-0002-0656-5155

Resum

Es presenta un conjunt de fragments de ceràmica vidriada romana de gran interès arqueològic, ja que venen a ampliar i enriquir el nombre d'exemplars coneguts a la ciutat de Tarragona. La cronologia, la procedència i la tipologia de les peces identificades esdevenen una mostra més de la complexa societat tarraconense durant l'alt Imperi.

Paraules clau: ceràmica vidriada romana, Tàrraco

Resumen

Se presenta un conjunto de fragmentos de cerámica vidriada romana de gran interés arqueológico, ya que vienen a ampliar y enriquecer el nombre de ejemplares conocidos en la ciudad de Tarragona. La cronología, la procedencia y la tipología de las piezas identificadas son una muestra más de la compleja sociedad tarraconense durante el Alto Imperio.

Palabras clave: cerámica vidriada romana, Tarraco

Abstract

We presented several and interesting Roman glazed pottery fragments. They come to expand and enrich the numbers of known specimens in the city of Tarragona. The chronology, origin and typology of the identified pieces are one more example of the complex Tarragona society during the High Empire.

Keywords: Roman glazed pottery, Tarraco

1. La ceràmica vidriada romana

El que es coneix com a ceràmica vidriada romana és en realitat una producció concreta de vaixel·la de taula (per beure i servir líquids) amb revestiment vitri, semiluxosa, d'àmplia difusió geogràfica, però no gaire nombrosa quantitativament. La finalitat de la vitrificació era impermeabilitzar la peça, alhora que pretenia imitar prototipus metàl·lics, especialment de plata i bronze.

El procés de fabricació de les ceràmiques vidriades implicava una doble cocció. En primer lloc, s'elaborava el recipient i es coïa a una temperatura entorn dels 1.000 °C. Després s'hi aplicava un esmalt vitri per sobre i s'introduïa de nou al forn, però ara a una temperatura menor, entorn dels 700 °C, i atmosfera oxidant. El vidriat s'aconseguia barrejant silicat de plom amb arenes quarzíques matxucades, amb un percentatge del 65-70 % per al primer i del 30 % per al segon. Pel que fa a la coloració, s'aconseguia afegint-hi òxids, en aquest cas òxid de coure per als pigments verds i òxid de ferro per als grocs. Dins del forn, les

peces eren col·locades boca avall, tal com indiquen les gotes d'esmalt que s'observen als llavis i a les parts superiors de les anses (Atik 1995, 23, fig. 11A; Ballardini 1964, 77-91; Cuomo 2007, 377-419; Morillo 2017, 384 i 391; Morillo, Morais i Durán 2019, 152; Paz Peralta 2008, 490; Quevedo i Segura 2021, 36-37; Sannazaro 2005, 423-424).

Tot i que aquesta tècnica ja era coneguda des del tercer mil·lenni en pobles d'Egipte i Mesopotàmia, la ceràmica vidriada d'època romana s'origina en tallers de l'Àsia Menor (Mítilene, Perge, Esmirna, Pèrgam o Tars) a inicis del segle I aC. Poc després, a partir de mitjan segle I dC, es difondrà a les províncies occidentals. La seva presència en gairebé la totalitat dels mercats mediterranis confirmaria el fet que sorgissin noves *figlinae* —allunyades de l'Orient—, amb models i característiques tècniques, estilístiques i de producció propis de cada regió. En aquest sentit, s'han detectat tallers al centre i al nord de la península Itàlica (Laci, Campània i altres centres vinculats a la fabricació de TS itàlica), al centre i al nord de la Gàl·lia,

a la vall del Roine i la zona del Migdia francès (Lió, Saint-Rémy-en-Rollat, Lezoux, Vichy), a Britània i també a Hispània, en concret a la vall del riu Najerilla —a l'entorn de *Tritium Magallum*—, a *Emerita Augusta* i en altres punts de la Bètica (Bustamante i Sabio 2016; Casas i Merino 1990; Desbat 1986; Gioia 2006, 139-140; Gohier 2018; Gohier, Capelli i Cabella 2016; López Mullor 1978; 1981; Maccabruni 1987, 168-170; 1995, 51; Morillo 2017, 392, 397, 419-421; Morillo, Morais i Durán 2019, 153-154; Paz 2008, 490; Quevedo i Segura 2021, 36-37; Sannazaro 2005; Vertet 1986; Vilvorder 2010, 288-289).

Pel que fa a la cronologia, tal com ja hem dit, els models més antics —d'Àsia Menor— els datem en època republicana; la resta de tallers, més occidentals, s'inicien entorn de finals del segle I aC i la meitat del segle I dC, fins a arribar als segles II i III dC per a les produccions més concretes nord-itàliques i de la vall del Roine. Per a les produccions pròpiament hispàniques es proposa una cronologia de finals del segle I dC - inicis del segle II dC (Bustamante i Sabio 2016; López Mullor 1981, 204; Morillo 2017, 419-421; Morillo, Morais i Durán 2019, 154; Paz Peralta 2008, 491-492). Val a dir també que sovint se'ns fa difícil distingir les diferents produccions, en particular les hispanes. La falta d'estudis arqueomètrics és un greu handicap amb el qual hem de conviure.

Dins de les vidriades també hi ha una producció concreta de llànties, les quals són alhora una imitació d'exemplars metàl·lics. De manera genèrica, la cronologia per a les llànties vidriades va des d'època tiberiana fins al segle III dC, un marc temporal definit a partir de paral·lelismes no vidriats. Alhora, per al cas concret de les llànties *Firmalampen*, un tipus molt conegut, homogeni, simple a nivell formal, i del qual es coneix el lloc de producció, la vall del Po, sabem que la seva versió vidriada també fou elaborada en tallers allunyats del seu punt de fabricació original (Morillo 2017, 408-409; Morillo, Morais i Durán 2019, 156).

2. El conjunt del carrer López Peláez, I

El conjunt de fragments de ceràmica vidriada romana exhumats durant els treballs arqueològics al número 1 del carrer López Peláez de Tarragona (fig. 1) venen a ampliar i enriquir el nombre d'exemplars coneguts a la ciutat de Tarragona, però també a la resta de la península Ibèrica.

A Hispania aquesta producció apareix en percentatges reduïts (Morillo 2017; Morillo, Morais i Durán 2019, 170-171; Paz Peralta 2008, 492; Quevedo i Segura 2021, 41), també a Tàrraco (García, Pociña i Remolà

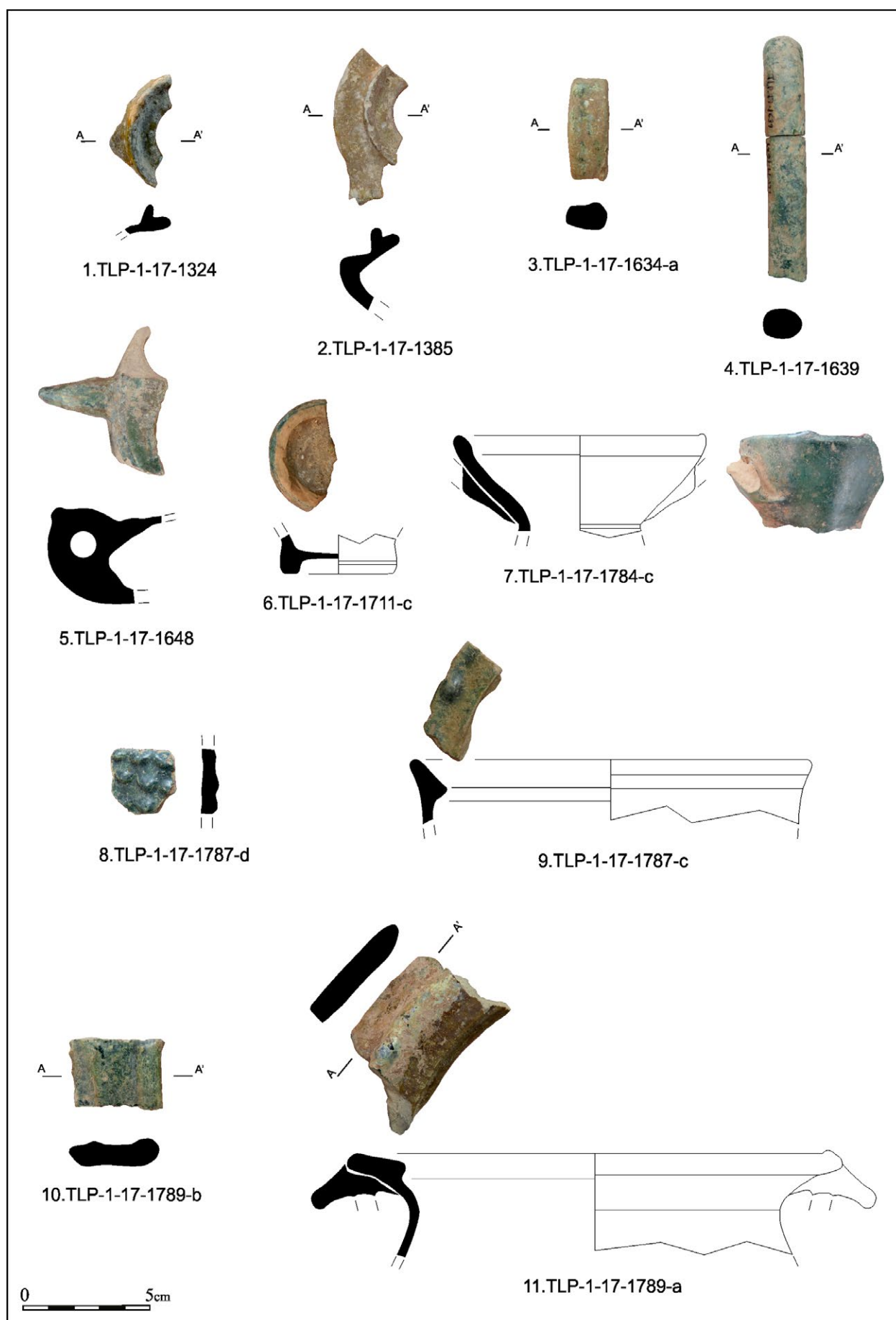
1997, 179-209; Trullén i Remolà 2014, 94-122). És, doncs, en aquest sentit que cal realçar aquest conjunt, ja que la seva diversitat cronològica i de procedència ens confirma —novament— el paper important que va tenir la capital de la *Provincia Citerior* dins del món romà, i la seva connexió amb altres centres comercials de la Mediterrània.

Aquest conjunt de 32 fragments —alguns d'ells informes— presenta una gran diversitat de procedència, cronologia i tipologia. En primer lloc, destaquem tres fragments de llàntia: el disc d'una Dr. 20, 27 o 28 d'origen campanià (TLP-17-1648), el bec d'una *Firmalampen* tipus Loeschcke X / Dr. 5 de producció indeterminada (TLP-17-1385), i un altre fragment de *Firmalampen*, del qual no podem especificar el tipus però sí la producció, lacial o campaniana (TLP-17-1324). A continuació, i ja dins de la ceràmica de taula, cal destacar un peu (TLP-17-1711-c) i una carena (TLP-17-1816) d'escif o càntar d'origen campanià. Alhora, un d'informe decorat amb escames de pinya (TLP-17-1787-d), associat a una tercera copa però de producció lacial. També d'origen lacial són una vora de copa (TLP-17-1787-c) del tipus 3 de Sannazaro (Sannazaro 2005) i una d'olla (TLP-17-1789-a) del tipus 11 del mateix autor (Sannazaro 2005). Finalment, i de producció hispana, hi ha la vora d'una gerra (TLP-17-1784-c) tipus XII-b de López Mullor (López Mullor 1981).

Pel que fa a la cronologia, les peces més antigues són les de fabricació campaniana (finals del segle I aC - meitat del segle I dC), amb l'excepció de la llàntia de disc, la qual presenta una cronologia del 50 dC - segle II dC. A continuació, les peces de fabricació hispana, com ara la gerra TLP-17-1784-c, amb una datació concreta d'últim terç del segle I dC (López Mullor 1981, 73-74). I, per fi, les peces de producció lacial, amb una datació concreta del 70 dC - segle III dC, així com les llànties TLP-17-1324 i TLP-17-1385, les quals, i a partir de paral·lels no vitrificats, es daten entre el 75 dC i el segle III dC.

Finalment, cal apuntar que la majoria de peces foren recuperades en estrats de terra on eren clarament residuals, amb tres excepcions: la llàntia *Firmalampen* (TLP-17-1385), l'olla tipus 11 de Sannazaro (TLP-17-1789-a) i l'ansa d'olla TLP-17-1789-b. En aquests tres casos la datació de la peça és coincident amb la cronologia de l'estrat on foren exhumades.

En resum, la publicació d'aquest conjunt permet afegir noves dades sobre aquesta interessant producció, la qual ens evidencia l'existència d'una societat tarraconense urbana, amb un alt nivell adquisitiu, complexa, cosmopolita, i plenament integrada dins dels circuits comercials i de convenció de la cultura romana altimperial.

3. Inventari

TLP-1-17-1324

Forma: 1 fragment de disc de llàntia.

Tipus: *Firmalampen*.

Característiques físiques: vidriat de color verd, poc consistent. Concrecions i alteracions fruit de la seva utilitat. Pasta de color gris o taronja en aquells punts més aïllats del punt de combustió; de bona qualitat, mica platejada i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: lacial o campaniana.

Cronologia: 75 dC - segle III dC.

Context arqueològic: recuperada dins d'un potent estrat d'argiles amb ceràmica, monedes i objectes metàl·lics, i amb una datació d'inicis del segle V dC.

TLP-1-17-1385

Forma: 1 disc de llàntia amb part del bec.

Tipus: *Firmalampen* (Loeschcke X / Dressel 5).

Característiques físiques: vidriat de color verd a l'exterior. Concrecions de color taronja a l'interior i calcàries a l'exterior. Pasta de color gris, cremada.

Producció: indeterminada.

Cronologia: 75 dC - segle III dC.

Context arqueològic: recuperada dins d'un estrat de terra de textura granulosa i color bru vermellós, i amb una datació d'època flàvia fins al segle II dC.

TLP-1-17-1634-a

Forma: 1 ansa.

Tipus: càntar?

Característiques físiques: amb restes de motllures en ambdós extrems. Vidriat verd pàl·lid, concrecions terroses. S'hi observen gotes, fruit d'un excés d'esmalt. Pasta de color beix, ben depurada, arenosa; no s'hi observen desgreixants.

Producció: hispana?

Cronologia: finals del segle I dC - inicis del segle II dC.

Context arqueològic: dins d'un estrat de terra amb argiles, pedres, ceràmica i abundants restes constructives, i amb una datació de primera meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1634-b

Forma: 4 fragments informes d'una mateixa peça.

Tipus: gerra o olla?

Característiques físiques: vidriat poc brillant, de color verd a l'exterior i groc fosc a l'interior. Concrecions terroses de forma puntual a l'exterior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles, puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: lacial.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: dins d'un estrat de terra amb argiles, pedres, ceràmica i abundants restes construc-

tives, i amb una datació de primera meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1639

Forma: 2 anses que enganxen.

Tipus: gerra?

Característiques físiques: vidriat verd i concrecions terroses. Pasta de color gris, cremada.

Producció: indeterminada.

Cronologia: indeterminada.

Context arqueològic: dins d'un estrat d'abocament de residus, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1648

Forma: 1 ansa de llàntia de disc.

Tipus: Dr. 20, 27 o 28.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i decoració. Concrecions de color taronja a l'interior. Argila bona, depurada, arenosa, puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: 50 dC - segle II dC.

Context arqueològic: dins d'un estrat d'abocament de residus, i amb una datació de finals del segle II - primera meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1711-a

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses en ambdues cares. Pasta arenosa i verdosa per excés de cocció.

Producció: indeterminada.

Cronologia: indeterminada.

Context arqueològic: dins d'un estrat d'abocament de residus, i amb una datació de segona meitat del segle II dC.

TLP-1-17-1711-b

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: restes de pigment de color blanc a l'interior. Vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses a l'exterior. Pasta arenosa i verdosa per excés de cocció.

Producció: indeterminada.

Cronologia: indeterminada.

Context arqueològic: dins d'un estrat d'abocament de residus, i amb una datació de segona meitat del segle II dC.

TLP-1-17-1711-c

Forma: 1 peu.

Tipus: escif o càntar.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior. Concrecions terroses en abundància. Pasta rosada amb vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: dins d'un estrat d'abocament de residus, i amb una datació de segona meitat del segle II dC.

TLP-1-17-1728

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Pasta de color beix, de bona qualitat, amb petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: dins d'un nivell de terraplenament, i amb una datació de segle II dC.

TLP-1-17-1751

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: dins d'un estrat de terra esponjós amb ceràmica, estucs, tègules i ímbrexs, i amb una datació de meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1784-a

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses en abundància. Pasta de color beix, de bona qualitat, amb puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: dins d'un estrat de terra de textura granulosa amb ceràmica i material constructiu, en particular tègules i ímbrexs, i amb una datació de segona meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1784-b

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd metàl·lic a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses en abundància. Pasta de color beix, de bona qualitat, amb puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: dins d'un estrat de terra de textura granulosa amb ceràmica i material constructiu, en particular tègules i ímbrexs, i amb una datació de segona meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1784-c

Forma: 1 vora de gerra.

Tipus: XII-b de López Mullor.

Característiques físiques: amb arrencament d'ansa i gotes d'esmalt, que indicarien la col·locació de la peça en posició invertida. Vidriat verd a l'exterior, fins a cobrir tot el llavi, i groc a l'interior. Pasta de color beix, arenosa, i de bona qualitat.

Producció: hispana.

Cronologia: últim terç del segle I dC (López Mullor 1981, 73-74).

Context arqueològic: dins d'un estrat de terra de textura granulosa amb ceràmica i material constructiu, en particular tègules i ímbrexs, i amb una datació de segona meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1784-d

Forma: 1 informe.

Tipus: gerra o olla?

Característiques físiques: vidriat poc brillant, verd a l'exterior i groc verdós a l'interior. Concrecions terroses a l'exterior, al llarg de tota la superfície. Argila bona, depurada, arenosa, puntets blancs i negres.

Producció: lacial.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: dins d'un estrat de terra de textura granulosa amb ceràmica i material constructiu, en particular tègules i ímbrexs, i amb una datació de segona meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1787-a

Forma: 2 informes.

Tipus: indeterminats.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses en abundància, sobretot a l'exterior. Pasta de color beix, de bona qualitat, i amb puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.
Context arqueològic: estrat d'argiles, sorres i graves que conté petits abocaments de restes constructives, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1787-b

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior (molt craquejat) i groc a l'interior. Concrecions terroses en abundància, sobretot a l'exterior. Pasta de color verd per excés de cocció, arenosa.

Producció: hispana?

Cronologia: finals del segle I dC - inicis del segle II dC?

Context arqueològic: estrat d'argiles, sorres i graves que conté petits abocaments de restes constructives, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1787-c

Forma: 1 carena.

Tipus: indeterminada.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses en abundància, sobretot a l'exterior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.

Context arqueològic: estrat d'argiles, sorres i graves que conté petits abocaments de restes constructives, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1787-d

Forma: 1 informe.

Tipus: escif o càntar.

Característiques físiques: presenta decoració d'escames de pinya a l'exterior. Vidriat verd a l'exterior (molt craquejat) i groc a l'interior. Concrecions terroses a l'interior. Pasta de color verd per excés de cocció, arenosa.

Producció: lacial.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: estrat d'argiles, sorres i graves que conté petits abocaments de restes constructives, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1787-e

Forma: 1 vora de copa.

Tipus: 3 de Sannazaro.

Característiques físiques: s'hi observen gotes d'esmalt, que indicarien la col·locació de la peça en posició invertida. Vidriat poc brillant, de color verd a l'exterior fins a cobrir el llavi i vidriat groc fosc a l'interior. Concrecions terroses sobretot a l'interior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles, puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: producció lacial.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: estrat d'argiles, sorres i graves que conté petits abocaments de restes constructives, i amb una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1789-a

Forma: 1 carena i 1 vora d'olla amb arrencament d'ansa que enganxen.

Tipus: 11 de Sannazaro.

Característiques físiques: amb gotes d'esmalt a laleta i a l'arrencament de l'ansa, que indicarien la col·locació de la peça en posició invertida. Ansa motllurada (a manera de decoració vegetal). Vidriat poc brillant, de color verd a l'exterior i groc fosc a l'interior. Concrecions terroses en ambdues cares. Pasta verdosa per excés de cocció, però s'hi observen vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: producció lacial.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: estrat de llims amb acumulacions de material ceràmic, i amb una datació de primera meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1789-b

Forma: 1 ansa.

Tipus: olla (Sannazaro 2005).

Característiques físiques: motllurada longitudinalment, i amb decoració d'escames en un dels extrems. Vidriat verd. Pasta verdosa per excés de cocció, però s'hi observen vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: tant la pasta com la decoració permeten identificar-la amb una producció de la Itàlia central.

Cronologia: 70 dC - segle III dC.

Context arqueològic: estrat de llims amb acumulacions de material ceràmic, i amb una datació de primera meitat del segle III dC.

TLP-1-17-1795-a

Forma: 1 informe.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?). Producció italiana.

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.

Context arqueològic: estrat de llims amb sorres amb material ceràmic, carbons, cendres i fauna, i amb una datació de meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1795-b

Forma: 1 fons.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i també a l'interior. Moltes concrecions terroses en ambdues cares. Pasta de color gris per excés de cocció.

Producció: indeterminada.

Cronologia: indeterminada.

Context arqueològic: estrat de llims amb sorres amb material ceràmic, carbons, cendres i fauna, i amb una datació de meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1800

Forma: 1 carena.

Tipus: copa o crater?

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses a l'exterior. Pasta de color gris per excés de cocció, de bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.

Context arqueològic: estrat d'abocament de residus, i una datació de segona meitat del segle IV dC.

TLP-1-17-1816-a

Forma: 1 carena.

Tipus: escif o càntar.

Característiques físiques: restes de pigment de color blanc (?) a l'interior. Vidriat verd a l'exterior i groc a l'interior. Concrecions terroses i rosades a l'interior. Pasta de color beix, de bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.

Context arqueològic: farciment constructiu, amb una datació de finals del segle II - inicis del segle III dC.

TLP-1-17-1816-b

Forma: 1 informe amb arrencament d'ansa i restes de decoració d'escames de pinya.

Tipus: indeterminat.

Característiques físiques: vidriat verd a l'exterior i groc metal·litzat a l'interior. Pasta de color beix grisós, de molt bona qualitat, petites vacuoles i puntets negres d'origen volcànic (augita?).

Producció: campaniana.

Cronologia: finals del segle I aC i meitat del segle I dC.

Context arqueològic: farciment constructiu, amb una datació de finals del segle II - inicis del segle III dC.

Bibliografia

ARTHUR, P. (1978). «The Lead Glazed Wares of Roman Britain». A: ARTHUR, P.; MARSCH, G. (ed.). *Early Fine Wares in Roman Britain*. Oxford (BAR; 57), 293-355.

ATIK, N. (1995). *Die Keramik aus den Südthermen von Perge*. Tübingen.

BALLARDINI, G. (1964). *L'eredità ceramistica dell'antico mondo romano*. Roma.

BELTRÁN, M. (1990). «Cerámica vidriada». A: BELTRÁN, M. (ed.). *Guía de la cerámica romana*. Saragossa, 187-191.

BIAGINI, M. (1992). «La ceramica invetriata campano laziale in Liguria». *Rivista Studi Liguri*, LVIII, 131-146.

BUSTAMANTE, M.; SABIO GONZÁLEZ, R. (2016). «Un posible taller de cerámica vidriada en *Augusta Emerita*». A: JÁRREGA, R.; BERNI, P. (ed.). *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*. Tarragona (Monografías Ex Officina Hispana; III), 874-885.

CASAS, J.; MERINO, J. (1990). «Troballes de ceràmica vidriada d'època romana a les comarques costaneres de Girona». *Cypsela*, 8, 139-155.

CUOMO DI CAPRIO, N. (2007). *Ceramica in archeologia 2: Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi di indagine*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

DESBAT, A. (1986a). «Céramiques romaines à glaçure plombifère de Lyon et de Vienne». A: RIVET, L. (coord.). *SFECAG. Actes du Congrès de Toulouse*. Marsella, 33-39.

— (1986b). «Céramiques romaines à glaçure plombifère des fouilles de Lyon (Hauts-de-Saint-Just, Rue des Farges, La Solitude). *Figlina*, 7, 105-124.

— (1995). «Les productions précoces de céramique à glaçure plombifère de la vallée du Rhône». A: RCRF. *Acta 34*. Székesfehérvár, 39-48.

GARCÍA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. (1997). «Un context ceràmic d'inicis del segle II d. C. a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)». *Pyrenae*, 28, 179-209.

GENTILI, G. V. (1972). «La ceramische invetriate romana di Sarsina». A: *I problema della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico*. Bolonya, 177-194.

GIOIA, E. di (2006). *La ceramica invetriata in area vesuviana*. Roma.

GOHIER, P. (2018). *Les céramiques à glaçure plombifère antiques en Gaule méridionale et dans la vallée du Rhône (Ier siècle av. J.-C. - IIIe siècle apr. J.-C.)*. Dremil e la Faja (Archéologie et Histoire Romaine; 40).

GOHIER, P.; CAPELLI, C.; CABELLA, R. (2016). «Les céramiques à glaçure plombifère en Gaule Méridionale: nouvelles données archéologiques et archéométriques». A: RIVET, L.; SAULNIER, S. (coord.). *SFECAG. Actes du Congrès d'Autun*. Marsella, 583-596.

LÓPEZ MULLOR, A. (1978). «Cerámica romana vidriada». *Investigació Arqueològica. Butlletí Informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona*, 27-28, 68-74.

— (1981). «Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de cerámica vidriada romana en Cataluña». *Ampurias*, 43, 201-215.

MACCABRUNI, C. (1987). «Ceramica con invetriatura al piombo». *Céramiques hellénistiques et romaines*, II. París, 167-189.

— (1995). «Ceramica invetriata con decorazione a rilievo. Nuovo ritrovamenti del territorio pavese». RCRF. *Acta 34*, Székesfehérvár, 49-61.

- MARTIN, A. (1992). «La cerámica invetriata romana: la testimonianza dell'area NE delle terme del Nuotatore ad Ostia». A: PAROLI, L. (ed.). *La cerámica invetriata tardoantica e altomedieval en Italia*. Florència, 323-329.
- (1995). «Central Italian lead-glazed ware». *RCRF. Acta* 34, Székesfehérvár, 63-68.
- MORILLO, A. (2017). «La cerámica vidriada romana en Hispania». A: FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A.; ZARZALEJOS, M. (ed.). *Manual de cerámica romana III. Cerámicas romanas de época altoimperial en Hispania. Cerámica común de mesa, cocina y almacenaje. Imitaciones hispanas de producciones romanas universales*. Alcalá de Henares, 381-433.
- MORILLO, A.; MORAIS, R.; DURÁN, R. (2019). «Cerámica vidriada romana en los contextos altoimperiales del campamento de León (España)». *Saguntum*, 51, 151-175.
- PASSELAC, M. (1993). «Céramique romaine á glaçure plombifère». A: PY, M. (dir.). *Dictionnaire des céramiques antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6, 430-434.
- PAZ PERALTA, J. A. (1998a). «Cerámica vidriada y Fayenza». A: BELTRÁN LLORIS, M. (coord.). *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. III. *El Instrumentum Domesticum de la «Casa de los Delfines»*. Saragossa, 476-492 i 874-876.
- (1998b). «Lucernas vidriadas». A: BELTRÁN LLORIS, M. (coord.). *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. III. *El Instrumentum Domesticum de la «Casa de los Delfines»*. Saragossa, 609-610.
- (2008). «La producción de cerámica vidriada». A: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. Cadis, 489-494.
- QUEVEDO, A.; SEGURA, A. (2021). «Cerámica vidriada de Italia central en Águilas». *Alberca [Lorca]*, 19, 35-42.
- SANNAZARO, M. (2005). «Cerámica invetriata». A: GANDOLFI, D. (ed.). *La cerámica e i materiali di età romana: Classi, produzioni, commerci e consumi*. Bordighera: Istituto Internazionale di Studi Liguri, 423-432.
- TRULLÉN, A.; REMOLÀ, J. A. (2014). «Contextos cerámicos alto-imperiales de Tarraco (siglos I-III d. C.)». A: ROCA, M.; MADRID, M.; CELIS, R. (ed.). *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el Mediterrani Occidental*. Barcelona, 94-122.
- VERTET, H. (1986). «Recherches sur les glaçures plombifères fabriquées dans le centre de la Gaule». A: RIVET L. (coord.). *SFECAG. Actes du Congrès de Toulouse*. Marsella, 25-32.
- VILVORDER, F. (2010). «La céramique à glaçure plombifère du Haut-Empire». A: BRULET, R.; VILVORDER, F.; DELAGE, R. (coord.). *La céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*. Turnhout, 286-293.

ESTUDI NUMISMÀTIC DEL CONJUNT DE MONEDES I FITXES (PLOMS MONETIFORMES) DOCUMENTADES EN EL NÚM. I DEL CARRER LÓPEZ PELÁEZ

Immaculada TEIXELL NAVARRO

Serveis Territorials de Tarragona del Departament de Cultura

iteixell@gencat.cat

ORCID 0000-0001-7453-875X

Resum

L'estudi numismàtic del núm. 1 del carrer López Peláez (Tarragona) posa èmfasi en la circulació monetària local i regional d'època romana, la presència d'emissions irregulars i el paper de les imitacions com a resposta a la manca de fraccionaris. Es destaca l'ús de monedes retallades i la preeminència de seques occidentals. Així mateix, dues *tesserae* monetiformes contribueixen a interpretar l'espai com un *horreum* destinat a l'emmagatzematge i la distribució de cereals. L'estudi global reforça la importància d'una aproximació contextual i integrada per comprendre els usos, els valors i els significats socials de les peces numismàtiques en el marc de la Tàrraco romana.

Paraules clau: circulació de moneda, emmagatzematge (*horreum*), imitacions, context arqueològic, Tàrraco

Resumen

El estudio numismático del número 1 de la calle López Peláez (Tarragona) pone énfasis en la circulación monetaria local y regional de época romana, la presencia de emisiones irregulares y el papel de las imitaciones como respuesta a la falta de fraccionarios. Se destaca el uso de monedas recortadas y la preeminencia de cecas occidentales. Asimismo, dos *tesserae* monetiformes contribuyen a interpretar el espacio como un *horreum* destinado al almacenaje y la distribución de cereales. El estudio global refuerza la importancia de una aproximación contextual e integrada para comprender los usos, los valores y los significados sociales de las piezas numismáticas en el marco de la Tarraco romana.

Palabras clave: circulación de moneda, almacenaje (*horreum*), imitaciones, contexto arqueológico, Tarraco

Resum

The numismatic study of number 1 López Peláez Street (Tarragona) highlights local and regional coin circulation during the Roman period, the presence of irregular issues and the role of imitations as a response to the shortage of small denominations. It emphasizes the use of cut coins and the predominance of western mints. Additionally, two coin-shaped *tesserae* support the interpretation of the space as a *horreum* used for the storage and distribution of grain. The overall study underscores the importance of a contextual and integrated approach to understanding the uses, values and social meanings of numismatic finds within Roman Tarraco.

Keywords: coin circulation, storage (*horreum*), imitations, archaeological context, Tarraco

Fer un estudi numismàtic de totes les monedes trobades en un jaciment arqueològic és fonamental per diverses raons. Primer, les monedes poden proporcionar informació precisa sobre les dates d'ocupació del jaciment i ajudar a establir una cronologia exacta. A més, les monedes reflecteixen aspectes econòmics, comercials i polítics de l'època i ofereixen una visió detallada de les relacions entre diferents cultures i regions. També poden revelar dades sobre la tecnologia i els materials utilitzats en la seva fabricació, així com sobre les pràctiques religioses i simbòliques de la societat que les va emetre. En resum, l'estudi numismàtic és una eina clau per comprendre millor la història

i la cultura d'un lloc arqueològic i, si s'hi aplica una aproximació contextual, es pot obtenir una visió més rica i detallada de com es van utilitzar les peces numismàtiques i què significaven per a les persones de l'època. La fita és entendre les accions individuals i les decisions que van portar a la deposició de les monedes, per comprendre-les millor conjuntament amb els seus contextos, i també les persones que les van usar, i intentar entendre les històries quotidianes i puntuals que poden emanar del seu ús.

No és objecte d'aquest capítol arribar a totes aquestes fites, però sí que ho és assolir dos objectius. Per

una banda, es proporciona l'inventari i la classificació completa de totes les peces exhumades durant els treballs arqueològics (vegeu inventari = inv.), per tal de ser considerada en interpretacions més globals i generalistes que ajudin a comprendre el mateix jaciment com a tal, així com en relació amb el seu entorn immediat i la globalitat cultural de la qual formava part en època romana. Les principals característiques de les monedes, així com les conclusions i reflexions extretes de la seva anàlisi, han estat destacades en el subapartat «El conjunt numismàtic».

En segon terme, en el següent apartat es vol reivindicar l'estudi de monedes i altres peces monetals en el seu context estratigràfic i des d'una perspectiva global i integradora amb la resta de la cultura material, cosa que permet descobrir i explorar el passat amb més profunditat. En aquest cas, la identificació de dues fitxes (*tesserae*) ha possibilitat corroborar la interpretació com a espai d'emmagatzematge de gra durant la fase II del jaciment. A la vegada, s'apunta a l'assimilació, dins del mateix complex de l'*horreum*, de l'edifici ubicat al nord-est del citat magatzem, i es planteja una primera aproximació a com s'organitzava internament el centre distribuïdor de cereal a la *Tarraco* romana.

El conjunt numismàtic

De les 150 peces recuperades, 144 són atribuïbles a grups classificats en època antiga, amb dates d'emissió de tipus oficials des d'època ibèrica, segle II aC, fins a finals del segle IV dC (inv. núm. 122 i 64, respectivament).¹ La cronologia més moderna ve establerta a partir de l'AE4 d'Honorí encunyat entre els anys 392-395 dC, que deixa palès que no s'ha recuperat moneda emesa oficialment a partir del segle V dC. Altra vegada es constata en l'òrbita de la ciutat de *Tarraco* que els circuits monetaris, a partir de la centúria esmentada, s'alimenten de tipus oficials bàsicament emesos durant el segle IV, així com de monedes que els imiten. Aquestes peces van ser fabricades fraudulentament però amb permissivitat per part de l'oficialitat, i van perviure en contextos posteriors a l'aparició dels tipus imitats (Teixell 2008a i 2010).

De les 144 monedes, totes han pogut ser reconegudes en diferents graus, i a 130 se'ls ha assignat una cronologia precisa (gairebé al 90 % del total). Com ja s'ha indicat, la moneda de data d'emissió més reculada (150-130 aC) és un as d'Untikesken (inv. núm. 122), la qual comparteix adscripció cultural amb un

altre as ibèric que presenta un grau de desgast elevat, cosa que no ha permès fer-ne una identificació més precisa (inv. núm. 132).

D'exemplars altimperials, d'època d'August fins a l'any 235 dC,² n'hi ha 23. Hi destaca el valor de l'as (13 peces més un de partit), completats per 4 quadrants, 2 sestercis, 2 dupondis i un semis. Hi ha 7 bronzes dels quals no s'ha pogut precisar la cronologia ni l'autoritat emissora per l'elevat desgast, però de la resta es pot identificar que la majoria van ser encunyats a Roma, a excepció de les imitacions de Claudi I, del quadrant de Tiberi emès a la seca de *Lugdunum* (inv. núm. 123) i de l'única emissió provincial hispana. En l'últim cas, es tracta d'un as de Galba de l'any 69 dC (inv. núm. 62), que va ser proclamat emperador a *Hispania*. S'ha apuntat que moltes de les seves emissions van ser batudes a la península Ibèrica, més concretament a *Tarraco*. La seva aparició en un nivell d'ús de l'*horreum* de la mateixa ciutat referma la hipòtesi d'associar la fabricació a la seca local, de la mateixa manera que ho fa l'aparició d'altres exemplars en àmbits més allunyats però de l'òrbita provincial, com la peça detectada al conjunt monetari del Pla de la Foia, a Alfara de Carles (Sicart, Caldés i Florensa 2023, 111 i 127).

Amb relació a les imitacions de Claudi I (inv. núm. 126, 133 i 134), l'aparició de tots tres asos imitatius i l'absència de tipus oficial reafirma el comportament d'aquestes peces irregulars en les estratigrafies de *Tarraco*, les quals són presents en cronologies posteriors a l'època julioclàudia (Teixell 2008a, 107), en aquest cas coincidint amb el moment constructiu de l'*horreum* assignat a època flàvia.

Avançant a les dècades de la crisi del segle III dC, l'únic valor nominal adscrit a aquesta cronologia correspon a l'antoninià. Se'n comptabilitzen 10 exemplars, 4 dels quals són imitacions pòstumes de Claudi II, conegudes com de DIVO CLAVDIO o CONSECRATIO: dos amb revers d'àliga (inv. núm. 39 i 111) i dos amb revers d'altar en flames (inv. núm. 19 i 98). Aquest tipus de peces són testimoniades en espais d'activitat comercial amb un intercanvi monetari ràpid i constant (Teixell 2008a, 106), ambient en el qual encaixen perfectament les activitats atribuïdes al jaciment de López Peláez. Per altra banda, cal indicar que es va encunyar un nombre tan elevat de monedes, tant d'oficials com d'irregulars, que a *Tarraco* apareixen en estratigrafies des d'abans del període de la Tetrarquia fins a finals del segle VII (Teixell i Rodríguez 2020,

¹ La resta de monedes corresponen a valors medievals i d'època moderna (inv. núm. 7, 65, 68, 70, 128 i 149).

² Es compta en una sola moneda d'emissió en època republicana, un as partit de Celsa (inv. núm. 116), que es mantingué en el circuit fins al segle II dC.

430), circumstància que també es constata en l'àmbit que ens ocupa.³

Concretament, ens referim al comportament numismàtic detectat a les peces núm. 4 i 119 (inv.), que han estat documentades en nivells d'amortització del complex d'emmagatzematge de gra (respectivament, a les UE 1110 i 1783), els quals s'assignen a una cronologia de segona meitat del segle III dC. L'actitud numismàtica d'aquestes unitats estratigràfiques planteja afinar la data per a la finalització de l'espai com a *horreum* a partir de l'any 270 dC, específicament durant l'últim quart de la tercera centúria. Això es deriva de reconèixer una composició monetària definida per antonians d'imitació i la presència de grans bronzes de segles anteriors (com els sestercis núm. 56 i 57), però sense antoninians anteriors a les emissions de Claudi II (monedes de més qualitat que es retirarien de la circulació en temps de Gal·liè i de l'esmentat Claudi II). En aquest moment, concretament entre els anys 270-284 dC, la majoria de peces pòstumes de Claudi II en circulació són d'imitació i abasteixen el mercat juntament amb les emissions gal·les (Lledó 2004, 523-524 i 607), fet que també es constata en l'actual conjunt amb l'aparició de monedes de l'emperador Tètric I (inv. núm. 59 i 119), i s'adiu amb el comportament de tresors de l'època, com ara el del Mercat Central de Tarragona (Teixell 2012, 89-96).

Aquesta comparativa amb un espai de la ciutat que va ser afectat per l'entrada dels francs durant el tercer terç del segle III dC fa pensar en una assimilació del comportament de recuperació de l'espai ocupat per les infraestructures d'emmagatzematge, que a més també es trobaven extramurs, de la mateixa manera que va ser documentat en l'àmbit del Mercat Central.

Pel que fa al conjunt de monedes baiximperials, cal indicar que està compost per 105 monedes de bronze (gairebé el 73 % del numerari d'adscripció antiga), de les quals 77 (73,3 %) són emissions oficials romanes encunyades al llarg del segle IV, entre els anys 308 i 392-395. La resta correspon a emissions irregulars (28 AE, 26,7 %), que copien principalment prototips romans del període de la dinastia constantiniana entre els anys 330 i 364.⁴ L'exemplar més modern ja ha estat indicat anteriorment com la moneda emesa per Honori. En general, la conservació de les monedes és bona, ja que ha permès que, dels 105 exemplars, no s'hagi pogut precisar el període d'encunyació de sols 3 (2,8 %), dels quals només s'ha pogut designar que són emissions del segle IV.

Malgrat aquest bon estat de conservació general, es creu oportú citar les monedes que apareixen retallades, ja que representen un percentatge important del circulant en cronologies dels segles IV i V a Tarraco. S'han detectat retalls en 17 d'emissions oficials i en 3 de monedes imitatives (el 16,2 % i el 2,9 % del total, respectivament). L'evidència revela l'ús generalitzat d'aquesta pràctica davant la manca d'aprovisionament de divisors per a transaccions de baix valor, sobretot a partir de l'any 364 i amb especial incidència en el canvi de centúria (Marot 1997, 163).

De les emissions oficials se n'ha pogut determinar la seca en 63 exemplars, que representen el 87 % de les peces regulars del període. Les seques, ordenades de més a menys representació, són: *Arelate* (18 exemplars), Roma i *Lugdunum* (12 per a cada una), Trèveris (7), Constantinoble (5), Síscia i Nicomèdia (3 per a cada una), Aquileia (2) i una sola moneda per a Antioquia i també per a Cízic. Les seques més properes són les més representades coincidint amb els tallers occidentals: el 70,1 %, en contraposició al 29,9 % de les monedes orientals, entre les quals sobresurt la seca de Constantinoble. Aquest patró el trobem repetitívament a les ciutats costaneres mediterrànies de la península Ibèrica, especialment als ports més septentrionals, com Tarraco i *Barcino* (Lledó 2007, 293-294), on les monedes gal·les van tenir un pes molt més important que a la mateixa Roma.

Per a un estudi més delimitat, s'han dividit les monedes baiximperials en quatre grans períodes. Del primer sols es compta amb un únic exemplar (inv. núm. 6), moneda emesa en el segle IV però abans de la introducció d'un nou sistema monetari per part de Constantí I l'any 313. El segon grup comprèn les emissions entre el citat any 313 i la reforma de la moneda de bronze argentífer de l'any 348 (39 AE, 50 % del total de monedes regulars). En referència al tercer grup, s'estableix entre el 348 i fins a la fi de la dinastia constantiniana (22 AE, 28,6 %). Finalment, el quart grup l'integren les emissions de valentinians i de la dinastia teodosiana (12 AE, 15,6 %).

Amb relació al segon grup, apareixen com a reversos més representats els emesos en el període d'inflació, entre l'any 330 i la reforma del 348, responent a una alta presència en nombre a conseqüència del gran augment de la producció monetària que es va produir. Així, el més representat és el tipus VICTORIAE DD AVGG Q NN (12 AE, 43,6 % del total), seguit pel GLORIA EXERCITVS amb un estendard (9 AE, 23,1 %) i per l'emissió cívica VRBS ROMA (6 AE, 15,4 %).

3 La majoria s'han localitzat en nivells constructius d'èpoques posteriors a la data d'encunyació, majoritàriament en horitzons del segle V dC.

4 Sols s'ha detectat una emissió irregular de prototip de la dinastia valentiniana (inv. núm. 80), així com una imitació de la qual no s'ha pogut precisar el prototip imitat (inv. núm. 103).

Del període posterior, corresponent a l'interval entre la reforma del 348 i l'arribada al poder de Valentinià I, destaca la gran incidència de les monedes amb els diferents tipus amb la llegenda FEL TEMP REPARATIO (14 AE, 77,3 % del total de les peces del tercer grup), amb el cas destacat del tipus «genet caigut», amb 10 exemplars (gairebé la meitat del circulat identificat), comportament típic ja testimoniats àmpliament a *Tarraco* i a la resta de la península Ibèrica.

Finalment, en el quart grup, som conscients que s'han unit dues dinasties, però creiem adequada aquesta compartimentació, ja que la data de tancament és l'any 395, moment en què es desmonetitzen de manera oficial els AE2. Malgrat aquest mandat, la seva permanència en nivells arqueològics dels segles IV i V segueix sent testimoniada (Marot 1997, 160; Berdún 2012, 107), tal com també s'observa en el conjunt de López Peláez (inv. núm. 143). Comptant amb aquest exemplar, aquest últim grup conté 12 exemplars del període, que suposen el 15,8 % de les emissions oficials baiximperials, percentatge que gairebé coincideix amb la suma dels calculats per San Vicente (2017, 313-314, 317-318 i 322-324) per a les monedes documentades en jaciments d'Hispania.

Com ja s'ha comentat, les emissions atribuïbles a tallers irregulars equivalen a la quarta part de les encunyacions identificades com a moneda del segle IV. El disseny⁵ més imitat és el tipus FEL TEMP REPARATIO (genet caigut), amb un percentatge del 35,7 % del total de monedes imitatives, seguit del de la sèrie GLORIA EXERCITVS, amb dos estendards (3 exemplars que representen una desena part del total), el qual, curiosament, sols està representat per un exemplar oficial en el conjunt estudiat (inv. núm. 139). Amb relació a les seques imitades, han pogut ser identificades en la meitat de les peces, que, exactament, són 14 monedes, que s'ordenen així de més a menys representació: Roma i *Lugdunum* (3 per a cada una), Trèveris, *Arelate* i Aquileia (2 en els tres casos) i una sola moneda per a Cízic i també per a Constantinoble. Queda palès que les seques occidentals són les més imitades, el 92,8 %, en contraposició a una única moneda que es va inspirar en la seca oriental de Constantinoble.

La majoria d'aquestes monedes fabricades en el segle IV dC, siguin indistintament de producció oficial o regular, han estat recuperades de nivells als quals s'ha atorgat, ceramològicament i estratigràficament,

una cronologia d'entre finals del segle IV i el segle V. Per intentar aproximar-nos a la realitat circulatòria del moment, hem optat per considerar exclusivament les monedes recuperades en els estrats esmentats. Així, s'han comptabilitzat 67 exemplars (el 63,30 % de tot el numerari baiximperial), dels quals el 29,9 % (20 monedes) són imitacions, cosa que evidencia una forta circulació de numerari irregular. Per altra banda, l'existència de tan sols tres numismes posteriors a l'any 364 (amb un sol exemplar d'imitació) s'adiu amb la tendència al descens de l'arribada de moneda imperial als jaciments de la costa nord-est de la península Ibèrica. Aquestes dues característiques de composició monetària daten d'entre inicis i mitjans del segle V⁶ en alguns conjunts provinents de l'àmbit esmentat, com al dipòsit de Santa Margarida del conjunt episcopal d'Empúries, al *Cardo Maximus* d'Iluro, a la *Porta Decumana* de *Barcino* i a la Font dels Lleons de *Tarraco* (Campo *et al.* 2022, 46-48; Teixell 2008b), per la qual cosa es proposa la mateixa cronologia, com a mínim, per a les accions interpretades en l'ampliació de l'avantcambra de la captació d'aigua i els moments d'ús de la fase VI.

Ploms monetiformes que mostren *modius* als anversos: la constatació «gràfica» del producte que es gestionava al complex d'emmagatzematge

Tal com ja s'ha avançat, la realització de l'inventari numismàtic ha permès identificar dues peces de plom, dues *tesserae* monetiformes (inv. núm. 124 i 125), les quals pertanyen a una mateixa emissió. A l'anvers es dibuixa un *modius* del qual sobresurten tres tiges per la part superior, mentre que al revers es representa un llangardaix⁷ vist des de dalt (fig. 2). Al quadrant dret superior així com a l'esquerre inferior hi sobresurt un glòbul en cadascun dels camps. Al camp dret hi apareix un símbol que recorda una zeta minúscula grega invertida. Ambdues peces presenten el mateix diàmetre, 11 mm, i el pes no és coincident, ja que la núm. 124 presenta els cantells trencats, per la qual cosa ha perdut part del pes.

La primera referència directa que ens proporcionen aquestes tésseres és la representació del *modius*, la mesura de capacitat usada en època romana per al me-

5 Es vol destacar que la peça núm. 93 (inv. i fig. 1) va ser encunyada en el seu revers doblement, ja que es poden percebre dues inscripcions dins de corona: una d'alçada per dues victòries i una segona d'aïllada sobre una de les victòries de la primera impressió. Aquesta anomalia, signe de poca cura en l'encunyació i tria posterior de les monedes resultants, i les errades ortogràfiques en les llegendes identifiquen l'exemplar com a imitativa.

6 Cal afegir la pràctica d'alterar físicament monedes per adaptar pesos i mòduls a les necessitats com a solució a la manca de numerari, que, com ja ha estat indicat, és una pràctica coneguda durant la segona meitat del segle IV i el segle V.

7 El llangardaix ha estat catalogat com a tipus emprat en reversos de ploms antics (Rostovtsew i Prou 1900, 347, 130a, on es reconeix com un sauri, indicant entre parèntesis que tant pot ser un llangardaix com un cocodril).

Fig. 1. Moneda núm. 93. Imitació d'època on s'observa una doble encunyació, indicatiu de fabricació fraudulenta.

Fig. 2. Ploms monetiformes exhumats de la UE 1788.

surament de grans, i que no admet dubte per identificar la seva representació amb el que es gestionava a l'*horreum*.

En segon lloc, ambdues peces van ser exhumades de la mateixa UE 1788, estrat localitzat a l'espai lliure de construccions ubicat al nord-est de l'àmbit de *tabulatum* i al nord-oest. Aquest últim àmbit ha estat imaginat, a partir de les evidències arqueològiques, com un passadís o pòrtic obert a un gran pati. Per la seva banda, la UE ha estat interpretada com un nivell d'ús (estrat de circulació vinculat a la porta que s'obre a la cantonada nord-oest de l'esmentat espai de l'*horreum*), el qual uneix els dos àmbits indicats, *tabulatum* i passadís/pòrtic.

Davant d'aquestes relacions estratigràfiques entre les dues àrees del jaciment i de l'existència dels dos ploms d'una mateixa emissió en una àrea privada de trànsit, es planteja una aproximació a com devia ser l'organització interna d'un centre d'emmagatzematge i de distribució de cereal de *Tarraco*. Així, s'imagina que als diferents àmbits es podrien haver desenvolupat

distints treballs per al tractament i la distribució de la mercaderia: des de les accions d'emmagatzematge a escala major (l'arribada del gra per la via que recorria transversalment la ciutat davant la façana del circ i que, a tocar de l'espai edificat, permetria la seva descàrrega directa des d'un pis superior als magatzems secs) fins a la distribució al detall del producte en espais oberts des dels quals accedir a àmbits coberts (portcats), on és plausible imaginar la disposició de mesures de baixa capacitat, les quals esperaven ser redistribuïdes al detall al consumidor final.

Aquest tràfic intern de l'article a gestionar podria ser controlat a partir de l'ús de les *tesserae* monetiformes, i aconseguir així la vigilància interna del gènere. Els ploms, amb allò que representen a l'anvers i/o el revers, poden transformar-se en signes de reconeixement de les circumstàncies del lloc en el qual s'integren. A la vegada, l'exercici del seu ús revesteix de sentit la seva existència en un microespai i permet imaginar, amb més o menys detall, una estructura de funcionament quotidiana que fugi de les grans interpretacions i hipòtesis a partir de la ciència arqueològica.

gica. Tenint en compte això, tal com ja va indicar D. Van Berchem (Virlouvet 1995, 362), les fitxes podrien haver funcionat com a objectes per calcular, per comptabilitzar o controlar les quantitats de gènere en moviment dins del complex destinat a l'emmagatzematge i a la distribució de gra.

Davant d'això, i gràcies a la troballa i a la posició espacial dels dos ploms monetiformes, així com a l'ús suposat a aquest tipus d'objecte, és versemblant acceptar una altra possibilitat pel que fa a la promoció privada d'almenys la gestió interna de l'*horreum*.⁸ No es pot afirmar rotundament aquesta hipòtesi, però sobta que aquest model de fitxa (de plom i de poca qualitat) fos usada en un espai de gestió oficial (que no de promoció oficial pel que fa a la construcció del conjunt edificat). Si es comparen amb tésseres frumentàries d'origen oficial encunyades en oricalc i equiparables a valors monetals com el semis o el quadrant (Martínez 2019, 119-120 i 135, fig. 47-48), podem reconèixer el mateix tipus emprat —el *modius*—, però ni la finalitat, ni la qualitat, ni el reconeixement com a peça «valuable» no són reconeixibles en els exemplars del carrer López Peláez, i els allunya d'una «majestuositat» digna d'un propòsit global, tant fos local com municipal o imperial.

Finalment, cal comentar que a hores d'ara no ha estat possible trobar una explicació de la representació del sauri (tant sigui llargardaix com cocodril), ni tan sols s'han trobat paral·lels d'aquest disseny, sense que puguem plantejar el perquè de l'ús d'aquest animal ni quin significat podria tenir en l'òrbita de l'*horreum*. Tanmateix, del mateix jaciment fou recuperat un fragment informe de contenidor ceràmic que presenta un aplic en forma de la part superior d'un sauri (fig. 3). Malgrat l'escassa informació, és temptador assimilar les dues representacions animals (observi's la similitud de la forma del cap i de l'arrencament de les extremitats superiors en les dues siluetes) i imaginar que allò que va ser encunyat a les fitxes de plom es va realitzar per ser reconegut en un recipient ceràmic que, a la vegada, podria identificar-se amb una mesura concreta per graduar el cereal. La que subscriu aquestes línies és conscient de la inexistència d'indicadors per corroborar la idea, però, davant l'excepcionalitat de la troballa, es creu oportú plantejar-ho mentre se segueixen cercant noves dades i altres exemples que puguin donar llum a aquesta coincidència de disseny.

Fig. 3. Fragment de contenidor ceràmic amb aplic en forma de sauri.

Inventari (inv.)

Les 150 monedes documentades⁹ s'han llistat en el següent inventari, on es reconeixen numerats tots els exemplars inventariats (a partir del núm. 1 i segons la numeració de les unitats estratigràfiques identificades amb la sigla TLP - any d'intervenció - UE - número d'individualització). Després, sempre que ha estat possible, de cada moneda s'indica l'autoritat emissora, el nominal, la seca i la data d'encunyació proposada per la bibliografia consultada. A continuació es detallen els anversos i els reversos, incloent-hi la descripció, la llegenda, les marques de seca a l'exerg i les marques de producció. Seguidament, s'indiquen metall, pes, diàmetre i posició d'encuny. I, per acabar, es referencia la bibliografia utilitzada; si escau, s'hi afegeix un apartat d'observacions per incloure-hi particularitats o apreciacions que es creuen necessàries per tenir una visió completa de la moneda; i, finalment, s'indica el número d'UE d'on ha estat recuperat l'exemplar.

8 D. Van Berchem ha identificat els ploms sempre en una esfera privada, encara que algunes administracions les haguessin utilitzat en certes ocasions (Virlouvet 1995, 362).

9 Els companys Òscar Caldés i Xavier Sicart em feren arribar un primer estudi numismàtic sobre el conjunt de monedes del núm. 1 del carrer López Peláez, el qual ha servit com a base per a la nova classificació que he realitzat. Agraïxo enormement la seva amabilitat i generositat en compartir la tasca realitzada.

Cal indicar que les monedes d'època romana recuperades són de bronze, a excepció del denari de plata (inv. núm. 117) i dels 3 exemplars que són d'oricalc (inv. núm. 8, 38 i 58). Per la seva banda, les dues fitxes (inv. núm. 124 i 125) estan fabricades en plom.

1. Valentinià I, AE3, *Arelate*, 365-367 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Emperador avançant a e. arrossegant captiu amb mà d. i portant làbarum a mà e.; al vol. GLORIA RO-MANORVM; CONST en exerg; OF-II en camps. AE, 2,97 g, 18 mm, 11 h. RIC IX, p. 64, 7(a). UE 1014.
2. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust a d.; il·legible. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, enmig dos estendards; al vol. [...IO]. AE, 1,19 g, 13 mm, 10 h. UE 1034.
3. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Cap a d.; al vol. [...]CON[...]V[...]. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; il·legible. AE, 1,88 g, 15 mm, 6 h. UE 1085.
4. Quintil, antoninià, Roma, 270 dC. Bust drapejat i radiat a d.; al vol. [IMP C]M AVR CL QUINTILLVS A[VG]. *Fortuna* dempeus a d. portant timó a mà d. i cornucòpia a e.; al vol. FORTVNA REDVX; Z en camp d. AE, 1,97 g, 23 mm, 2 h. RIC Va, p. 241, 20. UE 1110.
5. Antoní Pius, as, Roma, 150-151 dC. Cap llorejat a d.; al vol. IMP CAES T AEL HADR AN-TONINVS AVG PIVS P P. *Iustitia* asseguda a e. portant pàtera a mà d. i ceptre a e.; al vol. TR POT XI[III] COS IIII; IVSTITIA en exerg; SC en camps. AE, 10,76 g, 26 mm, 6 h. RIC III, p. 136, 881(a). UE 1156.
6. Maxenci, *foliis*, Roma, 308-310 dC. Bust llorejat a d.; al vol. IMP C MAXENTIVS PF AVG. Roma asseguda dins de temple hexàstil amb corona al timpà portant globus a mà d. i ceptre a e.; al vol. CONSERV-VRB SVAE; RBT en exerg. AE, 5,56 g, 24 mm, 12 h. RIC VI, p. 378, 210. UE 1159.
7. Ardit, s. XVII-XVIII dC. Indescriptible; al vol. [...]S·D·G·HISP[...]. Indescriptible; al vol. [...]P[...]. Billó, 1,28 g, 17 mm. UE 1195.
8. Dupondi, s. I-III dC. Bust radiat a d.; al vol. [...]P M TR[...]. Figura dempeus; il·legible. Oricalc, 10,81 g, 27 mm, 6 h. UE 1277.
9. Gracià, AE3, *Lugdunum*, 367-375 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. DN GRA[TIAN]VS AVGG AVG. Emperador avançant a e. arrossegant captiu amb mà d. i portant làbarum a mà e.; al vol. [GL]ORIA RO-MANORVM; CONST en exerg; OF-II en camps. AE, 2,15 g, 18 mm, 7 h. RIC IX, p. 46, 20. UE 1306.
10. Dinastia constantiniana, AE4, Trèveris, 330-331 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. VRBS-[ROMA]. Lloba a e. al·lertant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles amb O entre elles; TRP en exerg. AE, 1,34 g, 13 mm, 7 h. RIC VII, p. 214, 522. UE 1324.
11. Imitació d'època, AE3, a partir del 337 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes de Constantí I a d.; al vol. [...]TAN[...]. Emperador dempeus mirant a d. i portant llança a mà d. i descansant mà e. sobre escut; al vol. VIRTV-A[...]; [...]R en exerg. AE, 0,68 g, 17 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca de Roma: RIC VII, p. 346, 405; hi falten trossos; retallada. UE 1324.
12. Constanci II, AE4, 347-348 dC. Bust amb diadema de rosetes a d.; al vol. [D N CONSTANTI-V]S P F AVG. Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX. AE, 0,96 g, 14 mm, 12 h. Retallada. UE 1324.
13. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. D N IV. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. EL[...]TI. AE, 0,99 g, 12 mm, 6 h. Siens 2000, p. 87, 5. UE 1324.
14. Constanci II o Constans, AE3, 347 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema a d.; al vol. [...]AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VICTORIA]E DD AV[GG QNN]. AE, 1,8 g, 16 mm, 6 h. Retallada. UE 1324.
15. Domicià, as, Roma, 84-85 dC. Bust a d.; al vol. [IMP CA]ES DOMITI[AN AVG] G[ERM COS X(I)]. Altar frontal; en camps laterals [SALUT]I - [AVGVST(I)]; SC en exerg. AE, 8,98 g, 27 mm, 7 h. RIC II, p. 186 o 188, 250/251 o 271/272. UE 1324.
16. Constanci II, AE2, *Arelate*, 348-350 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a e. i portant globus a mà d.; al vol. D N CONSTANTI-VS P F AVG. Soldat amb casc portant llança apuntant cap amunt a mà e. i amb la d. arrossegant un captiu cap enfora d'una cabana sota un arbre; al vol. FEL-TEMP-REPAR-ATIO; PARL en exerg. AE, 4,29 g, 21 mm, 5 h. RIC VIII, p. 210, 106. Apèndix; retallada. UE 1324.

17. Constans, AE4, Constantinoble, 337-340 dC. Cap amb diadema de rosetes a d.; al vol. [D N CO]NSTAN-S P F AVG. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, enmig un estendard; al vol. GLO[R-IA EXERC-IT]V[S]; CONSIA en exerg. AE, 1,42 g, 14 mm, 6 h. RIC VIII, p. 450, 45. Amb restes de fibres. UE 1324.
18. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust de Constanci II drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. FL IVL CONSTAN-TIVS NOB C. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, enmig dos estendards; al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS; ·TRS en exerg. AE, 1,12 g, 15 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca de Trèveris. UE 1324.
19. Imitació d'època, antoninià, a partir del 270 dC. Bust radiat a d.; al vol. [D]IVO CLAV[DIO]. Altar decorat amb garlandes i amb flames a sobre; al vol. CONSECRAT[IO]. AE, 1,88 g, 17 mm, 12 h. Tipus imitat de la seca de Roma. UE 1324.
20. Constans, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [CONST]AN-S P F AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. VICTORIAE DD AVGGQ NN; PARL en exerg; NA lligades en camp c. AE, 1,86 g, 15 mm, 6 h. RIC VIII, p. 450, 4, p. 209, 82. UE 1324.
21. Constans, AE4, Nicomèdia, 337-340 dC. Cap amb diadema perlejada a d.; al vol. [C]ONSTAN-[TIVS P F AVG]. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, enmig un estendard; al vol. [GL]OR-[IA EXERC-ITVS]; SMN[-] en exerg. AE, 1,64 g, 15 mm, 5 h. RIC VIII, p. 472, 19. Apèndix; retallada. UE 1324.
22. Antoninià, 250-300 dC. Cap llorejat a d.; al vol. C[...]VS CAES. Figura dempeus; al vol. [...]AVGG. AE, 3,76 g, 18 mm, 6 h. UE 1324.
23. Imitació d'època, *minimi*, a partir del 353/4 dC. Bust a d. Soldat romà llancejant un genet bàrbar. AE, 0,12 g, 9 mm, 6 h. Siens 2000, p. 58, 51. UE 1324.
24. Constans, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. CONSTAN-S P F AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. VICTORIAE DD AVGGQ NN; TRP en exerg; fulla en camp c. AE, 1,68 g, 15 mm, 6 h. RIC VIII, p. 151, 185. UE 1324.
25. Constans, AE4, Cízic, 347-348 dC. Cap amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTA-NS P F [AVG]. Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX. AE, 1,65 g, 15 mm, 12 h. RIC VIII, p. 434, 49. UE 1324.
26. Gal·liè, antoninià, Roma, 260-268 dC. Cap radiat a d.; al vol. IMP GALLIENVS AVG. Griu caminant a e.; al vol. AP[OLLINI] COS AV[G]. AE, 1,84 g, 22 mm, 12 h. RIC Va, p. 176, 165. UE 1324.
27. Constans, AE4, Constantinoble, 347-348 dC. Cap amb diadema de rosetes a d.; al vol. D N CONSTA-N[S] P F AVG. Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX; CONSS en exerg. AE, 1,67 g, 16 mm, 5 h. RIC VIII, p. 453, 70. Retallada. UE 1324.
28. Constanci II, AE3, *Lugdunum*, 355-360 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [D N CONSTAN]-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP-[REPARATIO]; GPLG en exerg. AE, 3,19 g, 17 mm, 12 h. RIC VIII, p. 191, 189. Possible apèndix. UE 1324.
29. Constanci II, AE3, *Lugdunum*, 355-360 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP-REPARATI]; GPLG en exerg. AE, 2,37 g, 17 mm, 12 h. RIC VIII, p. 191, 189. UE 1324.
30. Gal·liè, antoninià, Síscia, 260-268 dC. Bust drapejat, cuirassat i radiat a d.; al vol. GALLIENVS [A]VG. *Fortvna* dempeus a d. portant timó a mà d. i cornucòpia a e.; al vol. FOR[TVNA R] EDVX; S en camp d. AE, 1,67 g, 19 mm, 10 h. RIC Va, p. 181, 572. UE 1324.
31. Imitació d'època, AE3, a partir del 347 dC. Bust de Constans drapejat a d.; al vol. CONSTA[...]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona de llorer; al vol. VICTORIAE DD [AVGGQ NN]; AQP en exerg. AE, 1,33 g, 17 mm, 7 h. Tipus imitat de la seca d'Aquileia. UE 1324.
32. Constans, AE4, Trèveris, 335-341 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. FL IVL CONSTANS NOB CAES. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb punt al penó; al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS; ·TRS· en exerg. AE, 1,76 g, 15 mm, 7 h. RIC VII, p. 223, 593. UE 1324.

33. Constanci II, AE4, 33-337 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard; al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS. AE, 1,92 g, 15 mm, 12 h. UE 1324.
34. As partit, s. I-III dC. Bust a d. Figura caminant a e.; al vol. S[...]; S-[C] en camps d. i e. AE, 6,59 g, 28 mm, 6 h. UE 1324.
35. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust a d.; al vol. [...]ONT[...]VG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; AS en exerg. AE, 1,57 g, 16 mm, 3 h. Tipus imitat de seca oriental: Síscia o Sírmium. Retallada. UE 1324.
36. Constans, AE4, Roma, 337-340 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. DN FL CONS[TANS A]V[G]. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb punt al penó; al vol. GLOR-[IA EXERC]-ITVS; [R]*T en exerg. AE, 0,94 g, 18 mm, 12 h. RIC VIII, p. 250, 26. UE 1324.
37. Constans, AE3, Trèveris, 337-340 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [CON]STANS-P F A[VG]. Dos soldats enfrontats portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb M al penó; al vol. [GLOR]-IA EXERC-[ITVS]; [TRP] en exerg. AE, 1,48 g, 17 mm, 12 h. RIC VIII, p. 145, 111. Retallada. UE 1324.
38. Domicià, semis, Roma, 92-94 dC. Bust drapejat d'Apol·lo a d.; al davant, branca; al vol. IMP DOMIT AVG GERM COS XVI. Corb sobre branca; SC en exerg. AE, 3,20 g, 18 mm, 5 h. RIC II, p. 205, 410. UE 1324.
39. Imitació d'època, antoninià, a partir del 270 dC. Bust radiat a d.; al vol. DIVO CL[AVDIO]. Àliga; al vol. CONSEC[RAT]IO. AE, 3,43 g, 17 mm, 6 h. UE 1324.
40. Constanci II o Constans, AE3, a partir del 348 dC. Cap a d.; al vol. [-C]ONSTAN[-...]. Indescriptible; al vol. [FEL TEMP REPA]ATIO. AE, 0,74 g, 14 mm. Retallada. UE 1324.
41. Magnenci, AE2, Roma, 351-352 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. D N MAGNEN-TIVS P F AVG; A darrere del bust. Emperador vestit militarment galopant a d. i llancejant un bàrbar agenollat amb braços estesos enfront del cavall; sota aquest, escut i llança trencada; al vol. GLORIA ROM[ANORVM]; RS en exerg. AE, 4,72 g, 20 mm, 2 h. RIC VIII, p. 267, 209. UE 1324.
42. Constanci II, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [CONSTANTI-VS] P F AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. VICTORIAE DD [AVGGQ NN]; PARL en exerg; P sobre punt en camp c. AE, 1,23 g, 13 mm, 12 h. RIC VIII, p. 209, 83. UE 1324.
43. Constanci II, AE3, *Lugdunum*, 348-350 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Fènix radiat dempeus a d. sobre globus; al vol. FEL·TEM·P·REPARATIO; SLG en exerg. AE, 2,38 g, 17 mm, 5 h. RIC VIII, p. 183, 92. UE 1324.
44. Dinastia constantiniana, AE4, *Arelate*, 337 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. [V]RBS-ROMA. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles amb O entre elles. AE, 1,81 g, 16 mm, 11 h. RIC VII, p. 279, 415. UE 1324.
45. Dinastia constantiniana, AE4, 330-340 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. CONSTA[...]. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard; al vol. [GLOR-IA E]XERC-ITVS. AE, 0,72 g, 14 mm, 6 h. UE 1324.
46. Constanci II, AE3, Cízic o Nicomèdia, 336-337 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb O al penó; al vol. GLOR-IA EX[ERC]-ITVS; SMLF en exerg. AE, 1,51 g, 16 mm, 7 h. RIC VII, p. 659, 126 / p. 635, 201. UE 1324.
47. Constanci II, AE3, Roma, 357 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. [FEL TEMP]-REPARAT[IO]; RcoronaZ en exerg. AE, 2,37 g, 17 mm, 6 h. RIC VIII, p. 278, 310. Cantells trencats. UE 1324.
48. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. [-]B[-]O#A. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles; PLG en exerg. AE, 1,01 g, 15 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca de *Lugdunum*. UE 1324.

49. Quadrant, 81-161 dC. Bust de Mercuri a d. Cuirassa; S-C en camps d. i e. AE, 2,52 g, 13 mm, 7 h. RIC II, p. 219, 29. UE 1324.
50. Constanci II o Constans, AE2, Aquileia, 348-350 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a e. portant globus a mà d.; al vol. [...S P F A]VG. Soldat amb casc portant llança a mà e. i amb la d. arrossega un captiu cap enfora d'una cabana; al vol. [FEL TE]MP [RE]PARATIO; [A]QS· en exerg. AE, 2,03 g, 20 mm, 6 h. RIC VIII, p. 323, 102-106. Retallada. UE 1324.
51. Domicià, as, 81-96 dC. Cap llorejat a d.; al vol. [...]DOMI[...]. Figura dempeus; il·legible. AE, 9,53 g, 26 mm, 6 h. UE 1324.
52. Constantí I, AE3, Roma, 329 dC. Cap llorejat a d.; al vol. CONSTAN·TINVS AVG. Corona envoltant VOT·XXX; al vol. DN CONSTAN·TINI MAX AVG; RP en exerg. AE, 2,36 g, 21 mm, 6 h. RIC VII, p. 335, 318. UE 1324.
53. Constantí I, AE3, *Lugdunum*, 337 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. CONSTAN·TI·NVS MAX [AVG]. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb crismó al penó; al vol. [GLOR·IA EXERC·IT]VS; espigaPLG en exerg. AE, 1,72 g, 16 mm, 7 h. RIC VII, p. 142, 285. UE 1324.
54. Imitació d'època, AE4, a partir del 358 dC. Bust de Julià II cuirassat a d.; al vol. FL CL II#[...]V. Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e.; al vol. [...]VIVIIIC#. AE, 0,59 g, 12 mm, 2 h. UE 1346.
55. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [...]#VLI[...]#NVI NOB C. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. [...] A#IIO; P en exerg. AE, 1,01 g, 12 mm, 7 h. Tipus imitat de seca occidental: Aquileia o Trèveris. Cantells trencats. UE 1346.
56. Antoní Pius, sesterci, Roma, 145-161 dC. Cap llorejat a d.; al vol. ANTONINVS AVG·PIVS P P TR P. *Pax* dempeus a d. calant foc a un munt d'armes amb mà d. i portant cornucòpia a e.; a camps PAX·AVG / S-C; al vol. [COS] III. Oricalc, 24,67 g, 30 mm, 12 h. RIC III, p. 125, 777. UE 1628.
57. Sesterci, s. I-III dC. Il·legible. AE, 22,04 g, 33 mm. UE 1634.
58. Gracià, AE2, Roma, 378-383 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [D N] GRATIA·[NVS PF AVG]. Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e.; al vol. REPARATIO·[REIPV]B; [S]M[R]P en exerg. AE, 6,01 g, 22 mm, 5 h. RIC IX, p. 125, 43(a)i. UE 1639.
59. Tètric I, antoninià, Trèveris, 271-274 dC. Bust drapejat a d.; al vol. [IM]P C TETRICVS P F AV[G]. *Pax* dempeus a d. portant branca d'olivera a mà d. i ceptre a e.; al vol. PA·X·AV[G]. AE, 1,86 g, 18 mm, 11 h. RIC Vb, p. 409, 100. Dos apèndixs. UE 1640.
60. As, s. I-III dC. Il·legible. AE, 2,97 g, 20 mm. Incompleta. UE 1640.
61. Marc Aureli, as, Roma, 169-170 dC. Cap llorejat a d.; al vol. M ANTONINVS·AVG TR [P XXIII]. *Fortuna* asseguda a e. portant timó a mà d. i cornucòpia a e.; SC en exerg. AE, 9,95 g, 25 mm, 12 h. RIC III, p. 291, 976. UE 1645.
62. Galba, as, *Tarraco*?, 69 dC. Cap llorejat a e. amb globus al punt del bust; al vol. [SER GAL]BA IMP AVGVSTVS. Arc a la d. rematat per dues estàtues eqüestres a e.; tres captius, amb les mans lligades a l'esquena, avancen a d. amb un oficial darrere d'ells; al vol. QUADRAG[ENS REMI]SSAE; SC en exerg. AE, 9,91 g, 27 mm, 6 h. RIC I, p. 236, 79. UE 1648.
63. Constanci II, AE3, *Arelate*, 355-360 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [D N CONS]TAN·TIVS [P F AVG]. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. [FE] L [TEMP·RE]PARATIO; TCON en exerg; M en camp c. AE, 1,76 g, 18 mm, 6 h. RIC VIII, p. 224, 272. UE 1677.
64. Honori, AE4, *Lugdunum*, 392-395 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N HONOR[IVS P F AVG]. Victòria avançant a e. portant corona i palma; al vol. VICTOR·[IA AVGGG]; LVGP en exerg. AE, 1,35 g, 12 mm, 6 h. RIC IX, p. 53, 47(b). UE 1698.
65. Felip III, ardit, Barcelona, 1612-1619 dC. Bust a e.; A-R en camps e. i d. Escut en cairó de Barcelona; al vol. BARCINO CIVITAS 161[·]. CU, 1,38 g, 17 mm, 12 h. Calicó, Calicó i Trigo 1994, p. 228, 473-481. UE 1698.
66. Constanci II, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a

- d.; al vol. [CONSTAN]TI-VS [P F AVG]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VICTORIAE DD AVGGQ NN]; [P]AR[L] en exerg; NPE lligades en camp c. AE, 1,17 g, 13 mm, 12 h. RIC VIII, p. 209, 76. Retallada. UE 1698.
67. Imitació d'època, AE4, a partir del 333 dC. Bust de Constans drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [D N FL CONS]TANS AVG. *Securitas* dempeus mirant a d. i cames encreuades, a mà d. porta ceptre i el colze e. descansa sobre columna; al vol. SECVRITAS [REI P]; R*[.] en exerg. AE, 1,26 g, 13 mm, 12 h. Tipus imitat de la seca de Roma: RIC VIII, p. 250, 23. UE 1698.
68. Jaume I, diner, València, 1249-1276 dC. Efigie coronada a e.; al vol. :IACOBVS REX. Arbre de branques altes que talla una llegenda per sota; al vol. +VALE-NCIE. Billó, 0,47 g, 17 mm, 9 h. Crusafont 2009, p. 376, 2128-2130. UE 1698.
69. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust amb diadema a d.; il·legible. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; IIPF en exerg. AE, 0,41 g, 13 mm, 3 h. Tipus imitat de seca oriental. Partida; retallada. UE 1698.
70. Ferran II, senyal, Tarragona, 1479-1516 dC. Tau enmig d'orla trilobulada acabada en trèvols. Revers no visible perquè la moneda està doblegada sobre si mateixa. Cu, 6,5 g, 25 mm. Crusafont 1982, p. 364, 560-1. UE 1698.
71. Dinastia constantiniana, AE4, 358-361/3 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; il·legible. Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e.; al vol. S[P]ES [REI-PVBL]ICE. AE, 2,31 g, 15 mm, 12 h. UE 1698.
72. Dinastia constantiniana, AE4, Síscia, 330-333 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. [V]RBS-ROMA. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles; [A] SI[S] en exerg. AE, 1,50 g, 15 mm, 6 h. RIC VII, p. 453, 223. Cantells trencats. UE 1698.
73. Magnenci, AE2, *Lugdunum*, 351-352 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. D N MAGNEN-TIVS P F AVG; A darrere del bust. Emperador vestit militarment galopant a d., llancejant un bàrbar agenollat amb braços estesos davant del cavall; sota aquest, escut i llança trencada; al vol. GLORIA ROM[ANORVM]; RSLG en exerg. AE, 4,71 g, 23 mm, 7 h. RIC VIII, p. 185, 115-116. UE 1700.
74. Constans, AE4, *Lugdunum*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [CON]STAN]-S [P F AVG]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [V]ICTORIAE DD AV[GGQ NN]; S sobre T en camp c. AE, 1,26 g, 15 mm, 6 h. RIC VIII, p. 180, 48. En falta un tros. UE 1700.
75. Imitació d'època, AE4, a partir del 347 dC. Bust amb diadema de rosetes; al vol. [...] AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona de llorer; CN en exerg; palma en camp c. AE, 1,92 g, 11 mm, 12 h. UE 1700.
76. Constans, AE3, *Lugdunum*, 348-350 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. [DN CONSTA]-NS P F AVG. Emperador vestit militarment dempeus a e. sobre galera, portant fènix sobre globus a mà d. i làbarum a mà e., i victòria sobre popa conduint el vaixell; al vol. FEL TEMP - REPA[RATIO]; PLG en exerg. AE, 2,28 g, 17 mm, 11 h. RIC VIII, p. 182, 72. Retallada. UE 1700.
77. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust de Constans drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. CONSTA-NS[...]. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig dos estendards; al vol. GLO-RIA EXE[.I]TVS; TRS en exerg. AE, 1,14 g, 14 mm, 1 h. UE 1700.
78. Constanci II, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [CONSTANTI]-VS P F A[VG]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VIC]TORIAE DD AV[GGQ NN]; NA lligades en camp c. AE, 1,83 g, 15 mm, 12 h. RIC VIII, p. 180, 48. UE 1700.
79. Constanci II o Constans, AE3, *Lugdunum*, 355-360 dC. Indescriptible; il·legible. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. [FEL TEMP-REP]ARATIO; GPLG en exerg. AE, 0,68 g, 17 mm. RIC VIII, p. 191, 189-190/195/197-199. Retallada. UE 1700.
80. Imitació d'època, AE4, a partir del 364 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema a d.; al vol. V[...]VG. Victòria avançant a e., portant corona i palma; al vol. llegenda il·legible; S*P en exerg. AE, 1,40 g, 15 mm, 12 h. UE 1700.
81. Imitació d'època, AE4, a partir del 358 dC. Bust cuirassat a d.; al vol. D N IV-LIANV. Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d.

i llança a mà e.; al vol. SPE[...]; X en exerg. AE, 0,97 g, 15 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca de Cízic. UE 1700.

82. Constanci II, AE3, Nicomèdia, 348-351 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. D N CONSTA[...]. Fènix radiat dempeus a d. sobre globus; al vol. FEL TEMP REPA[RATIO]; [SMN]S en exerg. AE, 1,30 g, 17 mm, 6 h. RIC VIII, p. 476, 73a. Diàmetre no complet; retallada. UE 1700.
83. Constantí I, AE3, Trèveris, 323-324 dC. Bust drapejat i llorejat a d.; al vol. CONSTAN-TIN-VS AVG. Victòria avançant a d., portant trofeu a mà e. i empenyent captiu a terra; al vol. SAR-MATIA-DEVICTA; STRcreixent en exerg. AE, 3,42 g, 18 mm, 6 h. RIC VII, p. 202, 435. UE 1700.
84. Constanci II, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema a d.; al vol. CONSTAN[TI]-VS P F [AVG]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VIC]TORI[AE DD AV]GGQ NN; PARL en exerg; NPE lligades en camp c. AE, 1,50 g, 15 mm, 12 h. RIC VIII, p. 209, 76. UE 1700.
85. Dinastia constantiniana, AE4, Trèveris, 333-334 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. VRBS-ROMA. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles amb palma a d. entre elles; [T]RP en exerg. AE, 3,09 g, 15 mm, 6 h. RIC VII, p. 218, 561. UE 1700.
86. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. D N IVLI-AN-[.]S IOB CAE. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. PE#-#ATI; CON en exerg. AE, 1,01 g, 12 mm, 7 h. Tipus imitat de la seca de Constantinoble. UE 1700.
87. Dinastia constantiniana, AE3, Roma, 333-335 dC. Bust de Constantinoble amb casc, cuirassat, mantell imperial i ceptre a e.; al vol. CONSTAN[TI]-NOPOLIS. Victòria dempeus a e. sobre proa portant llança a mà d. i la mà e. sobre escut; RcoronaC en exerg. AE, 2,02 g, 18 mm, 12 h. RIC VII, p. 339, 355. UE 1700.
88. Constantí I, *nummus*, *Arelate*, 313-315 dC. Bust drapejat, cuirassat i llorejat a d.; al vol. IMP CONSTANTINVS [P F AV]G. Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàmide creuant espatlla e. i aixecant mà d.; al vol. [SO]LI IN[V]-I-CTO COMITI; PARL en exerg. AE, 3,10 g, 20 mm, 12 h. RIC VII, p. 237, 40. UE 1700.
89. Constanci II, AE3, *Arelate*, 353-355 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTAN-[TIVS P F AVG]. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP - [REPARATIO]; PAR en exerg. AE, 2,26 g, 20 mm, 6 h. RIC VIII, p. 219, 214. Retallada. UE 1700.
90. Julià II, AE3, *Arelate*, 355-360 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. D N IVLIAN-VS NOB CAES. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP R-EPARATIO; TCON en exerg; M en camp c. AE, 2,74 g, 18 mm, 6 h. RIC VIII, p. 224, 273. UE 1700.
91. Constans, AE4, Roma, 337-340 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. DN FL CONSTANS AVG. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig un estendard amb O al penó; al vol. GLO-R-IA EXERC-ITVS; R*S en exerg. AE, 1,09 g, 16 mm, 6 h. RIC VIII, p. 250, 26. UE 1700.
92. Constans, AE3, *Arelate*, 348-350 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTA-NS P F AVG. Fènix radiat dempeus a d. sobre monticle rocós; al vol. FEL TEMP REPA[RATIO]; S[A]RL en exerg. AE, 1,97 g, 19 mm, 12 h. RIC VIII, p. 211, 109. UE 1700.
93. Imitació d'època, AE3, a partir del 351 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [...]#T C#S. Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona inscrita amb OT/V; sobre victòria d. una segona corona inscrita amb VT/VL; al vol. [...]CT[...]D NN #VG; QP en exerg; IT en camp d.; punt en camp c. AE, 1,12 g, 17 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca d'Aquileia. Doble encunyació; retallada. UE 1700.
94. Imitació d'època, AE3, a partir del 353/4 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. [#]L TEMP - REPARATIO; [...]I en exerg. AE, 1,87 g, 18 mm, 6 h. Tipus imitat de seca oriental. Apèndix; cantells serrats. UE 1700.
95. Constans, AE4, Roma, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i llorejat a d.; al vol. CONST[AN-S P] F AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. VIC-T[ORIAE DD AV]GQ NN; RQ en exerg;

- dues palmes en camp c. AE, 1,17 g, 16 mm, 12 h. RIC VIII, p. 95, 254. Retallada. UE 1700.
96. Constanci II, AE2, Constantinoble, 348-351 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP-REPARATIO; CONSS* en exerg; Γ en camp e. AE, 4,96 g, 22 mm, 6 h. RIC VIII, p. 454, 81. UE 1700.
 97. Dinastia constantiniana, AE3, Trèveris, 333-334 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. VRBS-ROMA. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles amb palma a d. entre elles; [TR]P en exerg. AE, 2,38 g, 16 mm, 7 h. RIC VII, p. 218, 561. UE 1700.
 98. Imitació d'època, antoninià, a partir del 270 dC. Cap radiat a d.; al vol. DIVO CLAVD[IO]. Altar amb flames sobre ell; al vol. [CONSE]CRA[T]I[O]. AE, 2,45 g, 18 mm, 6 h. Tipus imitat de la seca de Roma: RIC Va, p. 233, 259. UE 1730.
 99. Dinastia valentiniana, AE3, 364-378 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; il·legible. Victòria avançant a e., portant corona i palma; al vol. [SECVRITAS REIPVBLICAE]. AE, 1,82 g, 16 mm, 6 h. UE 1730.
 100. Dinastia constantiniana, AE3, *Arelate*, 333 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. VRBS-[ROMA]. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles amb corona entre elles; P[CONST] en exerg. AE, 1,59 g, 16 mm, 6 h. RIC VII, p. 274, 373. Retallada. UE 1730.
 101. Magne Màxim, AE2, Trèveris o *Lugdunum*, 383-388 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [D N] MAG MAXI-[MVS P F] AVG. Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e.; al vol. [REPARATIO - REIPVB]; [...]S en exerg. AE, 3,47 g, 23 mm, 11 h. RIC IX, p. 29, 85 o p. 49, 32. Retallada. UE 1730.
 102. Valens, AE3, Nicomèdia, 364-367 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D [N VA]LEN-[SP F AVG]. Emperador dempeus amb cap a d. portant estendard amb + a penó a mà d. i victòria sobre globus a mà e.; al vol. RES[TITV-TO]R REIP; SMNB en exerg. AE, 1,82 g, 17 mm, 6 h. RIC IX, p. 252, 11b1. Fissurada. UE 1730.
 103. Imitació d'època, AE4, a partir del s. iv dC. Bust amb diadema a d.; il·legible. Indescriptible; il·legible. AE, 1,29 g, 13 mm. UE 1730.
 104. Imitació d'època, *minimi*, a partir del 353/4 dC. Bust a d.; il·legible. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; il·legible. AE, 0,61 g, 9 mm, 8 h. UE 1698.
 105. AE3, a partir del s. iv dC. Indescriptible; il·legible. Figura dempeus; il·legible. AE, 1,7 g, 16 mm. UE 1730.
 106. Magne Màxim, AE2, *Arelate*, 383-388 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N MAG MAXI-MVS P F AVG. Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e.; al vol. REPARATIO - REIPV]; TCON en exerg. AE, 5,11 g, 22 mm, 6 h. RIC IX, p. 68, 26a3. UE 1730.
 107. Teodosi, AE2, Roma, 383-388 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N THEODO-SIVS P F AVG. Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e.; al vol. REPARA[TIO] - REIPVB; SMR[.] en exerg. AE, 4,15 g, 23 mm, 7 h. RIC IX, p. 126, 43d. UE 1730.
 108. Valentinà I, AE3, Roma, 383-388 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Victòria avançant a e., portant corona a mà d. i palma a e.; al vol. SECVRITAS REIPVBLICAE; SMfullaRT en exerg. AE, 2,16 g, 17 mm, 5 h. RIC IX, p. 121, 24a tipus XV. UE 1730.
 109. Gracià, AE3, Roma, 367-375 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N GRATIA-NVS P F AVG. Victòria avançant a e., portant corona a mà d. i palma a e.; al vol. SECVRITAS REIPVBLICAE; SMfullaRQ en exerg. AE, 2,46 g, 17 mm, 6 h. RIC IX, p. 121, 24c tipus XVI. UE 1730.
 110. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e.; al vol. [...]S-ROM[.]. Lloba a e. alletant Ròmul i Rem; a sobre, dues estrelles; ·PLG en exerg. AE, 0,74 g, 12 mm, 7 h. Tipus imitat de la seca de *Lugdunum*. UE 1730.
 111. Imitació d'època, antoninià, a partir del 270 dC. Bust radiat a d.; al vol. [DIVO C]LAV. Àliga; al vol. CONS[ECRATI]O. AE, 1,99 g, 16 mm, 12 h. UE 1744.

112. Dinastia constantiniana, AE4, 358-361/3 dC. Bust a d.; il·legible. Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e.; al vol. S [SPES RE-P]VBL[ICE]. AE, 1,43 g, 16 mm, 7 h. En falta un tros. UE 1744.
113. Constantí I, AE3, Trèveris, 315-316 dC. Bust drapejat, cuirassat i llorejat a d.; al vol. [IMP] CONSTANTINVS AVG. Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàvide creuant espatlla e. i aixecant mà d.; al vol. SO[LI I]NVIC-TO COMITI; P[T]R en exerg; A en camp e.; S en camp d. AE, 3,22 g, 17 mm, 6 h. RIC VII, p. 170, 73. UE 1744.
114. AE4, a partir del s. IV dC. Bust a d.; il·legible. Indescriptible; il·legible. AE, 1,22 g, 12 mm. UE 1744.
115. Julià II, AE1, *Arelate*, 361-363 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N FL CL IVLI-ANVS [P F A]V[G]. Toro dempeus a e. mirant a d., a dalt, 2 estrelles, i a camp d., àliga dempeus a d. portant corona al bec; al vol. SECVRITAS REIPVB; SCONST a exerg. AE, 9,59 g, 28 mm, 5 h. RIC VIII, p. 229, 318. UE 1744.
116. Colònia Lèpida, as, 44-35 aC. Cap de Pal·las amb casc a d.; davant, llegenda ascendent i externa [COL VIC IVL] LEP. Brau envestint a d.; damunt, [PR] IIVIR; dessota, [P SALPA M FVL]VI. AE, 3,88 g, 28 mm, 10 h. ACIP, p. 276, 1495. UE 1751.
117. Septimi Sever, denari, Roma, 202 dC. Bust llorejat a d.; al vol. SEVERVS - PIVS AVG. Trofeu amb dos captius; al vol. PART MAX PM TR P X. AG, 2,80 g, 19 mm, 12 h. RIC IVa, p. 115, 184. UE 1751.
118. Constans, AE4, *Arelate*, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. CONSTANS - [P F AVG]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. VIC[TORIAE DD AVG-GQ [NN]; SARL en exerg; NA lligades en camp c. AE, 1,81 g, 15 mm, 6 h. RIC VIII, p. 209, 81. Cantells trencats. UE 1756.
119. Tètric I, antoninià, Trèveris, 273-274 dC. Bust de Tètric II drapejat i radiat a d.; al vol. C PIV[ESV TETRICVS] CAES. *Spes* avançant a e., portant flor a mà d. i aixecant-se la túnica amb mà e.; al vol. [SPES P]VBLICA. AE, 2,10 g, 17 mm, 5 h. RIC Vb, p. 424, 272. Possible imitació. UE 1783.
120. AE1, a partir del s. IV dC. Bust a d.; il·legible. Indescriptible; il·legible. AE, 6,97 g, 25 mm. UE 1784.
121. Calígula, quadrant, Roma, 39-41 dC. *Pileus* entre S-C; al vol. C C[AESAR DIVI AVG PRO] N AVG. [P]ON [M TR III(I) P P COS] TERT al vol. de R C C. AE, 2,81 g, 17 mm, 7 h. RIC I, p. 111, 45/52. UE 1787.
122. Untikesken, as, 150-130 aC. Cap de Pal·las a d.; davant, marca ibèrica eBa. Pegàs amb cap modificat a d.; làurea davant de les ales; dessota, UN-TiKeSKeN sobre línia. AE, 25,43 g, 33 mm, 1 h. ACIP, p. 181, 1022. UE 1788.
123. Tiberi, quadrant, *Lugdunum*, 14-21 dC. Cap llorejat a d.; al vol. [TI CAESAR DIVI - AVG F AVG[VSTVS]]. Altar de *Lugdunum* decorat amb corona entre lloers flanquejats per figures estilitzades; als costats, victòries enfrontades i portant corones, ambdues sobre columnes; ROM ET AVG en exerg. AE, 3,39 g, 19 mm, 9 h. RIC I, p. 95, 32. UE 1788.
124. Tèssera, s. I-III dC. *Modius* amb tres grans de blat sortint. Llangardaix (sauri) vist zenitalment; glòbul a camp d. i e.; zeta invertida a camp d. Pb, 0,67 g, 11 mm. UE 1788.
125. Tèssera, s. I-III dC. *Modius* amb tres grans de blat sortint. Llangardaix (sauri) vist zenitalment; glòbul a camp d. i e.; zeta invertida a camp d. Pb, 1,01 g, 11 mm. UE 1788.
126. Imitació d'època, as, seca hispana, a partir del 41 dC. Cap a e.; al vol. TI CLAVDIVS CAES[AR AVG P M TR] P IMP. *Libertas* dempeus mirant a d., portant *pileus* a mà d. i braç e. estès; al vol. L[I]BE[R]T[AS - AVGVST]A; S-C en camps e. i d. AE, 7,84 g, 28 mm, 6 h. Cebrían 1999, p. 18, 9; RIC I, p. 130, 113. UE 1796.
127. Calígula, quadrant, Roma, 39-40 dC. *Pileus* entre S-C; al vol. C CAESAR DIVI AVG PRON AVG. PON M TR III P P COS TERT al vol. de R C C. AE, 2,22 g, 17 mm, 12 h. RIC I, p. 111, 45. UE 1816.
128. Jaume I, diner, Barcelona, 1270-1276 dC. Bust coronat amb corona de tres puntes a d.; al vol. [+B]ARQVINO[NA]. Creu; al vol. I[A-CO]-BR-EX. Billó, 0,55 g, 17 mm, 9 h. Crusafont 2009, p. 383, 2158-2129. UE 1817.
129. Imitació d'època, AE4, a partir del 358 dC. Bust drapejat i cuirassat de Julià II a d.; al vol. [...]#VLI[...]VA[...]. Emperador dempeus mi-

- rant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e.; al vol. SP[...]. AE, 0,92 g, 16 mm, 6 h. Cantells trencats; retallada. UE 1830.
130. Constantí I, AE3, *Lugdunum*, 316 dC. Bust drapejat, cuirassat i llorejat a d.; al vol. IMP CONSTANTINVS AVG. Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàmade creuant espatlla e. i aixecant mà d.; al vol. SOL[INVIC]-TO COMI[TI]; P[T]R en exerg; A en camp e.; [S] en camp d. AE, 2,84 g, 19 mm, 12 h. RIC VII, p. 125, 52. UE 1830.
131. Imitació d'època, AE4, a partir del 330 dC. Bust de Constantinoble amb casc a e.; al vol. [CONSTANTI-N]OPOLIS. Victòria dempeus a e. sobre proa portant llança a mà d. i mà e. sobre escut; [-]S en exerg. AE, 1,54 g, 13 mm, 7 h. UE 1830.
132. Emissió ibèrica, as, s. II-I aC. Cap a d. Indescriptible; il·legible. AE, 7,34 g, 23 mm. UE 1835.
133. Imitació d'època, as, seca hispana, a partir del 41 dC. Cap a e.; al vol. C[...]-DI-CAES[...]. *Libertas* dempeus mirant a d., portant *pileus* a mà d. i braç e. estès; al vol. LIBE[...]; S-C en camps e. i d. AE, 7,75 g, 26 mm, 6 h. Cebrián 1999, p. 22, 19; RIC I, p. 130, 113. UE 1843.
134. Imitació d'època, as, seca hispana, a partir del 41 dC. Cap a e.; al vol. TI CLAUDIVS CAESAR AVG. Minerva avançant a d., portant javelina a mà d. i escut a e.; S-C en camps e. i d. AE, 12,05 g, 25 mm, 7 h. Cebrián 1999, p. 520, 88-89; RIC I, p. 128, 100. UE 1843.
135. Claudi I, dupondi, Roma, 41-50 dC. Cap a e.; al vol. [TI CLAUDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP]. Ceres velada i drapejada, asseguda a e. sobre tron ornamental portant tiges de gra a mà d. i torxa transversal a e.; al vol. [CER]ES [AVGVSTA]; SC en exerg. AE, 8,90 g, 28 mm, 6 h. RIC I, p. 127, 94. UE 1843.
136. Calígula, as, Roma, 37-41 dC. Cap a e.; al vol. M A[GRIPPA L F] COS IIII. Neptú dempeus mirant a e., portant dofí a mà d. i trident a mà e.; S-C en camp e. i d.; contramarca G(C)P dins de cartel·la. AE, 9,46 g, 26 mm, 7 h. RIC I, p. 112, 58. UE 1868.
137. As, s. I-III dC. Il·legible. AE, 10,15 g, 26 mm. UE 1882.
138. Constanci II, AE3, Constantinoble, 351-355 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; darrere, Δ; al vol. [D N CONSTANTINVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP RE-[PARATIO]; B en camp e.; punt en camp c. AE, 2,77 g, 19 mm, 11 h. RIC VIII, p. 457, 112. Retallada. UE 1889.
139. Constantí II, AE3, *Lugdunum*, 332 dC. Bust drapejat i llorejat a d.; al vol. CONSTANTINVS IVN NOB C. Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut, i enmig dos estendards; al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS; creixent PLG en exerg. AE, 2,04 g, 17 mm, 6 h. RIC VII, p. 138, 254. UE 1890.
140. Imitació d'època, AE4, a partir del 347 dC. Bust drapejat, cuirassat i llorejat a d.; al vol. [...] AVG. Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona de llorer; al vol. [-]IC[....]E D[-]CV[-]; PLI en exerg; palma sobre punt, i aquest sobre N en camp c. AE, 1,49 g, 14 mm, 6 h. Sienes 2000, p. 65, 58. Tipus imitat de la seca de *Lugdunum*. UE 1890.
141. Adrià, as, Roma, 119-121 dC. Cap llorejat a d.; al vol. IMP-CAESAR TRAIAN- HADRIAN[NVS AVG]. Victòria avançant a d., portant corona a mà d. i palma a e.; al vol. PONT MAX T[R POT COS III]; SC en exerg. AE, 11,15 g, 24 mm, 6 h. RIC II, p. 412, 572. UE 1947.
142. Constanci II, AE3, Antioquia, 355-361 dC. Bust drapejat, cuirassat, llorejat i amb diadema perlejada a d.; al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEMP - REPARATIO; [A]NA en exerg; M en camp c. AE, 2,07 g, 16 mm, 12 h. RIC VIII, p. 528, 191. UE 1018.
143. Teodosi, AE2, Constantinoble, 378-383 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [D N THEODO]-SIVS P[F AVG]. Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e.; al vol. [REPARATIO - REIPVB]; [C]ONSA en exerg. AE, 5,02 g, 20 mm, 3 h. RIC IX, p. 226, 54c. UE 1047.
144. Imitació d'època, AE4, a partir del 353/4 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; al vol. [...]CON[...]TIVS P F[...]. Soldat romà llancejant un genet bàrbar; al vol. FEL TEM; PA# en exerg; Λ en camp e. AE, 1,11 g, 12 mm, 3 h. Tipus imitat de la seca d'*Arelate*. UE 1047.
145. Constanci II, AE4, Aquileia, 347-348 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. CONSTANT-IVS P F AVG. Dues victò-

ries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VICTORIAE DD AVGGQ NN]; [A]QP en exerg; corona en camp c. AE, 1,46 g, 15 mm, 12 h. RIC VIII, p. 332, 84. UE 1062.

146. Constans, AE4, Síscia, 347-348 dC. Bust drapejat i cuirassat a d.; al vol. [CONSTAN-S P F AV] G. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VICTORIAE DD AVGGQ NN]; [ASIS] en exerg; S en camp c. AE, 1,37 g, 13 mm, 7 h. RIC VIII, p. 363, 190. En falta un tros. UE 1062.
147. As, s. I-III dC. Cap a d.; al vol. [·]COS[·]V[·]. Indescriptible; il·legible. AE, 12,64 g, 27 mm. UE 1077.
148. Imitació d'època, AE4, a partir del 347 dC. Bust de Constanci II drapejat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d.; al vol. CONSTANT-IVS [·]. Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer; al vol. [VICTORI]AE DD AVGG[Q NN]; SMH en exerg; NP sota punt en camp c. Tipus imitat de la seca d'*Arelate*. AE, 1,35 g, 14 mm, 11 h. UE 1103.
149. Jaume I, òbol, Barcelona, 1249-1276 dC. Armes de Catalunya de dues barres; al vol. BAR[QI-NO]. Creu interior; al vol. [IAC]OB'R[EX]. Billó, 0,19 g, 13 mm, 12 h. Crusafont 2009, p. 214, 152. Intrusió. UE 1167.
150. Constantí I, AE3, Síscia, 318 dC. Bust drapejat, cuirassat i amb casc, amb llança sobre espatlla d. i escut sobre l'e; al vol. IMP CONSTANTINVS AVG. Dues victòries enfrontades portant un escut inscrit VOT/P[R] sobre altar; al vol. VICTORIAE LAETAE PRIN[C PERP]; [-SI] S* en exerg. AE, 3,06 g, 18 mm, 12 h. RIC VII, p. 431, 50. UE 1173.

Bibliografia

ACIP: VILLARONGA, L.; BENAGES, J. (2011). *Ancient Coinage of the Iberian Peninsula*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans.

BERDÚN, M. (2012). «La moneda a *Barcino* en la tar-doantiguitat. Presència i absència en els segles v i vi d'emissions romanes, bizantines, sueves, vàndals i visigodes». A: *La moneda en temps de crisi. XVI Curs d'història monetària d'Hispania* (Barcelona, 29 i 30 de novembre de 2012). Museu Nacional d'Art de Catalunya, 105-118.

CALICÓ, F.; CALICÓ, X.; TRIGO, J. (1994). *Numismática española. Catálogo de todas las monedas emitidas desde los Reyes Católicos a Juan Carlos I (1474 a 1994)*. Barcelona.

CAMPO, M.; BOUZAS, M.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; HERNÁNDEZ, E. (2022). «Depósito de bronce bajoimperiales hallado en el sector de Santa Margarida del conjunto episcopal de Empúries». *Numisma*, 264, 31-65.

CEBRIÁN, M. A. (1999). «Imitaciones de Claudio I en el monetario del Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba». *Numisma*, 242, 7-56.

CRUSAFONT, M. (1982). *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*. Madrid.

— (2009). *Catàleg general de la moneda catalana, Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa (s. V aC - s. XX dC)*. Barcelona.

LLEDÓ, N. (2004). *El uso de la moneda en las ciudades romanas de Hispania en época imperial: el área mediterránea*. València.

— (2007). *La moneda en la Tarraconense mediterránea en época romana imperial*. València.

MAROT, T. (1997). «Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las islas Baleares durante los siglos v y vi: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas». *Revue Numismatique*, 152, 157-190.

MARTÍNEZ CHICO, D. (2019). «“Tesserae frumentariae, nummariae et ‘Spintriae’ Hispaniae”. Hallazgos y nuevas perspectivas». *Revue Numismatique*, 176, 107-138.

RIC I: SUTHERLAND, C. H. V.; CARSON, R. A. G. (1984). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. I: *From 31 BC to AD 69*. Londres.

RIC II: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. (1926). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. II: *Vespasian to Hadrian*. Londres.

RIC III: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. (1930). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. III: *Antoninus Pius to Commodus*. Londres.

RIC IVa: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. (1936). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. IV, part I: *Pertinax to Geta*. Londres.

RIC Va: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. (1927). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. V, part I: *Valerian to Florian (the Interregnum)*. Londres.

- RIC Vb: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E.; WEBB, P. (1933). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. v, part II: *Probus to Amandus*. Londres.
- RIC VI: SUTHERLAND, C. H. V.; CARSON, R. A. G. (1967). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. VI: *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. Londres.
- RIC VII: MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E.; BRUUN, P. (1966). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. VII: *Constantinus to Licinius, A.D. 313-337*. Londres.
- RIC VIII: SUTHERLAND, C. H. V.; CARSON, R. A. G. (1981). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. VIII: *The family of Constantine I*. Londres.
- RIC IX: MATTINGLY, H.; SUTHERLAND, C. H. V.; PEARCE, J. (1951). *The Roman Imperial Coinage*. Vol. IX: *Valentinian I to Theodosius I*. Londres.
- ROSTOVTSSEW, M.; PROU, M. (1900). *Catalogue des Plombs de l'Antiquité du Moyen Age et des temps modernes conservés au Département des Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale*. París.
- SAN VICENTE, J. I. (2020). «La moneda romana de bronce y su perduración durante los años 348-402 d.C.». *Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua*, 61, 303-356.
- SICART, X.; CALDÉS, Ò.; FLORENSA, F. X. (2023). «El conjunto monetario del Pla de la Foia (Alfara de Carles, Tarragona)». *Revista Numismàtica HÉCATE*, 10, 104-144.
- SIENES, M. (2000). *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*. Lisboa.
- TEIXELL, I. (2008a). «La moneda de bronze d'imitació: apunts al seu comportament i tarannà a la ciutat de Tarraco». A: *Els tallers monetaris: organització i producció. XII Curs d'història monetària d'Hispania (Barcelona, 27 i 28 de novembre de 2008)*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 105-115.
- (2008b). *La Font dels Lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco (segona meitat del segle III dC - primer quart del V dC)*. Tarragona.
- (2010). «Noves aportacions al coneixement de la moneda d'imitació a Tarraco: des de l'antoninià fins al tremís». A: *Falsificació i manipulació de la moneda. XIV Curs d'història monetària d'Hispania (Barcelona, 25 i 26 de novembre de 2010)*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 69-80.
- (2012). *La moneda en temps de crisi. XVI Curs d'història monetària d'Hispania (Barcelona, 29 i 30 de novembre de 2012)*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 87-103.
- TEIXELL, I.; RODRÍGUEZ, F. (2021). «Aproximación al conocimiento numismático en contextos arqueológicos del siglo VII e inicios del siglo VIII de Tarracóna». A: *XVI Congreso Nacional de Numismática: Tesoros y hallazgos monetarios: protección, estudio y musealización (Barcelona, 28, 29 y 30 de noviembre de 2018)*. Barcelona/Madrid: Museo Casa de la Moneda, 425-444.
- VIRLOUVET, C. (1995). *Tessera frumentaria. Les procédures de distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l'Empire*. Roma.

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
1	Valentinà I	365-367 dC	AE	AE3	2,97	18	11	Arelate	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N VALENTINI-ANNVS P F AVG	Emperador avançant a e. arrossegant captiu amb mà d. i portant làbarum a la mà e. Al vol. GLORIA RO-MANORVM. CONST en exerg. En camps OF-II	RIC IX, p. 64, 7(a)		1014
2	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	1,19	13	10	-	Bust a d. Il·legible	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig dos estendards. Al vol. [...IO]	-		1034
3	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	1,88	15	6	-	Cap a d. Al vol. [...]CON[...]V[...]	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Il·legible	-		1085
4	Quintil	270 dC	AE	Antoninà	1,97	23	2	Roma	Bust drapajat i radiat a d. Al vol. [IMP C]M AVR CL QUINTILLVS A[V]G	Fortuna dempeus a d. portant timó a mà d. i cornucòpia a e. Al vol. FORTVNA REDVX. Camp d. Z	RIC Va, p. 241, 20	En falta un tros; fissurada	1110
5	Antoni Pius	150-151 dC	AE	As	10,76	26	6	Roma	Cap llorçat a d. Al vol. IMP CAES T AEL HADR AN-TONINVS AVG PIVS P P	Justitia asseguda a e. portant pàtera a mà d. i ceptre a e. Al vol. TR POT XI[III] COS III. IVSTITIA en exerg. En camps SC	RIC III, p. 136, 881(a)		1156
6	Maxenci	308-310 dC	AE	Follis	5,56	24	12	Roma	Bust llorçat a d. Al vol. IMP C MAXENTIVS PF AVG	Roma asseguda dins de temple hexàstil amb corona al timpà, portant globus a mà d. i ceptre a e. Al vol. CONSERV-VRB SVAE. RBT en exerg	RIC VI, p. 378, 210		1159
7	-	Segles XVI-XVIII	AE	Ardit	1,28	17	-	-	Indescriptible. Al vol. [...]S-D--G-HISP[...]	Indescriptible. Al vol. [...]P[...]	-		1195
8	-	Alt Imperi	Oricalc	Dupondi	10,81	27	6	Roma	Bust radiat a d. Al vol. [...]P M TR[...]	Figura dempeus. Il·legible	-		1277
9	Gracià	367-375 dC	AE	AE3	2,15	18	7	Lugdunum	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. DN GRA[TIAN]VS AVGG AVG	Emperador avançant a e. arrossegant captiu amb mà d. i portant làbarum a la mà e. Al vol. [GL]ORIA RO-MANORVM. CONST en exerg. En camps OF-II	RIC IX, p. 46, 20		1306
10	Dinastia constantiniana	330-331 dC	AE	AE4	1,34	13	7	Trèveris	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. VRBS-[ROMA]	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. TRP en exerg	RIC VII, p. 214, 522		1324
11	Imitació d'època	A partir del 337 dC	AE	AE3	0,68	17	6	Imitativa de Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes de Constantí I a d. Al vol. [...]TAN[...]	Emperador dempeus mirant a d., portant llança a mà d. i descansant mà e. sobre escut. Al vol. VIRTU-A[...]R en exerg	-	Tipus imitat: RIC VII, p. 346, 405; en falten trossos; retallada	1324
12	Constantí II	347-348 dC	AE	AE4	0,96	14	12	-	Bust amb diadema de rosetes a d. Al vol. [D N CONSTANTINVS P F AVG	Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX	-	Retallada	1324

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
13	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	0,99	12	6	-	Bust drapèjat i cuirassat a d. Al vol. D N IV	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. EL[...][T]	Siens 2000, p. 87, 5		1324
14	Constanci II o Constans	A partir del 347 dC	AE	AE3	1,8	16	6	-	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema a d. Al vol. [...] AVG	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. [VICTORIA]E DD AV[GG QNN]	-	Retallada	1324
15	Domicià	84-85 dC	AE	As	8,98	27	7	Roma	Bust a d. Al vol. [IMP CAES DOMITI]AN AVG] G[ERM COS X(I)]	Altar frontal. Als costats [SALUT] - [AVGVST(I)]. SC en exerg	RIC II, p. 186 o 188, 250/251 o 271/272		1324
16	Constanci II	348-350 dC	AE	AE2	4,29	21	6	<i>Arelate</i>	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema de rosetes a e. portant globus a mà d. Al vol. D N CONSTAN-TI-VS P F AVG	Soldat amb casc portant llança apuntant cap amunt a mà e. i amb la d. arrossegant un capiu cap enfora d'una cabana sota un arbre. Al vol. FEL-TEMP-REPAR-ATIO. PARL. en exerg	RIC VIII, p. 210, 106	Apèndix; retallada	1324
17	Constans	337-340 dC	AE	AE4	1,42	14	6	Constantinoble	Cap amb diadema de rosetes a d. Al vol. [D N CO]NSTAN-S P F AVG	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard. Al vol. GLO[R-IA EXERC-IT]V[S]. CONSIDA en exerg	RIC VIII, p. 450, 45	Restes de fibres	1324
18	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	1,12	15	6	Imitativa de Trèveris	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema perlejada de Constanci II a d. Al vol. FEL IVL CONSTANTIVS NOB C	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig dos estendards. Al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS. TRS en exerg	-		1324
19	Imitació d'època	A partir del 270 dC	AE	Antoninà	1,88	17	12	Imitativa de Roma	Bust radiat a d. Al vol. [D]IVO CLAV[DIO]	Altar decorat amb garlandes i amb flames sobre ell. Al vol. CONSECRAT[IO]	-		1324
20	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,86	15	6	<i>Arelate</i>	Bust drapèjat, cuirassat, llorèjat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CON]STIAN-S P F AVG	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD AVGGQ NN. PARL. en exerg. Camp c. N i A lligades	RIC VIII, p. 209, 82		1324
21	Constans	337-340 dC	AE	AE4	1,64	15	5	Nicomèdia	Cap amb diadema perlejada a d. Al vol. [C]ONSTAN-TIVS P F AVG]	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard. Al vol. [GL]OR-[IA EXERC-ITVS]. SMN[.] en exerg	RIC VIII, p. 472, 19	Apèndix; retallada	1324
22	-	Segona meitat del segle III dC	AE	Antoninà	3,76	18	6	-	Cap llorèjat a d. Al vol. C[...][VS CAES	Figura dempeus. Al vol. [...]AVGG	-		1324
23	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	<i>Minimi</i>	0,12	9	6	-	Bust a d.	Soldat romà llancejant un bàrbar	Siens 2000, p. 58, 51	Cantells trencats	1324
24	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,68	15	6	<i>Arelate</i>	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. CONSTAN-S P F AVG	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD AVGGQ NN. TRP en exerg. Camp c. fulla	RIC VIII, p. 151, 185		1324

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
25	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,65	15	12	Cívic	Cap amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTA-NS P F [AVG]	Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX	RIC VIII, p. 434, 49		1324
26	Galliè	260-268 dC	AE	Antonià	1,84	22	12	Roma	Cap radiat a d. Al vol. IMP GALLIENVS AVG	Griu caminant a e. Al vol. AP[OLLINI] COS AV[G]	RIC Va, p. 176, 165		1324
27	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,67	16	5	Constantinoble	Cap amb diadema de rosetes a d. Al vol. D N CONSTA-N[S] P F AVG	Corona envoltant VOT/XX/MULT/XXX. CONSS en exerg	RIC VIII, p. 453, 70	Retallada	1324
28	Constanci II	355-360 dC	AE	AE3	3,19	17	12	Lagdnun	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [D N CONSTAN]-TIVS P F AVG	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP-[REPARATIO]. GPLG en exerg	RIC VIII, p. 191, 189	Possible appendix	1324
29	Constanci II	355-360 dC	AE	AE3	2,37	17	12	Lagdnun	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP-[REPARATIO]. GPLG en exerg	RIC VIII, p. 191, 189		1324
30	Galliè	260-268 dC	AE	Antonià	1,67	19	10	Siscia	Bust drapajat, cuirassat i radiat a d. Al vol. GALLIENVS A[VG]	Fortuna dempeus a d. portant timó a mà d. i cornucòpia a e. Al vol. FOR[TVNA R] EDVX. Camp d. S	RIC Va, p. 181, 572		1324
31	Imitació d'època	A partir del 347 dC	AE	AE3	1,33	17	7	Imitativa d'Aquileia	Bust de Constans drapajat a d. Al vol. CONSTA[...]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD [AVGGQ NN]. AQP en exerg	-	Tipus imitat: VIII, p. 322, 76; retallada	1324
32	Constans	335-341 dC	AE	AE4	1,76	15	7	Trèveris	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. FL IVL CONSTANS NOB CAES	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb punt al penó. Al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS. TRS. en exerg	RIC VII, p. 223, 593		1324
33	Constanci II	330-337 dC	AE	AE4	1,92	15	12	-	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. FL IVL CONSTANTIVS NOB C	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard. Al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS	-		1324
34	-	Alt Imperi	AE	As (1/2)	6,59	28	6	-	Bust a d.	Figura caminant a e. Al vol. S[...]. S-[C] en camps d. i e.	-	Partida	1324
35	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	1,57	15	3	Imitativa de seca orientat*	Bust a d. Al vol. [...IONT][...JVG]	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. AS en exerg	-	*Siscia o Sírmium; retallada	1324
36	Constans	337-340 dC	AE	AE4	0,94	18	12	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. DN FL CONSTANS A[V]G	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb punt al penó. Al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS. [R]*T en exerg	RIC VIII, p. 250, 26		1324

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
37	Constans	337-340 dC	AE	AE3	1,48	17	12	Trèveris	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CON] STANS-P F AVG]	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb M al penó. Al vol. [GLOR]-IA EXERC-[IT- VS]. [TRP] en exerg	RIC VIII, p. 145, 111	Retallada	1324
38	Domicià	92-94 dC	Oricalc	Semis	3,2	18	5	Roma	Bust drapajat d'Àpol·lo a d., davant branca. Al vol. IMP DOMIT AVG GERM COS XVI	Corb sobre branca. SC en exerg	RIC II, p. 205, 410		1324
39	Imitació d'època	A partir del 270 dC	AE	Antonià	3,43	17	6	Imitativa de Roma	Bust radiat a d. Al vol. DIVO CL[A-VDIO]	Àliga. Al vol. CONSEQ[RA]TIO	-		1324
40	Constanci II o Constans	A partir del 348 dC	AE	AE3	0,74	14	-	-	Cap a d. Al vol. [-C]ONSTAN-[-...]	Indescriptible. Al vol. [FEL TEMP REPA] ATIO	-	Retallada	1324
41	Magnenci	351-352 dC	AE	AE2	4,72	20	2	Roma	Bust drapajat i cuirassat a d. Al vol. D N MAGNEN-TIVS P F AVG. Rere el bust, A	Emperador vestit militarment galopant a d. i llancejant un bàrbar agenollat amb braços estesos enfront del cavall; sota el cavall, escut i llança trencada. Al vol. GLORIA ROM[ANORVM]. RS en exerg	RIC VIII, p. 267, 209		1324
42	Constanci II	347-348 dC	AE	AE4	1,23	13	12	Arelate	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CONS-TANTI-VS] P F AVG	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD [AVGGQ NN]. PARL. en exerg. Camp c. P; a sobre punt	RIC VIII, p. 209, 83		1324
43	Constanci II	348-350 dC	AE	AE3	2,38	17	5	Lugdunum	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema a d. Al vol. D N CONSTAN-TI-VS P F AVG	Fènix radiat dempeus a d. sobre globus. Al vol. FEL-TEMP-REPARATIO. SLG en exerg	RIC VIII, p. 183, 92		1324
44	Dinastia constantiniana	337 dC	AE	AE4	1,81	16	11	Arelate	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. [V]RBS-ROMA	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. Camp c. O (entre estrelles)	RIC VII, p. 279, 415		1324
45	Dinastia constantiniana	330-340 dC	AE	AE4	0,72	14	6	-	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. CONS-TA[-...]	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard. Al vol. [GLOR-IA E]XERC-ITVS	-		1324
46	Constanci II	336-337 dC	AE	AE3	1,51	16	7	Cízic o Nicomèdia	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. FL IVL CONSTANTIVS NOB C	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb O al penó. Al vol. GLOR-IA EX[ERC]-IT-VS. SMLT en exerg	RIC VII, p. 659, 126 / p. 635, 201		1324
47	Constanci II	357 dC	AE	AE3	2,37	17	6	Roma	Bust drapajat, cuirassat, llorçat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. [FEL TEMP]-REPARAT[IO]. R.Z en exerg	RIC VIII, p. 278, 310	Cantells trencats	1324

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
48	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	1,01	15	6	Imitativa de <i>Lagdu-num</i>	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. [·]B[·]·[O]#A	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. PLG en exerg	-		1324
49	-	81-161 dC	AE	Quadrant	2,52	13	7	-	Bust de Mercuri a d.	Cuirassa. Camp d. i e. SC	RIC II, p. 219, 29		1324
50	Constantí II o Constans	348-350 dC	AE	AE2	2,03	6	20	Aquileia	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a e., portant globus a mà d. Al vol. [·]S P F AVG	Soldat amb casc portant llança a mà e. i amb la d. arrossega un captiu cap enfora d'una cabana. Al vol. [FEL. TE]MP [RE] PARATIO. [A]QS. en exerg	RIC VIII, p. 323, 102-106	Retallada	1324
51	Domicià	81-96 dC	AE	As	9,53	26	6	-	Cap llorajat a d. Al vol. [·]·[DOMI]·[·]	Figura dempeus. Il·legible	-		1324
52	Constantí I	329 dC	AE	AE3	2,36	21	6	Roma	Cap llorajat a d. Al vol. CONS-TAN-TINVS AVG	Corona envoltant VOT·XXX. Al vol. DN CONSTANTINI MAX AVG. RP en exerg	RIC VII, p. 335, 318		1324
53	Constantí I	337 dC	AE	AE3	1,72	16	7	<i>Lagdu-num</i>	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CONS-TAN]TL-NVS MAX [AVG]	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb crismó al penó. Al vol. [GLOR-IA EXERC-IT]VS. Espiga PLG en exerg	RIC VII, p. 142, 285		1324
54	Imitació d'època	A partir del 358 dC	AE	AE4	0,59	12	2	-	Bust cuirassat de Julià II a d. Al vol. FL CL II # [·]·[·]V	Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e. Al vol. [·]·[·]VIVIII#	-		1346
55	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	1,01	12	7	Imitativa de seca occi-dental*	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [·]·[·]#VL[·]·[·]#NVI NOB C	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. [·]·[·] A#IIIO. P en exerg	-	*Aquila o Trèveris; cantells trencats	1346
56	Antoni Pius	145-161 dC	Oricle	Ses-terci	24,678	30	12	Roma	Cap llorajat a d. Al vol. ANTONI-NVS AVG-PIVS P P TR P	Pax dempeus a d. encenent foc a un munt d'armes amb mà d. i portant cornucòpia a e. A camps PAX-AVG / S-C. Al vol. [COS] III	RIC III, p. 125, 777		1628
57	-	Segles I-III dC	AE	Ses-terci	22,04	33	-	-	Indescriptible i il·legible.	Indescriptible i il·legible	-		1634
58	Gracià	378-383 dC	AE	AE2	6,01	22	5	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [D N] GRATIA-[NVS PF AVG]	Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e. Al vol. REPARATIO-[REIPV]B. [S]M[R]P en exerg	RIC IX, p. 125, 43(a)i		1639
59	Tètric I	271-274 dC	AE	Antonina	1,86	18	11	Trèveris	Bust drapajat a d. Al vol. [IM]P C TETRICVS P F AV[G]	Pax dempeus a d., portant branca d'olivera a mà d. i ceptre a e. Al vol. PA-X-AV[G]	RIC Vb, p. 409, 100	Apèndix (2)	1640

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
60	-	Segles I-III dC	AE	As	2,97	20 (i)	-	-	Indescriptible i il·legible.	Indescriptible i il·legible	-	En falta un tros	1640
61	Marc Aureli	169-170 dC	AE	As	9,95	25	12	Roma	Cap llorejat a d. Al vol. M ANTO-NINVS-AVG TR [P XXIII]	<i>Fortuna</i> asseguda a e. portant timó a mà d. i cornucòpia a e. SC en exerg	RIC III, p. 291, 976		1645
62	Galba	69 dC	AE	As	9,91	27	6	Tarraco?	Cap llorejat a e. amb globus al punt del bust. Al vol. [SER GAL]BA IMP AVGVSTVS	Arc a la d. rematat per dues estàtues eqüestres a e.; tres captius, amb les mans lligades a l'esquena, avancen a d., amb un oficial darrere d'ells. Al vol. QUADRA-G[ENS REMI]SSAE. SC en exerg	RIC I, p. 236, 79		1648
63	Constanci II	355-360 dC	AE	AE3	1,76	18	6	Arelate	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [D N CONSTAN-TIVS [P F AVG]	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. [FE]L [TEMP-RE]PARATIO. TCON en exerg. Camp c. M	RIC VIII, p. 224, 272		1677
64	Honori	392-395 dC	AE	AE4	1,35	12	6	Lagidnum	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N HONOR[IVS P F AVG]	Victòria avançant a e. portant corona i palma. Al vol. VICTOR-[IA AVGGG]. LVGP en exerg	RIC IX, p. 53, 47(b)		1698
65	Felip III	1612-1619 dC	Cu	Ardit	1,38	17	12	Barcelona	Bust a e. A-R en camps e. i d.	Escut en cairó de Barcelona. Al vol. BAR-CINO CIVITAS 161[.]	Calicó <i>et al.</i> 1994, p. 228, 473-481		1698
66	Constanci II	347-348 dC	AE	AE3	1,17	13	12	Arelate	Bust drapèjat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CONSTAN]TI-VS [P F AVG]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD A[VGGQ NN]. [P] AR[.] en exerg. Camp c. NPE lligades	RIC VIII, p. 209, 76	Retallada	1698
67	Imitació d'època	A partir del 333 dC	AE	AE4	1,26	13	12	Imitativa de Roma	Bust de Constans drapèjat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [D N FL CONS]TANS AVG	<i>Securitas</i> dempeus mirant a d. i cames encreuades; a mà d. porta ceptre i el colze e. descansa sobre columna. Al vol. SECVRI-TAS [REI P] R*[.] en exerg	-	Tipus imitat: RIC VIII, p. 250, 23	1698
68	Jaume I	1249-1276 dC	Billó	Diner	0,47	17	9	València	Effigie coronada a e. Al vol. :IACOBVS REX	Arbre de branques altes que talla llegenda per sota. Al vol. +VALE-NCIE	Crusafont 2009, p. 376, 2128-2130		1698
69	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	0,41	13	3	Imitativa de seca oriental	Bust amb diadema a d. Il·legible	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. IIP[.] en exerg	-	Partida; retallada	1698
70	Ferran II	1479-1516 dC	Cu	Senyal	6,5	25	-	Tarragona	Tau enmig d'orla trilobulada acabada en trèvols	Revers no visible perquè la moneda està doblegada sobre si mateixa	Crusafont 1982, p. 364, 560-1		1698
71	Dinastia constantiniana	358-361/3 dC	AE	AE4	2,31	15	12	-	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Il·legible	Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e. Al vol. S[P] ES [REI-PVBL]ICE	-		1698
72	Dinastia constantiniana	330-333 dC	AE	AE4	1,5	15	6	Siscia	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a d. Al vol. [V]RBS-ROMA	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. [A]S[.]S en exerg	RIC VII, p. 453, 223	Cantells trencats	1698

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
73	Magnenci	351-352 dC	AE	AE2	4,71	23	7	<i>Lugdu-num</i>	Bust drapajat i cuirassat a d. Al vol. D N MAGNEN-TIVS P F AVG. Rere el bust, A	Emperador vestit militarment galopant a d., llancejant un bàrbar agenollat amb braços estesos enfront del cavall; sota el cavall, escut i llança trençada. Al vol. GLORIA ROMANORVM. RSLG en exerg	RIC VIII, p. 185, 115-116		1700
74	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,26	15	6	<i>Lugdu-num</i>	Bust drapajat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [CON]STAN]S [P F AVG]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. [V]ICTORIAE DD AV[GGQ NN]. Camp c. S sobre T	RIC VIII, p. 180, 48	En falta un tros	1700
75	Imitació d'època	A partir del 347 dC	AE	AE4	1,92	11	12	-	Bust amb diadema de rosetes	Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona de llorer. CN en exerg. Camp c. palma			1700
76	Constans	348-350 dC	AE	AE3	2,28	17	11	<i>Lugdu-num</i>	Bust drapajat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. [DN CONSTA]NS P F AVG	Emperador vestit militarment dempeus a e. sobre galera, portant fènix sobre globus a mà d. i làbarum a mà e.; victòria sobre popa conduint el vauell. Al vol. FEL TEMP - REPA[RATIO]. PLG en exerg	RIC VIII, p. 182, 72	Retallada	1700
77	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	1,14	14	1	Imitativa de Tréveris	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada de Constans a d. Al vol. CONSTA-NS[...]	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; emmig dos estendards. Al vol. GLOR-IA EXE[-]TIVS. TRS en exerg	-		1700
78	Constanci II	347-348 dC	AE	AE4	1,83	15	12	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [CONSTANTII]-VS P F A[VG]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. [VIC]TORIAE DD AV[GGQ NN]. Camp c. N i A lligades	RIC VIII, p. 180, 48		1700
79	Constanci II o Julià II	355-360 dC	AE	AE3	0,68	17	-	<i>Lugdu-num</i>	Indescriptible i il·legible	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. [FEL TEMP-RE]PARATIO. GPLG en exerg	RIC VIII, p. 191, 189-190/195/197-199	Retallada	1700
80	Imitació d'època	A partir del 364 dC	AE	AE4	1,4	15	12	-	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema a d. Al vol. V[...]-VG	Victòria avançant a e., portant corona i palma. Al vol. Illegenda il·legible. S*P en exerg	-	En falta un tros	1700
81	Imitació d'època	A partir del 358 dC	AE	AE4	0,97	15	6	Imitativa de Cízic	Bust cuirassat a d. Al vol. D N IV-LLIANV	Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e. Al vol. SPE[-]X en exerg	-		1700
82	Constanci II	348-351 dC	AE	AE3	1,3	17	6	Nicomèdia	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. D N CONSTA[...]	Fènix radiat dempeus a d. sobre globus. Al vol. FEL TEMP REPA[RATIO]. [SMN] S en exerg	RIC VIII, p. 476, 73a	Diàmetre no complet; retallada	1700

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
83	Constantí I	323-324 dC	AE	AE3	3,42	18	6	Trèveris	Bust drapajat i llorejat a d. Al vol. CONSTAN-TINVS AVG	Victòria avançant a d. portant trofeu a mà e. i empenyent captiu a terra. Al vol. SARMATIA-DEVICTA. STRCREIXENT en exerg	RIC VII, p. 202, 435		1700
84	Constantí II	347-348 dC	AE	AE4	1,5	15	1	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat, llorejat i amb diadema a d. Al vol. CONSTAN[TI]-VS P F [AVG]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. [VIC]TORIAE DD AV[GG]Q NN. PARL en exerg. Camp c. NPE lligades	RIC VIII, p. 209, 76		1700
85	Dinastia constantiniana	333-334 dC	AE	AE4	3,09	15	6	Trèveris	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. VRBS-ROMA	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. Camp c. palma a d. (entre estrelles). [T]RP en exerg	RIC VII, p. 218, 561		1700
86	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE4	1,01	12	7	Imitativa de Constantino	Bust drapajat i cuirassat a d. Al vol. D N IVLIAN-[S] IOB CAE	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. PE#-#ATIO. CON en exerg	-		1700
87	Dinastia constantiniana	333-335 dC	AE	AE3	2,02	18	12	Roma	Bust de Constantí amb casc, cuirassat, mantell imperial i ceptre a e. Al vol. CONSTAN[TI]-NO-POLIS	Victòria dempeus a e. sobre proa, portant llança a mà d. i la mà e. sobre escut. R*E en exerg	RIC VII, p. 339, 355		1700
88	Constantí I	313-315 dC	AE	<i>Nummus</i>	3,1	20	12	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat i llorejat a d. Al vol. IMP CONSTANTINVS [P F AVG]	Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàmade creuant espalla e. i aixecant mà d. Al vol. [SO]LLI IN[V]I-CTO COMITI. PARL en exerg	RIC VII, p. 237, 40		1700
89	Constantí II	353-355 dC	AE	AE3	2,26	20	6	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTAN-[TIVS P F AVG]	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP - [REPARATIO]. PAR en exerg	RIC VIII, p. 219, 214	Retallada	1700
90	Julia II	355-360 dC	AE	AE3	2,74	18	6	<i>Arelate</i>	Bust drapajat i cuirassat a d. Al vol. D N IVLIAN-VS NOB CAES	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP R-EPARATIO. TCON en exerg. Camp c. M	RIC VIII, p. 224, 273		1700
91	Constans	337-340 dC	AE	AE4	1,09	16	6	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. DN FL CONSTANS AVG	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig un estendard amb O al penó. Al vol. GLORIA EXERC-ITVS. R*S en exerg	RIC VIII, p. 250, 26		1700
92	Constans	348-350 dC	AE	AE3	1,97	19	12	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTA-NS P F AVG	Fènix radiat dempeus a d. sobre monticle rocós. Al vol. FEL TEMP REPARATIO. SIA[RL] en exerg	RIC VIII, p. 211, 109		1700

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
93	Imitació d'època	A partir del 351 dC	AE	AE3	1,12	17	6	Imitativa d'Aquileia	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [...]#T C#S	Dues victòries enfrontades, ambdues portant corona inscrita amb OT/V. Sobre victòria d. una segona corona inscrita amb VT/VL. Al vol. [...]CT[...]D NN #VG. QP en exerg. Camp d. IT. Camp c. .	-	Tipus imitat: RIC VIII, p. 331, 172; doble encunyació; retallada	1700
94	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	AE3	1,87	18	6	Imitativa de seca oriental	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. [#]L TEMP - REPARATIO. [...] I en exerg	-	Canells serrats; apèndix	1700
95	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,17	16	12	Roma	Bust drapajat, cuirassat i lloriejat a d. Al vol. CONST[AN-S P] F AVG	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VICTORIAE DD AVG]Q NN. RQ en exerg. Camp c. dues palmes	RIC VIII, p. 95, 254	Retallada	1700
96	Constantí II	348-351 dC	AE	AE2	4,96	22	6	Constantinoble	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N CONSTAN-TIVS P F AVG	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP RE-PARATIO. CONSS* en exerg. Camp e. I	RIC VIII, p. 454, 81		1700
97	Dinastia constantiniana	333-334 dC	AE	AE3	2,38	16	7	Trèveris	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. VRBS-ROMA	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. Camp c. palma (entre estrelles). [TR]P en exerg	RIC VII, p. 218, 561		1700
98	Imitació d'època	A partir del 270 dC	AE	Antoninà	2,45	18	6	Imitativa de Roma	Cap radiat a d. Al vol. DIVO CLAVD[IO]	Alar amb flames sobre ell. Al vol. [CON-SE]CRA[TI]O	-	Tipus imitat: RIC Va, p. 233, 259	1730
99	Dinastia valentiniana	364-378 dC	AE	AE3	1,82	16	6	-	Bust drapajat i cuirassat a d. Il·legible	Victòria avançant a e, portant corona i palma. Al vol. [SECVRTAS REIPVBLI-CAE]	-		1730
100	Dinastia constantiniana	333 dC	AE	AE3	1,59	16	6	Arelate	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. VRBS-[ROMA]	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. Camp c. corona (entre estrelles). P[CONST] en exerg	RIC VII, p. 274, 373	Retallada	1730
101	Magne Màxim	383-388 dC	AE	AE2	3,47	23	11	Trèveris o Lugdunum	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. [D N] MAG MAXI-[MVS P F] AVG	Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e. Al vol. [REPARATIO - REIPVB]. [...]S en exerg	RIC IX, p. 29, 85 o p. 49, 32	Retallada	1730

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
102	Valens	364-367 dC	AE	AE3	1,82	17	6	Nicomèdia	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D [N VA] LEN-[SP F AVG]	Emperador dempeus amb cap a d., portant estendard amb + a penó a mà d. i victòria sobre globus a mà e. Al vol. RES[TTIV·TOJR REIP·SMNB en exerg	RIC IX, p. 252, 11b1	Fissurada	1730
103	Imitació d'època	A partir del segle IV dC	AE	AE4	1,29	13	-	-	Bust amb diadema a d. Il·legible	Indescriptible i il·legible	-	Apèndix	1730
104	Imitació d'època	A partir del 353/4	AE	Mini-mi	0,61	9	8	-	Bust a d. Il·legible	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Il·legible	-		1730
105	-	A partir del segle IV dC	AE	AE3	1,7*	16	-	-	Indescriptible i il·legible	Figura dempeus. Il·legible	-		1730
106	Magne Màxim	383-388 dC	AE	AE2	5,11	22	6	Arelate	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N MAG MAXI-MVS P F AVG	Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e. Al vol. REPARATIO - REIPVB. TCON en exerg	RIC IX, p. 68, 26a3		1730
107	Teodosi	383-388 dC	AE	AE2	4,15	23	7	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N THEODO-SIVS P F AVG	Emperador dempeus amb cap a d., donant la mà d. a figura agenollada i torrejada, i portant victòria sobre globus a mà e. Al vol. REPARATIO - REIPVB. SMR[·] en exerg	RIC IX, p. 126, 43d		1730
108	Valentinà I	367-375 dC	AE	AE3	2,16	17	5	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N VALENTINI-ANVS P F AVG	Victòria avançant a e. portant corona a mà d. i palma a e. Al vol. SECVRITAS REIPVBLICAE. SMfullart en exerg	RIC IX, p. 121, 24a tipus xv		1730
109	Gracià	367-375 dC	AE	AE3	2,46	17	6	Roma	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N GRATIA-NVS P F AVG	Victòria avançant a e., portant corona a mà d. i palma a e. Al vol. SECVRITAS REIPVBLICAE. SMfullarq en exerg	RIC IX, p. 121, 24c tipus xvi		1730
110	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	0,74	12	7	Imitativa de <i>Lugdunum</i>	Bust de Roma amb casc i mantell imperial a e. Al vol. [...]-S-ROM[·]	Lloba a e. alletant Ròmul i Rem. A sobre, dues estrelles. ·PLG en exerg			1730
111	Imitació d'època	A partir del 270 dC	AE	Antonià	1,99	16	12	Imitativa de Roma	Bust radiat a d. Al vol. [DIVO C] LAV	Àliga. Al vol. CONS[ECRATIO]	-		1744
112	Dinastia constantiniana	358-361/3 dC	AE	AE4	1,43	16	7	-	Bust a d. Il·legible	Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e. Al vol. [SPES RE-P]VBL[ICE]	-	En falta un tros	1744
113	Constantí I	315-316 dC	AE	AE3	3,22	17	6	Trèveris	Bust drapajat, cuirassat i llorejat a d. Al vol. [IMP] CONSTANTINVS AVG	Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàmade creuant espalla e. i aixecant mà d. Al vol. SOLI INVIC-TO COMITI. P[·]T[·] R en exerg. Camp e. A. Camp d. S	RIC VII, p. 170, 73		1744

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
114	-	A partir del segle IV dC	AE	AE4	1,22	12	-	-	Bust a d. Il·legible	Indescriptible i il·legible	-		1744
115	Julia II	361-363 dC	AE	AE1	9,59	28	5	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat i amb diadema perlejada a d. Al vol. D N FL CL IVLL-ANVS [P F A]V[G]	Toro dempeus a e. mirant a d.; a dalt, dues estrelles; a camp d., àliga dempeus a d. portant corona al bec. Al vol. SECVRI-TAS REIPVB. SCONST a exerg.	RIC VIII, p. 229, 318		1744
116	Colònia Lèpida	44-35 aC	AE	As	3,88	28	0	Colònia Lèpida	Cap de Pal·las amb casc a d.; davant, llegenda ascendent i externa [COL VIC IVL] LEP	Brau envestint a d.; damunt, [PR] IIVIR; dessota, [P SALPA M FVL]VI	ACIP, p. 276, 1495		1751
117	Septimi Sever	202 dC	AG	Denari	2,8	19	12	Roma	Bust llorejat a d. Al vol. SEVERVS - PIVS AVG	Trofeu amb dos captius. Al vol. PART MAX PM TR P X	RIC IVa, p. 115, 184		1751
118	Constans	347-348 dC	AE	AE4	1,81	15	6	<i>Arelate</i>	Bust drapajat, cuirassat, llorejat i amb diadema de rosetes a d. Al vol. CONSTANS - [P F AVG]	Dues victòries enfrontades, ambdues portant palma i corona de llorer. Al vol. VIC TORIAE DD AVGGQ [NN]. SARI. en exerg. Camp c. NA lligades	RIC VIII, p. 209, 81	Cantells trencats	1756
119	Tètric I	273-274 dC	AE	Antoninià	2,1	17	5	Trèveris	Bust de Tètric II drapajat i radiat a d. Al vol. C PIV[ESV TETRICVS] CAES	<i>Spes</i> avançant a e., portant flor a mà d. i aixecant-se la túnica amb mà e. Al vol. [SPES P]VBILICA	RIC Vb, p. 424, 272	Possible imitació	1783
120	-	A partir del segle IV dC	AE	AE1	6,97	25	-	-	Bust a d. Il·legible	Indescriptible i il·legible	-		1784
121	Caligula	39-41 dC	AE	Quadrant	2,81	17	7	Roma	<i>Pileus</i> entre S-C. Al vol. C CAESAR DIVI AVG PRON AVG	[P]ON [M TR III(] P P COS] TERT al vol. de R C C	RIC I, p. 111, 45/52		1787
122	Untikesken	150-130 aC	AE	As	25,43	33	1	Untikesken	Cap de Pal·las a d., marca ibèrica eBa davant	Pegàs amb cap modificat a d.; làurea davant de les ales; UNTIKESKEN dessota sobre línia	ACIP, p. 181, 1022		1788
123	Tiberi	14-21 dC	AE	Quadrant	3,39	19	9	<i>Lugdunum</i>	Cap llorejat a d. Al vol. [TI CAESAR DIVI - AVG F AVG]VSTVS]	Altar de <i>Lugdunum</i> decorat amb corona entre llors flanquejats per figures estilitzades; als costats, victòries enfrontades i portant corones, ambdues sobre columnes. ROM ET AVG en exerg.	RIC I, p. 95, 32		1788
124	-	1-300 dC	Pb	<i>Tessera</i>	0,67	11	6	-	<i>Modius</i> amb tres grans de blat sortint	Llanguardaix (sauri) vist zenitalment. Glòbul a camp d. i e.; zeta invertida a camp d.			1788
125	-	1-300 dC	Pb	<i>Tessera</i>	1,01	11	6	-	<i>Modius</i> amb tres grans de blat sortint	Llanguardaix (sauri) vist zenitalment. Glòbul a camp d. i e.; zeta invertida a camp d.			1788
126	Imitació d'època	A partir del 41 dC	AE	As	7,84	28	6	Seca hispànica	Cap a e. Al vol. TI CLAVDIVS CAESAR AVG P M TR] P IMP	<i>Libertas</i> dempeus mirant a d., portant <i>pileus</i> a mà d. i braç e. estès. Al vol. I[II]BE[R]T[AS - AVGVS]T[A. S-C en camps e. i d.	Cebrian 1999, p. 18, 9; RIC I, p. 130, 113		1796
127	Caligula	39-40 dC	AE	Quadrant	2,22	17	12	Roma	<i>Pileus</i> entre S-C. Al vol. C CAESAR DIVI AVG PRON AVG	PON M TR III P P COS TERT al vol. de R C C	RIC I, p. 111, 45		1816

Núm. peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàmetre (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Ref. bibliogràfica	Observacions	UE
128	Jaume I	1270-1276 dC	Billó	Diner	0,55	17	9	Barcel·lona	Bust coronat amb corona de tres puntes a d. Al vol. [+B]/ARQVI-NO[NA]	Creu. Al vol. I[A-CO]-BR-EX	Crusafont, 2009, p. 383, 2158-2129		1817
129	Imitació d'època	A partir del 358 dC	AE	AE4	0,92	16	6	-	Bust drapèjat i cuirassat de Julià II a d. Al vol. [...]#VL[...]NA[...]	Emperador dempeus mirant a d., portant globus a mà d. i llança a mà e. Al vol. SP[...]	-	Cantells trencats; retallada	1830
130	Constantí I	316 dC	AE	AE3	2,84	19	12	<i>Lauglunum</i>	Bust drapèjat, cuirassat i llorejat a d. Al vol. IMP CONSTANTINVS AVG	Sol dempeus a e. portant globus a mà e., clàvide creuant espatlla e. i aixecant mà d. Al vol. SOL[INVIC]-TO COM[IT]. P[IT] R en exerg. Camp e. A. Camp d. [S]	RIC VII, p. 125, 52		1830
131	Imitació d'època	A partir del 330 dC	AE	AE4	1,54	13	7	Imitativa de Roma	Bust de Constantinoble amb casc a e. Al vol. [CONSTANTIN] OPOLIS	Victòria dempeus a e. sobre proa, portant llança a mà d. i mà e. Sobre escut. [·]S en exerg	-		1830
132	Emissió ibèrica	Segles II-I aC	AE	As	7,34	23	-	-	Cap a d.	Indescriptible i il·legible	-		1835
133	Imitació d'època	A partir del 41 dC	AE	As	7,75	23	6	Seca hispànica	Cap a e. Al vol. C[...]DI-CAES[...]	<i>Libertas</i> dempeus mirant a d., portant <i>pileus</i> a mà d. i braç e. estès. Al vol. LJBE[...]. S-C en camps e. i d.	Cebrian 1999, p. 22, 19; RIC I, p. 130, 113		1843
134	Imitació d'època	A partir del 41 dC	AE	As	12,05	25	7	Seca hispànica	Cap a e. Al vol. TI CLAVDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP	Minerva avançant a d. portant javelina a mà d. i escut a e. S-C en camps e. i d.	Cebrian 1999, p. 520, 88-89; RIC I, p. 128, 100		1843
135	Claudi I	41-50 dC	AE	Dupondí	8,9	28	6	Roma	Cap a e. Al vol. [TI CLAVDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP]	Ceres velada i drapèjada, asseguda a e. sobre tron ornamental, portant tiges de gra a mà d. i torxa transversal a e. Al vol. [CER] ES [AVGVSTA]. SC en exerg	RIC I, p. 127, 94		1843
136	Calígula	37-41 dC	AE	As	9,46	26	7	Roma	Cap a e. Al vol. M A[GRIPPA L F] COS IIII	Neptú dempeus mirant a e., portant dofí a mà d. i trident a mà e. S-C en camp e. i d. Contramarca dins de cartel·la G(C)P	RIC I, p. 112, 58		1868
137	-	Segles I-III dC	AE	As	10,15	26	-	-	Indescriptible i il·legible	Indescriptible i il·legible	-		1882
138	Constantí II	351-355 dC	AE	AE3	2,77	19	11	Constantinoble	Bust drapèjat, cuirassat i amb diadema perlejada a d.; darrere Δ. Al vol. [ID N CONSTAN-TIVS P F AVG]	Soldat romà llancejant un genet bàrbar. Al vol. FEL TEMP RE-[PARATIO]. Camp e. B. Camp c. .	RIC VIII, p. 457, 112	Retallada	1889
139	Constantí II	332 dC	AE	AE3	2,04	17	6	<i>Lauglunum</i>	Bust drapèjat i llorejat a d. Al vol. CONSTANTINVS IVN NOB C	Dos soldats enfrontats, portant ambdós llança i escut; enmig dos estendards. Al vol. GLOR-IA EXERC-ITVS. Creixent-PLG en exerg	RIC VII, p. 138, 254		1890

EL VIDRE DE LA INTERVENCIÓ AL CARRER LÓPEZ PELÁEZ (2016-2018 - TARRAGONA, TARRAGONÈS)

Joan Manuel COLL I RIERA

Universitat de Barcelona

vladijoan@gmail.com

ORCID 0009-0001-9403-5524

Resum

En el present treball s'estudia el vidre recuperat a la intervenció arqueològica del carrer López Peláez de Tarragona, en la qual es van documentar diferents contextos del període romà medioimperial (segles II-III). Entre els diferents tipus de recipients de vidre recuperats destaquen les ampolles quadrades amb el fons bufat en motlle i algunes peces importades de caràcter exòtic.

Paraules clau: Roma, vidre, tipologia, context, datació

Resumen

En el presente trabajo se estudian los vidrios recuperados durante la intervención arqueológica de la calle López Peláez de Tarragona, en la que se documentaron diferentes contextos del período romano medioimperial (siglos II-III). Entre los diferentes tipos de recipientes de vidrio recuperados cabe destacar las botellas de cuerpo cuadrado con el fondo soplado en molde, así como algunas piezas importadas de carácter exótico.

Palabras clave: Roma, vidrio, tipología, contexto, datación

Summary

The present work studies the glass recovered from the archaeological intervention on Carrer López Peláez in Tarragona, in which different contexts from the mid-imperial Roman period (2nd-3rd centuries) were documented. Among the different types of glass vessels recovered, stand out the square bottles with mould-blown bottoms as well as some exotic imported pieces.

Keywords: Rome, glass, typology, context, data

1. Els contextos arqueològics

En aquest treball s'estudien els vidres recuperats a la intervenció efectuada al carrer López Peláez (Tarragona ciutat) entre els anys 2016 i 2018, sota la direcció de Judit Ciurana (2017, 2018a i 2018b). Es tracta d'una ocupació suburbana datada en època romana altimperial, amb una reocupació del període baiximperial.

2. El vidre

En total es conserven **96** fragments de vidre de la intervenció dels anys 2016-2018, atribuïbles a un nombre mínim de **quaranta** peces (NMI: 40) (lám. 1-3), recuperades en sis unitats estratigràfiques (taula 1).¹

En el present estudi s'utilitza la tipologia clàssica definida per Clasina Isings (1957), conjuntament amb la nova síntesi tipològica centrada en la vaixel·la incolora d'època romana de Gàl·lia i els seus entorns (Foy *et al.* 2018).²

UE	Nombre de fragments	NMI
1638	5	1
1648	18	5
1787	68	30
1795	2	1
1927	1	1
1929	2	2
Total	96	40

Taula 1. Vidre recuperat a la intervenció del c. López Peláez dels anys 2016-2018.

1 En el present treball s'estudien els vidres recuperats a les UE 1638, 1648, 1787, 1795, 1927 i 1929. Agraïm a Judit Ciurana i a Joan Menchon totes les facilitats i l'ajuda que ens han proporcionat per estudiar aquests materials.

2 S'utilitza l'abreviació «IN» per a la tipologia del vidre incolor (Foy *et al.* 2018). Així mateix, també es fa servir la tipologia d'*Augusta Raurica*, amb l'abreviació «AR» (Rütti 1991).

Entre el conjunt de vidres destaquen els procedents dels rebliments (UE 1638 i 1648) d'un retall circular (UE 1641), formant un petit context, datable entre la segona meitat del segle II i inicis del segle III. Així, recuperada a la UE 1638, trobem una vora d'ampolla verdosa de cos quadrangular amb la nansa estriada (NMI: 1) (fig. 1), forma Isings 50, i procedents de la UE 1648 es documenten un mínim de cinc peces més (NMI: 5). Entre elles localitzem dues vores i un fons de plat, tots incolors. Concretament, es tracta d'una vora de plat de llavi penjant forma IN 159 (fig. 2), una vora de plat de llavi engruixit IN 158 (fig. 3) i un fons de peu anular aplicat (fig. 4). Les altres dues peces identificables són la vora amb nansa (fig. 5) i el fons (fig. 6) d'una mateixa ampolla de cos quadrangular Isings 50, de color verd blau. El fons presenta una marca en motlle amb les lletres MLT (o LMT), disposades entre els quadrants d'una estrella o flor de tres pètals, motiu emmarcat dins un cercle disposat entre quatre punts angulars. Aquest motiu ha estat documentat en cinc fons d'ampolla recuperats al nord-est peninsular, concretament a Braga, Lugo i Astorga (Foy 2015, 370).³ La darrera peça identificable és un fons blavós d'ampolla Isings 50 bufada en motlle, amb quatre cercles concèntrics (fig. 7).

Un altre context a destacar és la **UE 1787**, amb un mínim de trenta peces identificables (**NMI: 30**), amb materials vitris datables entre finals del segle II i, preferentment, dins de la primera meitat o mitjans del segle III. Entre elles trobem els fons de dos ungüentaris altimperials de color blau verd, de les formes Isings 8 (fig. 8) i Isings 28 (fig. 9), els quals serien peces residuals i rodades dels segles I-II. Dos fragments més també són atribuïbles a ungüentaris, però ja de cronologia més tardana (segles II-III), concretament una vora de color verd clar, replegada cap a l'interior (fig. 26), i un fons incolor —ara desllustrat i lletós— d'un quart ungüentari (fig. 28). També hi localitzem una vora de llavi tallat de gerra o decantador, incolora, amb una línia polida al torn i el cos marcat en motlle, amb la superfície decorada amb un estriat helicoidal d'efecte òptic (fig. 27).

Entre les restants peces de vaixella —tota incolora o decolorada—, hi ha una vora de platet o copeta d'ala penjant IN 143 (variant llisa AR 16.1) (fig. 10), prem-sat en motlle i d'aspecte lleugerament rodat, forma ben coneguda i datada en el segle II. També s'hi documenten tres bols cilíndrics, un de vora ametllada polida al foc (fig. 11) i dos bols més de vora tubular Isings 44 (fig. 12-13). El darrer bol és format per una vora i dos fragments de fons, atribuïbles a la matei-

xa peça, un bol Isings 85b (IN 55, variant AR 98.2) (fig. 14-15), i que presenta els característics fils decoratius de vidre, un anellant la vora i l'altre anellant el fons.

Entre els plats i les safates trobem les vores de tres peces baixes IN 130 (AR 18), totes incolores i ara lleugerament patinades pels processos tafonòmics (fig. 16-18), si bé cap d'elles presenta el solc intern gravat a la vora. Un fons de peu alt aplicat (fig. 20) podria pertànyer a qualsevol d'aquestes mateixes peces.

Destaquem un petit fragment de fons pla incolor (fig. 21), gravat per abrasió, amb un clipeu o cercle i motius lineals radials, probablement procedent d'una safata IN 163 (Isings 97a, AR 74), a les quals s'assigna generalment un origen a la Renània o al nord de la Gàl·lia, tot i que també hi ha peces documentades en el Mediterrani oriental (Foy *et al.* 2018, 172-173).

Entre els gots localitzem una vora de got de llavi secant, tallada i amb incisions lineals del poliment al torn, lleugerament rodat, assimilable a les formes IN 26/32/36 (fig. 23), i una vora de llavi polit a la flama (fig. 22), pertanyent a una copa cilíndrica, probablement de tija globular amb peu i que es pot assignar a la forma Isings 86 (IN 78, AR 99).

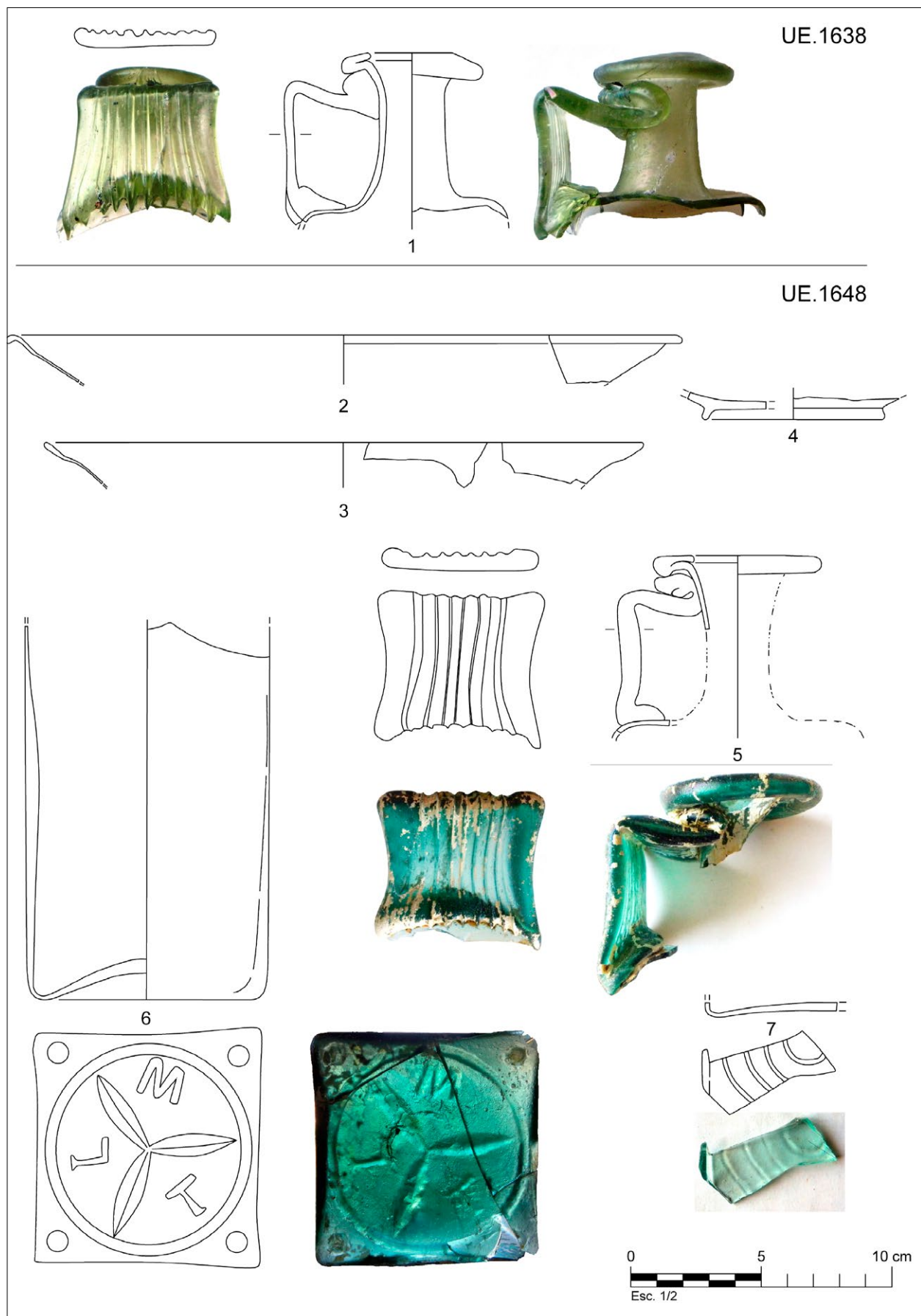
Entre la resta de fragments descobrim un bocí informe incolor (fig. 24), atribuïble a una segona copa cilíndrica Isings 86, en aquest cas amb la superfície decorada amb aplicacions vermiculars llises i amb aplicacions figurades elaborades mitjançant unes pinces gravades amb un motiu reticulat. El motiu decoratiu d'una fulla i la seva superfície gravada en retícula permet assignar el fragment a una de les escasses peces del grup definit com a «Flower and Bird» per D. Barag (1967), probablement originàries del Mediterrani oriental i datades habitualment dins de la primera meitat del segle III. Atribuïbles a aquest mateix grup coneixem els fragments de dues copes més (Coll 2021, vol. I, 530, fig. 9, núm. 5 i 6), recuperades a Tarragona ciutat.⁴

Hem d'esmentar dos fragments d'un mateix bol bufat, petit i de parets primes, decorat amb gotes i fils aplicats (fig. 25), i que fem correspondre a la forma IN 96, datada sempre dins del segle III.

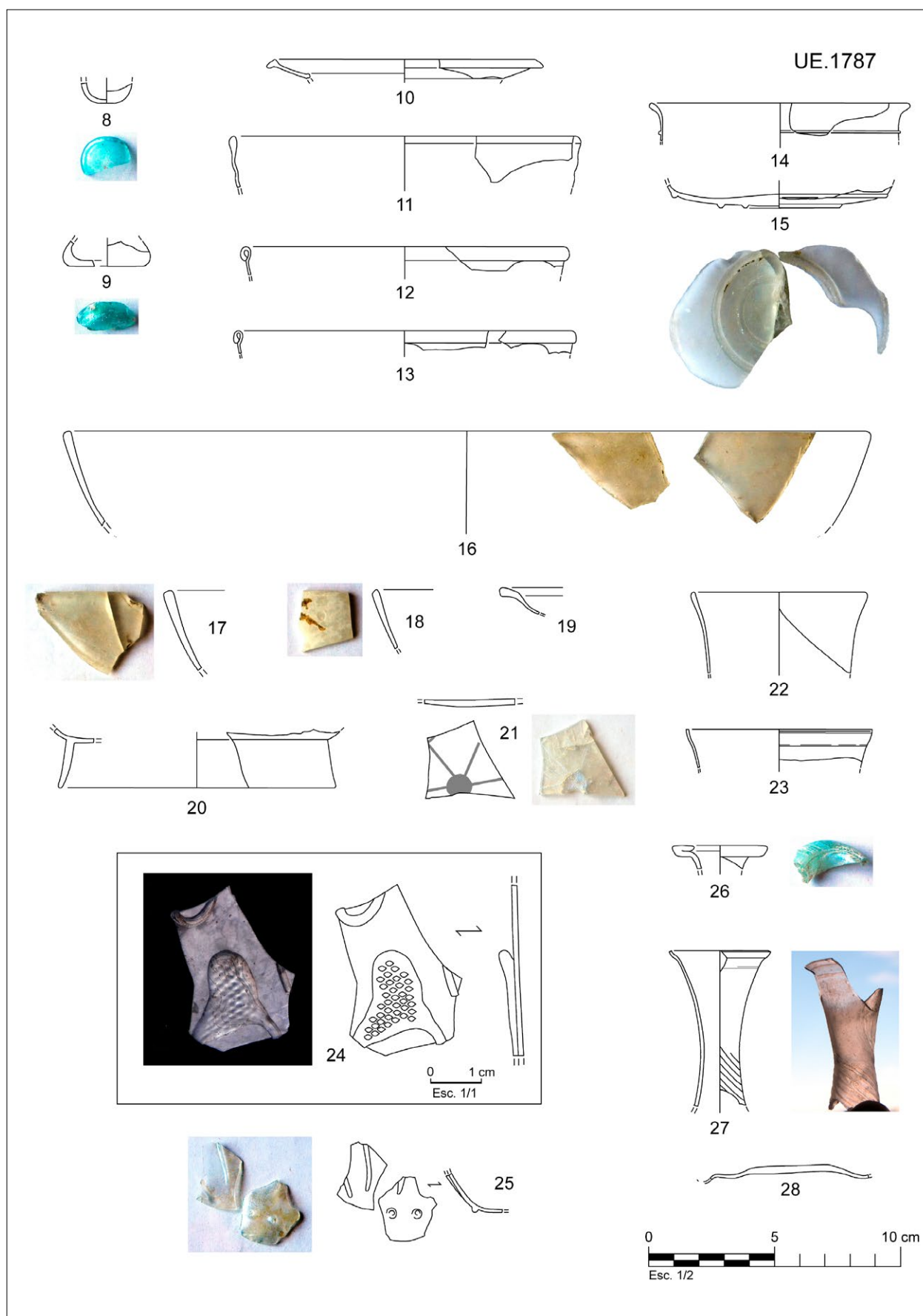
La resta de peces de vaixella és formada per una vora de plat incolor (fig. 19), un fons massís de got de color verd clar —amb el cos decorat amb quatre depressions (fig. 35)—, un fons incolor de peu anular replegat

3 Es tracta de les peces documentades a: Cruz 2011, 216, fig. P-CAR 092; Cruz, Ortiz i Peralta 2011, 208, fig. E-CAR, 132 a 135.

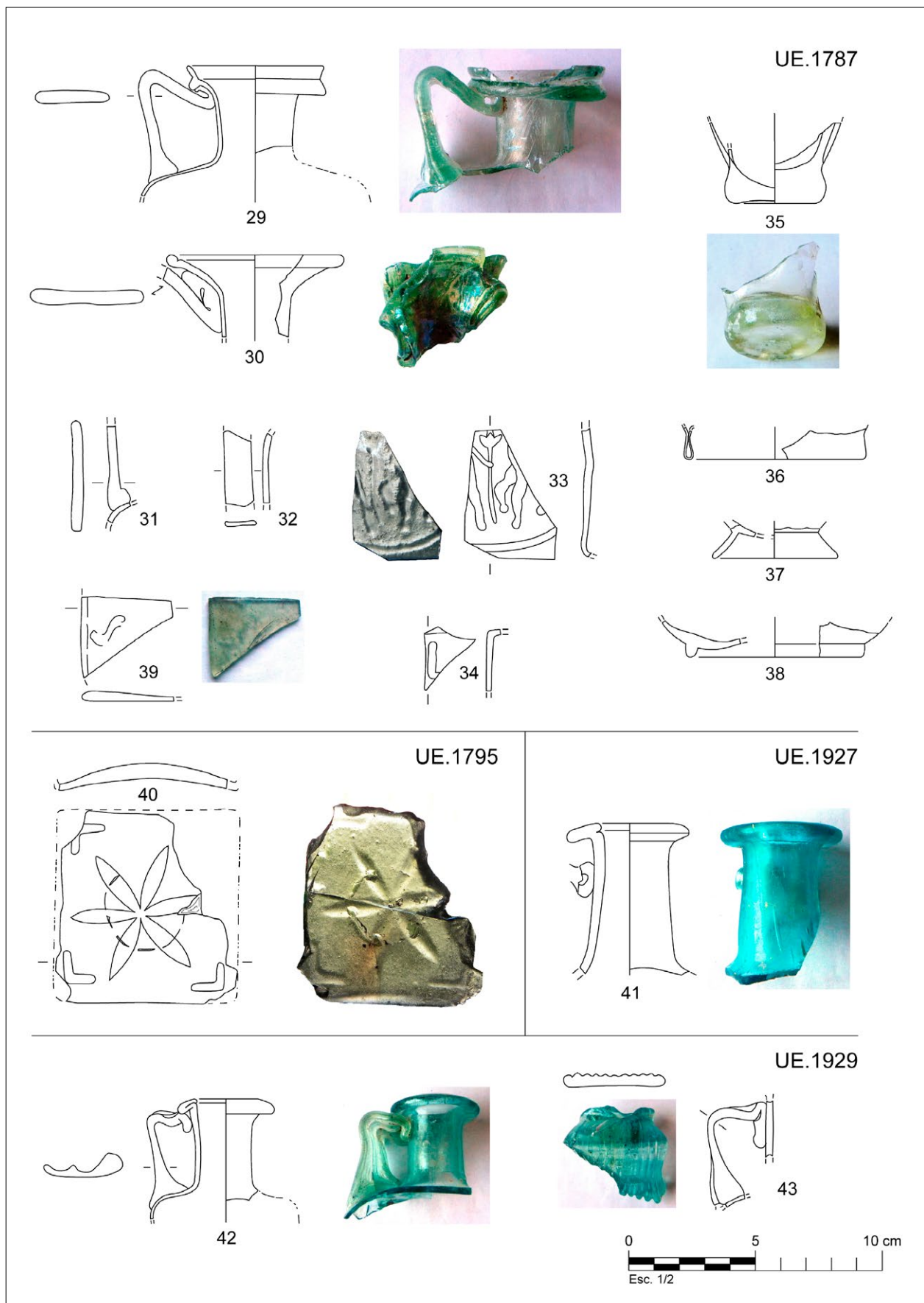
4 Es tracta dels jaciments del carrer Castaños (Coll 2021, vol. I, 375; vol. II, làm. 301, fig. 165) i de la parcel·la 24 del PERI-2 (Coll 2021, vol. I, 429; vol. II, làm. 395, fig. 39), ambdós de Tarragona ciutat. El context del carrer Castaños és datat dins de la primera meitat del segle III.

Làmina 1. Carrer López Peláez (Tarragona, Tarragonès). Vidre de les UE 1638 i 1648 (segles II-III).

Làmina 2. Carrer López Peláez (Tarragona, Tarragonès). Vidre de la UE 1787 (segles II-III).

Làmina 3. Carrer López Peláez (Tarragona, Tarragonès). Vidre de les UE 1787, 1795, 1927 i 1929 (segles II-III).

(fig. 36), un fons incolor de copeta de peu alt aplicat (fig. 37) i un fons incolor de peu baix aplicat (fig. 38).

Entre les peces de vidre de colors naturals, localitzem una ampolla de color blau verd i de cos quadrangular Isings 50 (fig. 29) i un fons marcat en motlle d'ampolla blavosa, amb el motiu figuratiu d'un auriga i un cavall separats per una fulla de palma (fig. 33), motiu també documentat al jaciment del carrer Castaños de Tarragona (Coll 2021, vol. II, lám. 308, fig. 288). També es conserva un petit fragment de fons d'ampolla marcat en motlle amb una lletra L (?) (fig. 34) i les nanses de dues ampolles o gerres de tipus no definible (fig. 31-32). Cal remarcar la presència d'una vora amb nansa de cinta llisa d'una gerra de color verdós natural (fig. 30), que atribuïm a una gerra de cos oval Isings 120. És una peça rara, en aquest context vitri, ja que aquesta forma i aquest color són més comuns al segle IV. Potser es tracta d'una intrusió, com sembla que s'observa també en el context ceràmic.⁵

Finalment, cal destacar la presència de quatre fragments de vidre pla de finestra, de planta rectangular i decolorat, probablement pertanyents a un mateix full, forma IN 326a (fig. 39).

La resta d'estrats presenten molt pocs materials (NMI: 4). Procedent de la UE 1795 es conserva un fons verd clar d'ampolla Isings 50, bufat en motlle, amb una estrella o flor de sis pètals emmarcada per xebrons angulars (fig. 40), idèntica a una altra de procedent de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona (Coll 2021, vol. I, 412; vol. II, lám. 366, fig. 248). Procedent de la UE 1927 es conserva una vora blau verda d'ampolla (fig. 41), i de la UE 1929, una vora blau verda d'ampolla Isings 50, amb una nansa simple (fig. 42), i una nansa estriada d'una segona ampolla (fig. 43).

3. Conclusió

El conjunt dels vidres recuperats a la intervenció del carrer López Peláez ens permet identificar alguns contextos del període romà mitjà imperial (segles II-III). Així, les UE 1638 i 1648, procedents del reblliment d'un retall, amb gran part d'una ampolla Isings 50 amb el segell MLT, permet datar la seva amortització vers la segona meitat del segle II i inicis del segle III. En canvi, l'estrat d'anivellament UE 1787 ens permet documentar la presència d'alguns vidres altimperial (segles I-II), com són els ungüentaris Isings 6 i 8 i la copeta IN 143, probablement residuals, ja que el

gros dels vidres —pertanyents a vaixel·la domèstica— presenta una datació entre la segona meitat del segle II i, preferentment, dins de la primera meitat o mitjans del segle III.

Els dos contextos evidencien una ocupació de caràcter domèstic, amb diferents peces de vaixel·la de taula —per menjar i beure— i amb la presència de fragments d'algunes peces singulars, més elaborades i probablement importades, com són el fragment de copa decorada Isings 86 amb el motiu «flower and bird» o els fragments de bol IN 96 amb aplicacions vermiculars i gotes. També s'hi ha documentat la presència d'algunes ampolles quadrades amb el fons marcat en motlle, destinades al transport i emmagatzematge de productes de qualitat, com són el vi i l'oli.

Aquests contextos ens ajuden a perfilar la cronologia del jaciment i ens aporten noves dades sobre el consum i la difusió de les vaixel·les vítries d'època romana a la ciutat de Tarragona.

Bibliografia

- BARAG, D. (1967). «“Flower and bird” and Snake-thread glass vessels». A: *Annales du IVe Congrès des Journées Internationales du Verre. Ravenne-Venise, 13-20 mai 1967*. Lieja, 55-66.
- CIURANA, J. (2017). «Informe preliminar. Excavació arqueològica en extensió al solar situat al carrer López Peláez, 1 (Tarragona, Tarragonès). Del 21 de desembre de 2016 al 27 de febrer de 2017». Informe inèdit, dipositat al SAGC.
- (2018a). «Informe preliminar de resultats i projecte de tractament de les restes documentades a les cales 2 i 3A a la intervenció arqueològica al c. López Peláez, 1 / c. Josepa Massanès, 14 (Tarragona, Tarragonès). Fase 2, 29 de novembre de 2017 - 31 de març de 2018». Informe inèdit, dipositat al SAGC.
- (2018b). «Informe preliminar de resultats i projecte de tractament de les restes documentades a les cales 3B, 3C, 7, 9 i 11 durant la intervenció arqueològica en extensió al solar situat al c. López Peláez, 1 / c. Josepa Massanès, 14 (Tarragona, Tarragonès). Fase 2, 29 de novembre de 2017 - 31 de maig de 2018». Informe inèdit, dipositat al SAGC.
- COLL, J.-M. (2021). «El vidre de l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra: Contextos i tipologia del vi-

5 A l'estudi ceramològic elaborat per Judit Ciurana, el context de la UE 1787 —amb molt de material— és datat en ple segle III, tot i la presència de dues formes característiques de la primera meitat del segle IV, que podrien ser intrusives. Aquestes són concretament la forma Hayes 50, núm. 55, de TS Africana A/C, i la forma Ostia I, 61, de ceràmica de cuina africana.

dre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)». Tesi doctoral inèdita, dipositada a la Universitat de Barcelona. <<http://hdl.handle.net/2445/180009>> [Accés: 21/10/2022].

CRUZ, M. da (2011). «Marques sur verres du Portugal». A: *Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques*, III. Ais de Provença - Lió: AFAV, 215-217.

CRUZ, M. da; ORTIZ PALOMAR, E.; PERALTA, J. A. (2011). «Marques sur verres découvertes en Espagne: Addenda». A: *Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques*, III. Ais de Provença - Lió: AFAV, 203-214.

FOY, D. (2015). «Les marques sur les récipients en verre découverts en Gaule: Indices de production et

de relations commerciales (milieu du 1er s.-Ve s. apr. J.-C.). *Gallia* [París: Éditions du CNRS], 72.2, 351-401.

FOY, D.; LABAUNE-JEAN, F.; LEBLOND, C.; MARTIN PRUVOT, Ch.; MARTY, M.-T.; MASSART, C.; MUNIER, C.; ROBIN, L.; ROUSSEL-ODE, J. (2018). *Verres incolores de l'Antiquité romaine en Gaule et aux marges de la Gaule*. Vol. 1: *Assemblages*. Vol. 2: *Catalogue typologique*. Oxford (Archaeopress Roman Archaeology; 42).

ISINGS, C. (1957). *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen-Djakarta (Archaeologica Traiectina; II).

RÜTTI, B. (1991). *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*. Augst: Römermuseum (Forschungen in Augst; 13).

LES INSCRIPCIONS RECUPERADES

Diana GOROSTIDI PI

Universitat Rovira i Virgili - Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Grup de Recerca ArPA&LIRA (2021-SGR-I365)

Projecte R+D SULMARE (PID2019-106967GB-I00 / AEI)

dgorostidi@icac.cat

ORCID 0000-0002-5550-9720

Resumen

Se presentan las inscripciones sobre piedra y cerámica recuperadas durante las intervenciones arqueológicas. Se trata de piezas en estado muy fragmentario, aunque entre ellas destaca la n.º 1, donde se documenta, junto con una rama familiar de los *Pomponii*, a una pareja de libertos de la *gens Titurnia*, de origen itálico, gentilicio antes documentado en Tarraco solo en época republicana.

Palabras clave: epigrafía romana, *gens Titurnia*, *gens Pomponia*, marmol, grafitos sobre cerámica

Abstract

The inscriptions on stone and ceramics recovered during the archaeological interventions are presented. These are pieces in a very fragmentary state, although among them the n.1 stands out, where it is documented, together with a family branch of the *Pomponii*, a couple of freedmen of the *gens Titurnia*, of Italic origin, gentilicium previously documented in Tarraco only in Republican times.

Keywords: Roman epigraphy, marble, graffiti on ceramics, *gens Titurnia*, *gens Pomponia*

Introducció

Dins del conjunt d'inscripcions sobre pedra i ceràmica recuperades a les excavacions es troben algunes peces de notable interès, tot i que, en general, es tracta de fragments de mida molt petita, sense gaire text conservat degut, molt probablement, al fet que van ser trencades per fer calç o reutilitzades en altres funcions.

N'és una excepció la peça més interessant de totes, la placa que documenta els lliberts de les famílies *Pomponia* i *Titurnia* (núm. 1). Aquesta inscripció testimonia, per a l'època imperial, la pervivència d'aquesta darrera família d'origen itàlic, ja coneguda a la Tàrraco republicana. La resta de fragments, amb molt poques lletres i inconnexes, permeten, no obstant l'escassetat del text, confirmar l'ús de les plaques de marbre blanc, probable Luni-Carrara, com a suport epigràfic preferit, sigui per a inscripcions de caràcter funerari (núm. 2) com d'altres tipologies (núm. 3, potser honorífica). Com a curiositat, cal assenyalar un cas de camp epigràfic amb dos textos jeràrquicament divergents (núm. 7): l'un, el principal, de caràcter monumental, acompanyat d'un segon, menor i col·locat en direcció obliqua respecte al primer; aquesta disposició podria suggerir que va pertànyer a un calendari privat o a un text didascàlic. En qualsevol cas, totes les inscripcions es poden datar en època imperial, del

segle I dC (inscripció dels lliberts) al ventall dels segles II-III dC (la resta).

Pel que fa als grafitos sobre ceràmica domèstica, en general denoten una funció per indicar la propietat de l'objecte. Destaquen el que conserva probablement la fórmula d'onomàstica bímembre *Lucius Gallius* (núm. 8) i un segon amb el final d'un nom de probable origen grec (núm. 9). La resta són molt curts o molt fragmentaris (núm. 10, 11 i 14), fins i tot il·legibles (núm. 12 i 13).

Catàleg epigràfic

Inscripcions sobre pedra

1. Placa de marbre blanc de gra fi, probable Luni-Carrara, trencat en tres fragments, dels quals se'n conserven dos (32 × 24 × 4,5 cm). Part posterior treballada, però no llisa. Al lateral superior i a l'esquerre inferior es conserven sengles encaixos rectangulars (2 × 3). Conserva sis línies de text, totes senceres menys les dues primeres, afectades per la falta de l'angle superior dret. Una erosió superficial afecta les tres darreres lletres al final de la sisena línia. Caràcters incisos en capital quadrada actüària, amb preciosisme curvilini

en l'execució de les C invertides i a les interpuncions, en forma de vírgula. Alt. lletres: 4,5; 3,5; 3,5; 3,2; 2,5; 2,5 (TLP-17-1927-1) (fig. 1).

- L(ucius) · Pompo[nius] ---*
L(ucius) · Pompo[nius] ---
Pomponia · (mulieris) · [l(iberta) ---]
Pomponia · (mulieris) · l(liberta) [---]
 5 *D(ecimus) · Titurnius · D(ecimi) [l(ibertus)? ---]*
Titurnia · D(ecimi) · l(liberta) · N+[---]

La conservació dels noms redactats en nominatiu a les línies 3, 4 i 6 permet reconstruir la resta de noms en el mateix cas.

Es tracta d'una llista de persones, lliberts de les famílies *Pomponia* i *Titurnia*, titulars d'un sepulcre col·lectiu, probablement per la relació familiar establerta entre elles. La distribució del text, en forma de llista de noms en nominatiu, recorda la d'altres inscripcions, on se sobreentén una fórmula conclusiva tipus *hic siti sunt* («aquí jueuen»).

La forma de la placa permet suposar que la resta de la fórmula onomàstica, amb els *cognomina* (noms individuals), devia ser en una segona part que falta. D'aquests *cognomina*, només en el cas de *Titurnia*, lliberta de Dècim, es conserven les dues primeres lletres, que no permeten, però, proposar res més que la inicial N. El text no fa possible deduir el grau de familiaritat, donada l'absència de més indicacions.

Ambdues famílies estan ben documentades a l'epigrafia de Tàrraco. Els *Pomponii* compten amb *Pomponia Arria*, una dona de rang senatorial d'inicis del segle II dC, esposa del llegat imperial *Marcus Maecius Probus*, amb el seu fill *Marcus Pomponius Maecius Probus*, adoptat pel marit, segons es desprèn de la conservació del gentilici matern (*CIL* II²/14, 987 = *RIT* 142), i amb *Titus Pomponius Avitus*, oriünd de *Caesar Augusta*, que va ser flamen provincial (*CIL* II²/14, 1158 = *RIT* 298). No obstant, cap de les dues branques de *Pomponii* coincideix amb el prenom *Lucius* dels personatges de la inscripció. Hi ha, però, un personatge datat al segle II dC i que hi podria estar relacionat, si donem per vàlida la lectura del seu nom: *L. Pomp(onius?) Avitus* (*CIL* II²/14, 1340 = *RIT* 465) (una alternativa ben present a Tàrraco seria *Pompeius*).

Per la seva banda, els *Titurni* són una família molt rarament documentada fora d'Itàlia i Àfrica, però que es troba entre les més antigues de Tàrraco, en una inscripció datada en època tardorepublicana (*CIL* II²/14, 1686 = *RIT* 16). En aquesta inscripció ja es documenten membres de la família amb prenom *Decimus*.

La inscripció es pot datar, per paleografia i formulació del text, en el segle I dC.

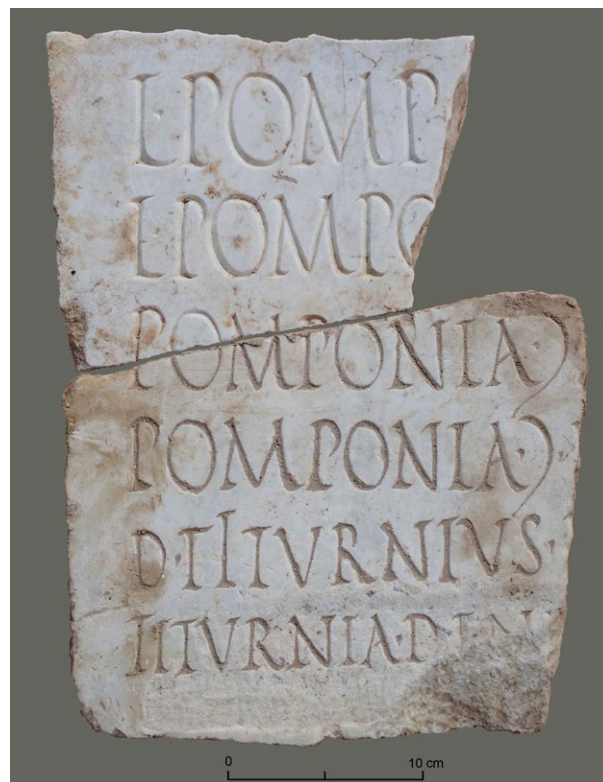

Figura 1. Inscripció dels Pomponii i dels Titurnii.

2. Angle superior esquerre d'una petita placa de marbre blanc, probable Luni-Carrara (7,5 × 7,5 × 1,7 cm). Conserva tres línies de text que presenten trets de la paleografia tardana, com la L de traç inferior descendent i la A de traç central recte. Alt. lletres: 2,5; 2; 1,5 (inc.) (TLP-17-1034-1) (fig. 2).

Figura 2. Fragment de placa funerària (TLP-17-1034).

Silva[n---]
ann[(*orum*) <tot> *m(ensium)* <tot>]
d(ierum) ?] · [<tot> ---]

«Per a *Silvan*-, de (tants) anys, (tants) mesos i (tants) dies (...)»

Les restes del text conservat permeten identificar una fórmula funerària molt simple, formada pel nom del difunt a la primera línia, *Silvanus* o *Silvana*, en nominatiu o en datiu, seguit de la indicació dels anys i, probablement, dels mesos i dels dies, si entenem l'única lletra conservada a la tercera línia com l'abreviació de *d(ies)*.

Les petites dimensions de la placa fan suposar que podria haver estat destinada a ser encastada en un sepulcre col·lectiu, com un columbari, per exemple. La paleografia permet una datació al segle III dC.

3. Fragment central d'una gruixuda placa de pedra calcària de color beix grisós (llisós?), amb la part posterior llisa (10 × 9,5 × 6 cm). Se'n conserva una línia de text en capitals quadrades ben marcades, amb efecte clarobscur i reforços. Alt. lletres: 4,3 (I *longa*) - 3,5 (C). Interpunció triangular amb el vèrtex cap amunt (TLP-17-1346-1) (fig. 3).

-----?
 [---]MĪC · [---]
 -----?

Figura 3. Inscripció monumental per a un amic (?).

L. 2: [--- *a*]mic(o) [*optimo*?]. Cf. *CIL* II²/14, 1329 = *RIT* 457 (amb la mateixa abreviació de la paraula i I *longa*).

Si la hipòtesi de lectura de l'única seqüència conservada fos correcta, podria tractar-se d'un fragment d'inscripció honorífica dedicada per un individu que es declara amic del destinatari del text. El terme *amicus* pot suggerir també relacions de clientela entre els personatges, fenomen molt ben documentat a Tàrraco (per exemple, *CIL* II²/14, 4301 = *RIT* 421, també amb I *longa*).¹

La paleografia permet fer-ne una datació genèrica als segles I i II dC.

4. Fragment de la part superior central d'una gruixuda placa de marbre blanc, probablement Luni-Carrara, amb la part posterior desbastada (16 × 12 × 4,5 cm). La superfície del camp epigràfic està molt erosionada i esquerdada, potser per acció de la combustió, i conserva dues línies de text amb caràcters de la capital quadrada amb reforços. Alt. lletres: 4,5; 2 (inc.) (TLP-16-1062-1) (fig. 4).

[---]VS · [---]
 [---] + [---]

Figura 4. Fragment d'inscripció.

1 La consulta de la base de dades epigràfica online Clauss/Slaby (<http://www.manfredclauss.de/>) registra 22 casos [consulta: 8 setembre 2023] <https://db.edcs.eu/epigr/epifs_ergebnis.php>.

L. 2. Les restes d'una marca de supralineació indiquen que hi havia un numeral.

Tampoc en aquesta inscripció s'ha conservat text suficient per proposar una interpretació del contingut, però probablement recordava un individu home (per la terminació en *-us* de la primera línia) i, potser, algun càrrec públic, com el duumvirat, si es considera la possibilitat de llegir el numeral II a la segona línia. La paleografia permet fer-ne una datació genèrica als segles I i II dC.

5. Fragment d'una placa de marbre blanc, probablement Luni-Carrara, amb la part posterior completament llisa ($9 \times 9 \times 2,5$ cm). Conserva dues línies de text, amb caràcters en capital quadrada de mòdul estret i lleugera tendència actuària, incisos amb solcs profunds. S'hi aprecien restes de la *rubricatura* original. Alt. lletres: 3 (inc.); 4,5 (TLP-16-1046-1) (fig. 5).

[---]o (vac.)
[---]fici[--- ?]

La seqüència de la línia 2 podria reconstruir-se de moltes maneres: *aedificium*, *beneficium*, *pontifici*, *Fuficius/-a*, *officina*, *artificium*, totes elles documentades a l'epigrafia de la ciutat. Per tant, l'escassetat de text impedeix proposar cap mena d'interpretació, més enllà de la qualitat de l'execució paleogràfica, que permet la seva datació genèrica en el segle II dC.

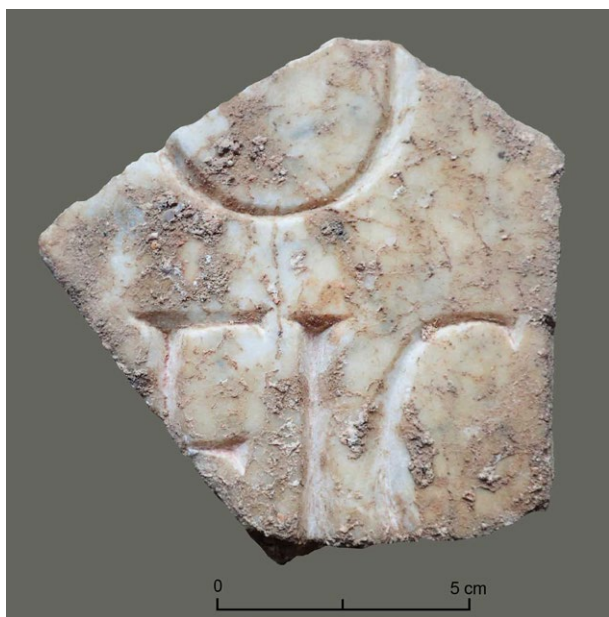

Figura 5. Fragment de placa monumental.

6. Fragment d'una placa de marbre blanc, probablement Luni-Carrara, amb la part posterior llisa ($8 \times 7,5 \times 2$ cm). Conserva dues línies de text amb

caràcters en capital quadrada amb clarobscurs i reforços. Alt. lletres: 2,5; 4 (TLP-17-1324-2) (fig. 6).

[---?] VE+[---]
(vac.) S+[---]

L. 1 i 2: restes d'un traç vertical en cada línia.

La paleografia permet una datació genèrica en època imperial.

Figura 6. Fragment d'inscripció

7. Fragment d'una placa de marbre blanc, probablement Luni-Carrara, amb la part posterior llisa ($8 \times 7,5 \times 2$ cm). Conserva una línia de text (A) amb caràcters en capital quadrada monumental, amb clarobscurs, reforços i restes de *rubricatura*. Alt. lletres: 5 (inc.). Presenta una segona inscripció (B) al costat esquerre, amb lletres més petites, de tipus cursiu i també rubricades. Alt. lletres: 1,2 (TLP-13-1324-1) (fig. 7).

Text A:

M[---]

Text B:

[---]mi

La qualitat paleogràfica i la distribució dels dos textos, col·locat el menor en posició obliqua respecte al principal, més monumental, recorden documents com els *fasti* o *calendaris*, públics o privats, aquests últims nor-

malment exhibits a les *domus* importants, en edificis de culte o en seus col·legials.

La paleografia correspon de manera genèrica a època imperial.

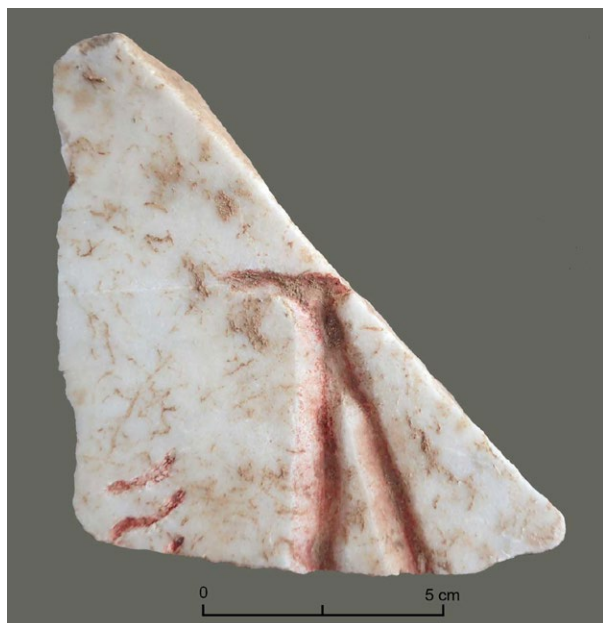

Figura 7. Fragment amb dues inscripcions.

Inscripcions sobre ceràmica²

8. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior de la base d'un bol decorat (Drag. 29?) de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TLP-17-1343-1). Cronologia de la forma ceràmica: 10-90 dC. *Ductus* molt irregular, amb variació de la forma de les lletres L.

LVCII CALLI (!)

Luci (---) *Galli* o *Luci Galli*

«De Luci (?) *Gallus*» o «De Luci *Galli*»

La lectura de *Calli* es presenta doble: per una banda, pot tractar-se del cognom *Callus*/*Gallus*, present a Tàrraco, on es coneix el cas de l'homònim *Lucius Valerius Gallus*, espòs de *Valeria Silvana*, documentat en tres inscripcions bessones (CIL II²/14, 1232-1234). La coincidència amb el prenom *Lucius*, aquí curiosament escrit *in extenso*, permetria aproximar la branca del personatge a la família, si no fos per l'absència del gentilici (pràctica usual en contextos en què era evident, com podria ser entre el personal de la *domus* del propietari). La segona opció seria llegir-lo com a gentilici, *Gallius*, ben conegut també a la resta de l'Imperi i present també a Hispània (p. ex., a la Bètica, CIL II²/5, 115, *Tucci*).

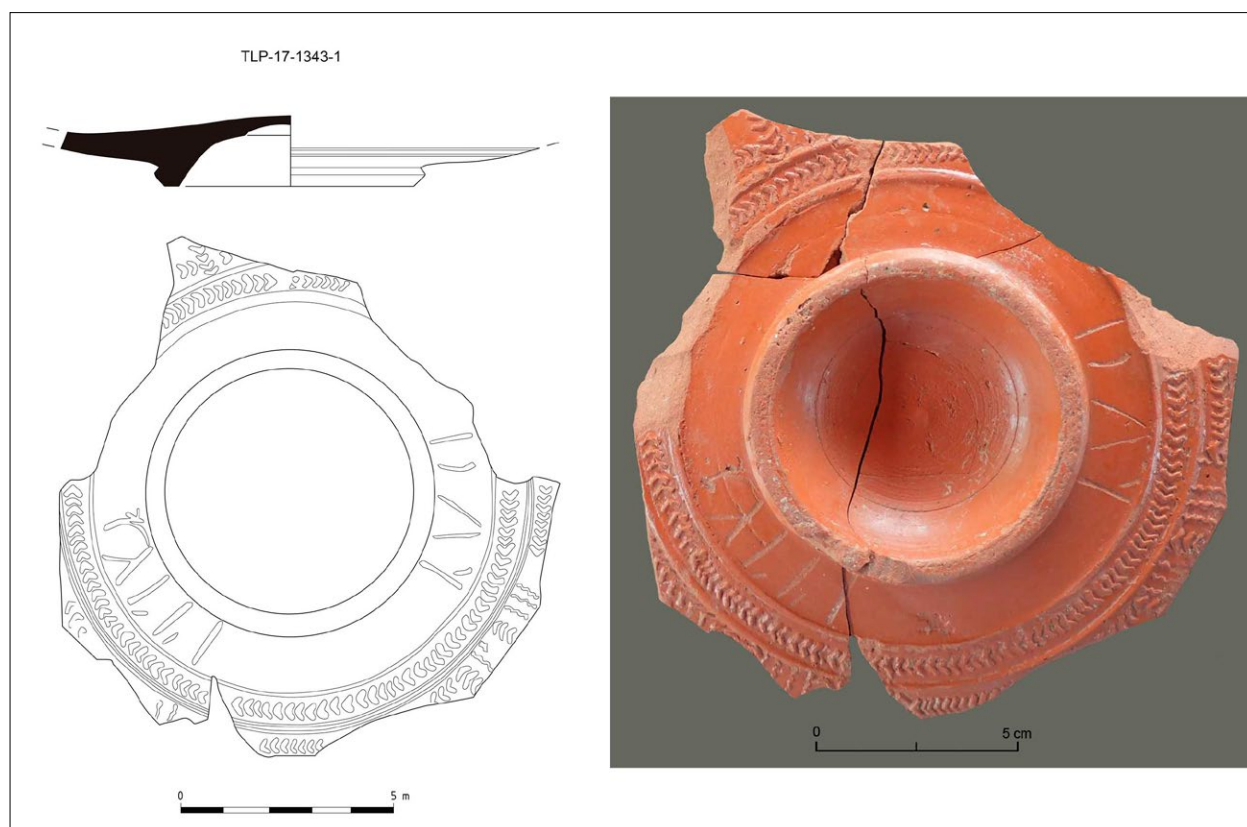

Figura 8. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

² Fotos, dibuixos i descripció ceramològica a càrrec de Judit Ciurana, a qui dono les gràcies.

9. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior de la base d'un bol decorat (Drag 37?) de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TLP-17-1640-1). Cronologia de la forma ceràmica: 60-150 dC. Lletres E de tipus cursiu.

[---]+IGENES

Tot i que la resta de la lletra antecedent no pot ser interpretada de forma clara, es tracta del final d'un nom grec acabat en *-igenes*. No se'n documenta cap a Tàrraco, però les possibilitats són molt abundants a Roma en general: *Archigenes*, *Calligenes*, *Epigenes*, *Origenes*, *Protigenes*, *Perigenes*, *Primigenes*, *Sosigenes*, etc.

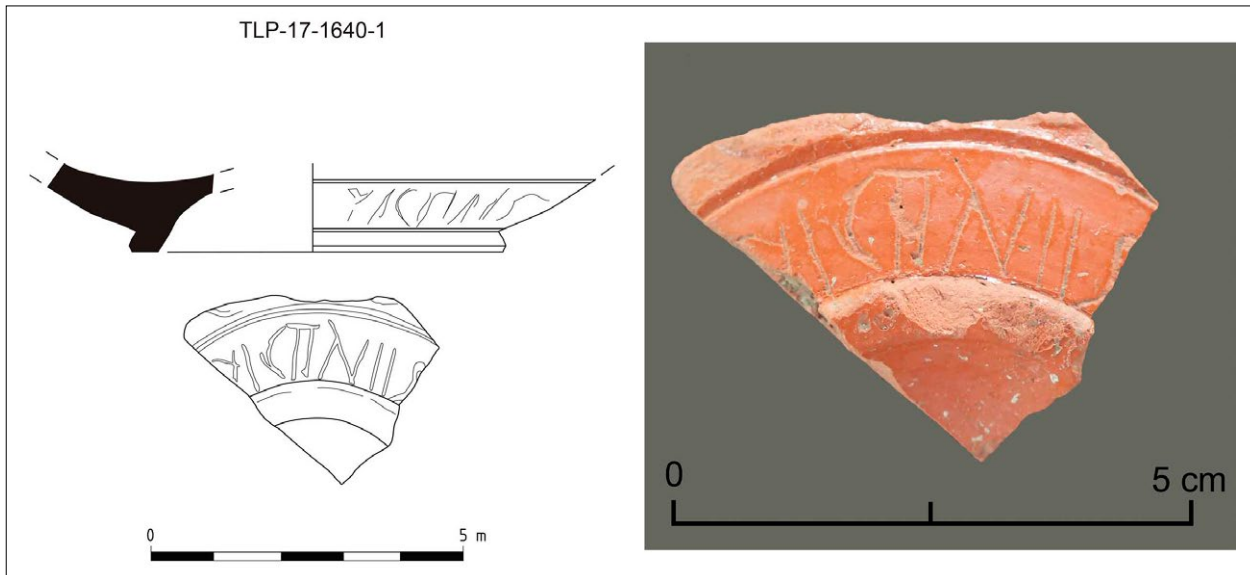

Figura 9. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

10. Grafit *post cocturam* sobre la part exterior del peu d'un bol (Drag. 27c) de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TLP-17-1798-1). Cronologia de la producció ceràmica: 80-120 dC. Probable fórmula onomàstica trimembre abreujada.

PBS (?)

P(ubli?) B(?) S(?)

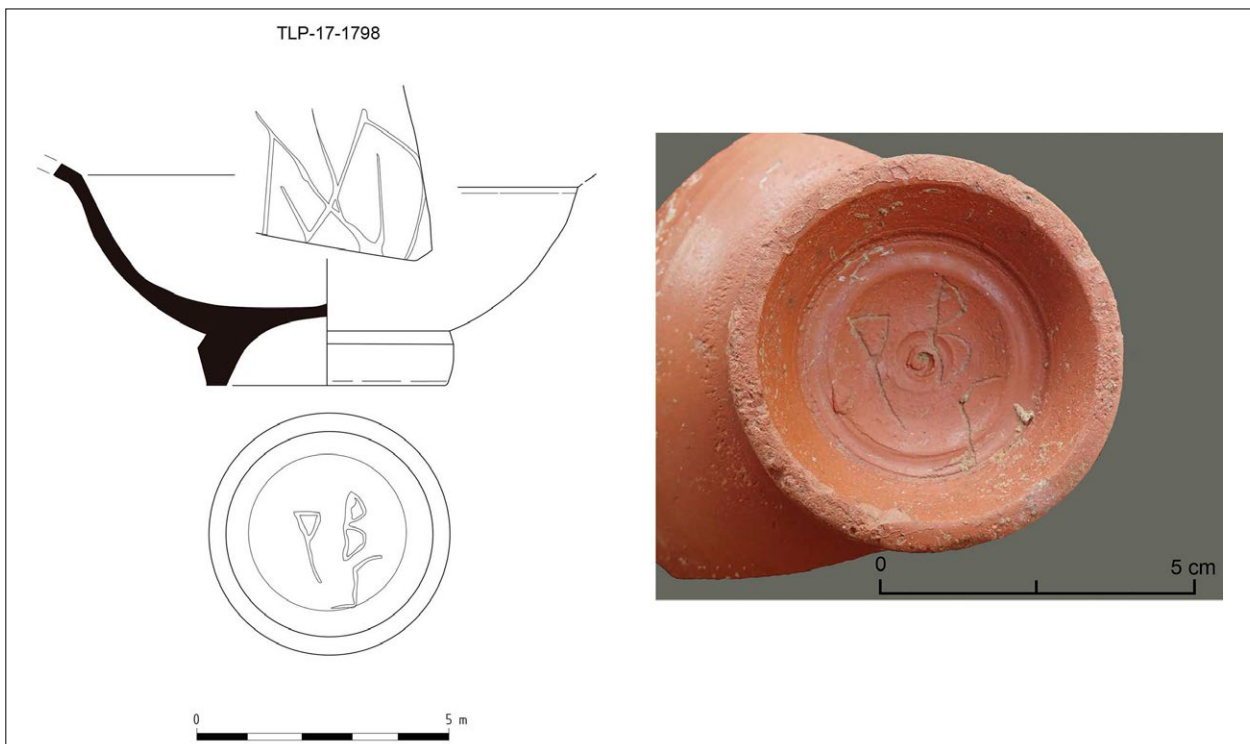

Figura 10. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

11. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior de la base d'un bol decorat (Drag. 37?) de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TLP-17-1787-1). Cronologia de la forma ceràmica: 60-150 dC.

RO (?)

Podrien ser les dues primeres lletres del nom del propietari.

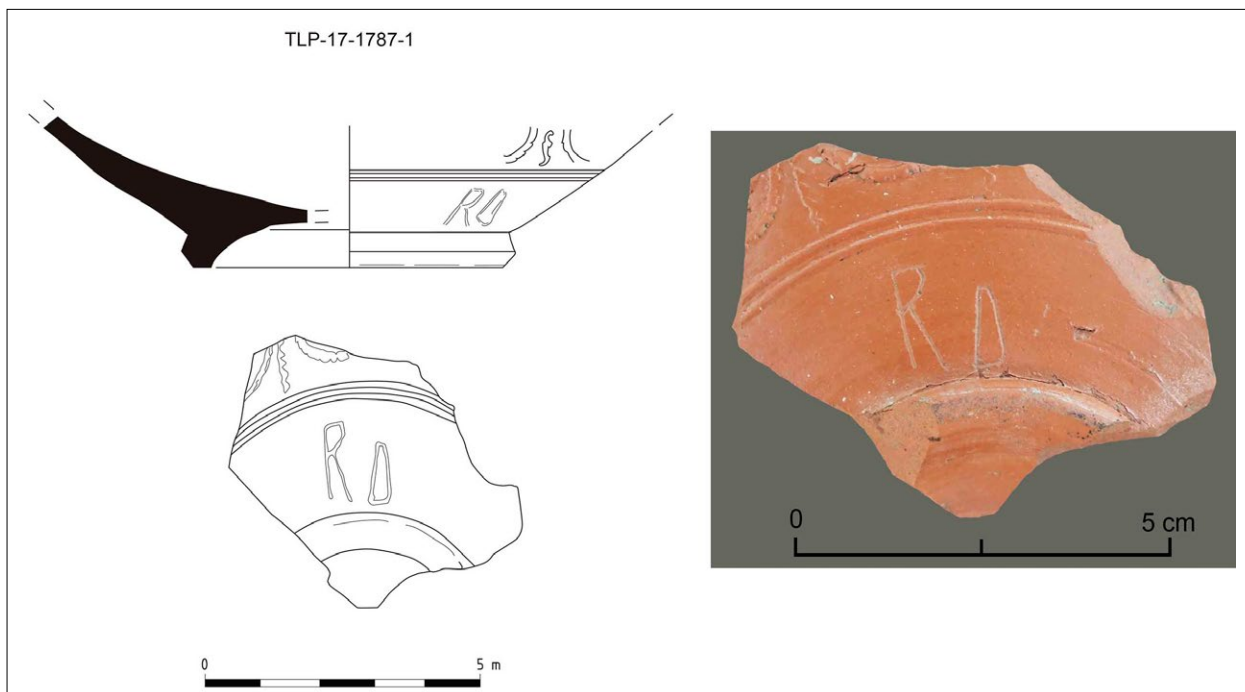

Figura 11. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

12. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior del terç superior d'un bol (Drag. 37b) de terra sigil·lada hispànica (TLP-17-1787-2). Cronologia de la forma ceràmica: 100-150 dC.

FVTT (?)

Text de difícil interpretació.

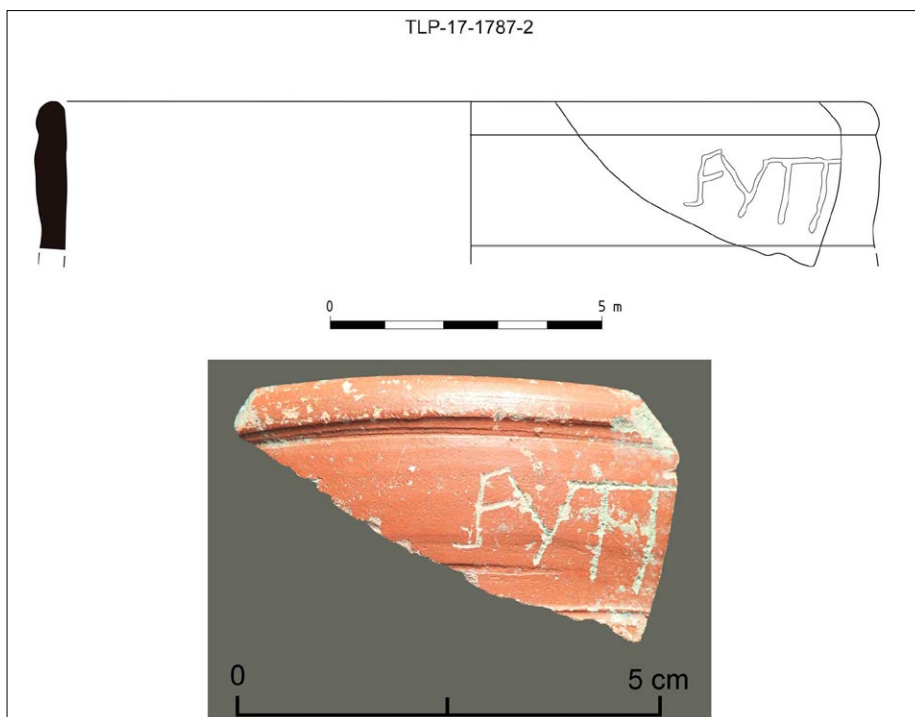

Figura 12. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

13. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior de la base d'un plat (Drag. 18?) de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TLP-17-1811-1). Cronologia de la forma ceràmica: 15 dC - segle II. Sèrie de lletres inconnexes i ratlles realitzades en diversos moments. Sembla que es pot identificar una L de traç inferior descendent i una A de traç central recte (cf. inscripció en pedra núm. 2), tot i que aquesta segona també podria ser part d'un dibuix esquemàtic d'un arbre.

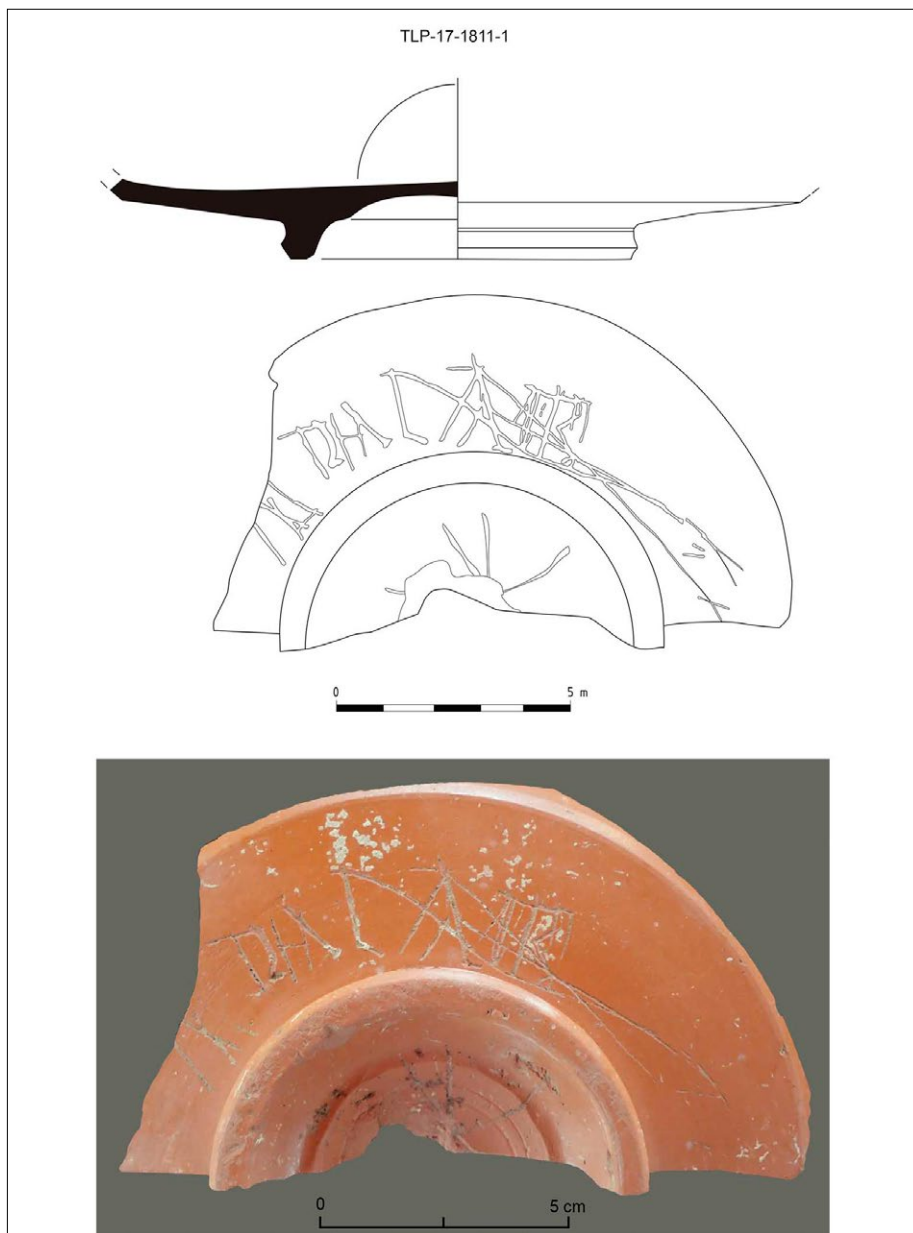

Figura 13. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

14. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior i sota el llavi d'una cassola de vora ametllada (TLP-16-1142-1). Incisió d'una lletra A molt acurada, probablement part d'un text més llarg que es llegia al voltant del recipient. La paleografia indica una datació avançada (segle IV dC?).

[---?] A [---?]

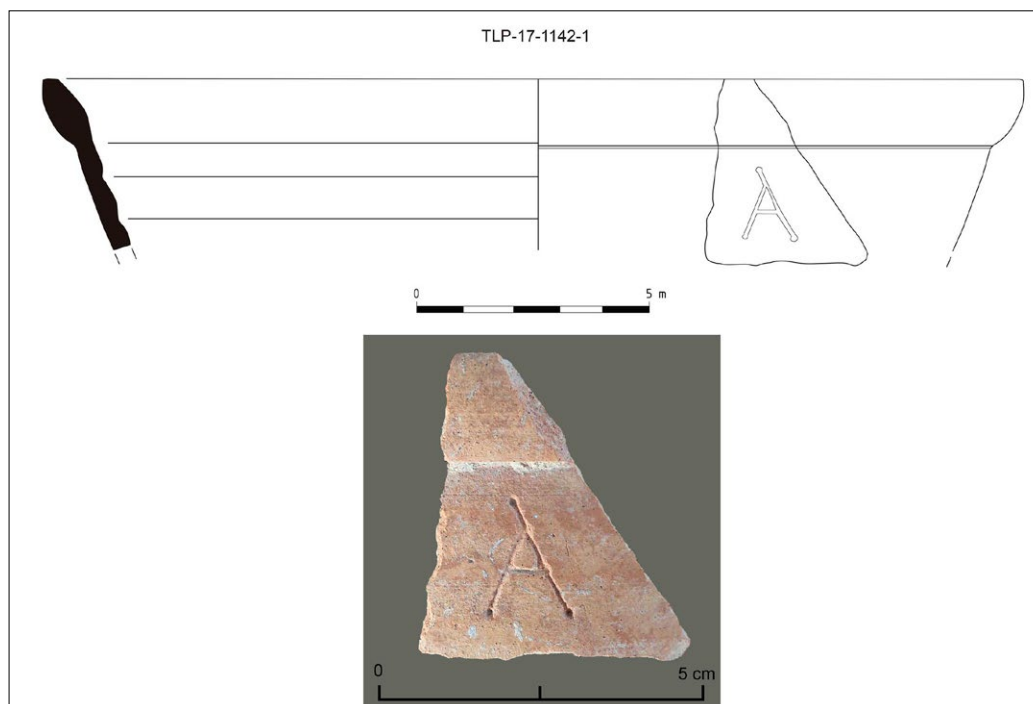

Figura 14. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

15. Grafit *post cocturam* sobre la paret exterior, sota la vora d'un got de ceràmica comuna (TLP-17-1788-1). A de traç central recte.

NAT[---]

Figura 15. Grafit sobre ceràmica (foto i dibuix: J. Ciurana).

Referències citades

CIL II²/14 = ALFÖLDY, G. (2011-2012). *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. II: *Editio altera. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV. Conventus Tarraconensis. Colonia Iulia urbs triumphalis Tarraco (fasc. 2-4)*. Berlín: De Gruyter.

RIT = ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín: De Gruyter.

FRAGMENT DE SARCÒFAG DIONISIÀC DE L'ESTRAT UE 1346

Montserrat CLAVERIA

Universitat Autònoma de Barcelona - Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Departament d'Art i de Musicologia
montserrat.claveria@uab.cat
ORCID 0000-0002-1155-6931

Resums

Del análisis del fragmento de sarcófago hallado en la UE 1346 de la calle López Peláez de Tarragona, se deduce que formó parte de un frontal de caja dionisiaca de la serie distinguida por F. Matz del *Thiasos* báquico protagonizado por Dionisos y Ariadna amontonados en un carro. Su estilo coincide con el del período de producción de estos sarcófagos en el siglo II.

From the analysis of the sarcophagus fragment found in UE 1346 in López Peláez street in Tarragona, it can be deduced that it belonged to a Dionysian chest frontal from the series identified by F. Matz of the Bacchic *Thiasos* with Dionysos and Ariadne piled up in a chariot. Its style coincides with the period of production of these sarcophagi in the 2nd century.

Paraules clau:

sarcòfag romà, *Thiasos* dionisiàc, *Liknon*, escultura romana
sarcófago romano, *Thiasos* dionisiaco, *Liknon*, escultura romana
Roman sarcophagi, Dionysian *Thiasos*, *Liknon*, Roman sculpture

El fragment de sarcòfag exhumat a l'estrat UE 1346 pertany al frontal d'un sarcòfag amb escenes dionisiàques produït en un taller metropolità (fig. 1).¹ Les seves mides màximes són de 41 cm d'alçada, 36 cm d'amplada i 9 cm de gruix, i fou llavorat en marbre blanc de bona qualitat, de gra gruixut i marcada translucidesa, que *de visu* té l'aspecte de marbre de Paros II, si bé no s'ha portat a terme cap anàlisi petrogràfica del seu material per confirmar-ho. La superfície de la peça està en bon estat, coberta per restes d'oxalats i terra del context arqueològic en el qual ha estat enterrada, que es concentren en les vores de les figures al fons del relleu, en les concavitats del treball escultòric i en els forats del trepant.

A la dreta del relleu es reconeix Eros, alat i nu, conservat fins al maluc dret i l'inici de la cuixa esquerra; li falta l'avantbraç dret, i amb l'esquerra porta les regnes de la parella de tigres que ocupen l'extrem inferior esquerre de la peça. D'aquestes feres, només en resten el cap i el coll, amb les brides i la cintura escapular de l'espatlla dreta del felí del darrere.

El centre del fons del relleu està ocupat per un sàtir jove amb una *nebris* nuada als malucs, com es pot ob-

servar en altres sarcòfags dionisiacs (Matz 1968, IV 2, lám. 112.2, 113.2); camina cap a l'esquerra, darre-

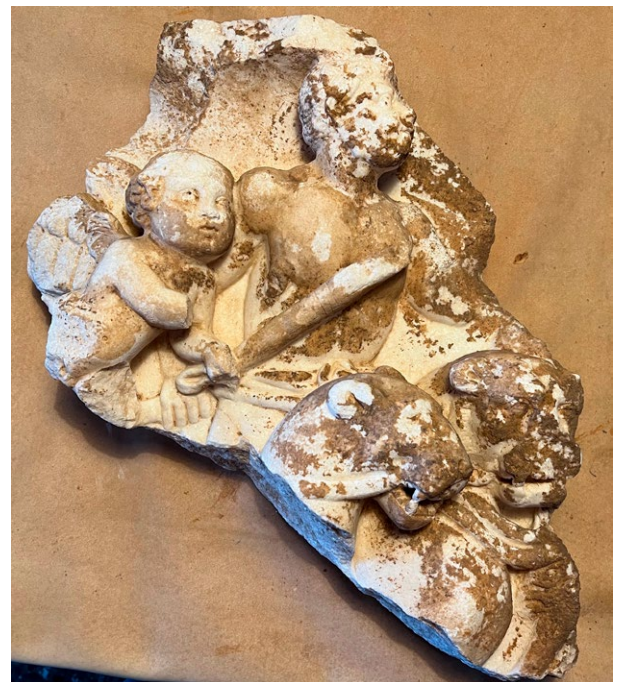

Figura 1. Fragment de sarcòfag dionisiàc exhumat a l'estrat UE 1346 del carrer López Peláez (Tarragona). Fotografia de l'autora.

¹ Volem expressar el nostre agraïment a J. Ciurana per les mesures i les fotografies que ens ha proporcionat i per donar-nos a conèixer aquesta peça i poder-la estudiar.

Figura 2. Sarcòfag de Thiasos dionisiac de Copenhaguen. Fotografia extreta de Matz 1968, ASR IV 2, núm. 79, làm. 97.1.

re del carro tirat pels felins, i la seva iconografia es correspon amb precisió amb el tipus de figura «TH 67 “portador de la torxa” A» establert per Friedrich Matz respecte als comparses bàquics (Matz 1968, IV 1, 46), caracteritzada per transportar una torxa en diagonal cap amunt davant del seu cos.

Els personatges i la configuració del relleu d'aquest fragment revelen que formà part d'un sarcòfag dionisiac d'un dels tres tipus principals, anomenat «Cultes i celebracions» (Koch i Sichtermann 1982, 192), i dins d'aquest, pertany a la modalitat específica que mostra el *Thiasos* bàquic protagonitzat per Dionís i Ariadna apinyats en un carro (Matz 1968, IV 2, II.3.a, 188-212, làm. 94-115). D'aquesta modalitat se'n conserven una desena d'exemplars en què el carro està tirat per centaures (Matz 1968, IV 2, 188, núm. 83-93) i sis sarcòfags més en què el carro és portat per felins (Matz 1968, IV 2, 188, núm. 78-80, 80A-82) (fig. 2); llavors, el fragment que ens ocupa augmenta en una peça més les caixes transmeses fins als nostres dies d'aquest segon grup de sarcòfags.

La uniformitat del nucli principal de figures compreses en aquests exemplars permet deduir que, com la resta de peces de la sèrie, la part conservada de l'exemplar de Tarragona pertany a la meitat dreta del frontal, que es completaria amb Pan caminant davant dels felins, conduint la comitiva, personatge del qual resta un fragment del pèl de la cuixa dreta i de l'arrencaament de la pota al límit inferior esquerre del fragment, just al costat de l'espatlla del felí del fons, de qui Pan porta la brida (fig. 3). Aquest personatge aniria seguit del sàtir portador de la torxa i el carro tirat per les feres, on Dionís i Ariadna s'asseurien de cara entre ells, l'un sobre l'altre, encaixats en l'escàs espai del remolc. Mènades i sàtirs tocant instruments musicals i ballant, i sovint Silè ebri damunt de l'ase o portat per sàtirs, completarien el seguici bàquic que discorre de dreta a esquerra pel frontal d'aquests sarcòfags (Matz 1968, IV 2, làm. 94-97, 99). La grandària dels felins del tir n'ha determinat la interpretació en tigres o panteres. Els primers, més grans que les panteres,

representen l'opció majoritària, i s'observa al frontal de Copenhaguen (Matz 1968, núm. 79, làm. 97.1) (fig. 2), Woburn Abbey (Matz 1968, IV 2, núm. 80, làm. 96.2; Angelicoussis 1992, 75, núm. 61, fig. 285-286), París (Matz 1968, IV 2, núm. 81, làm. 99.2) i Oxford (Matz 1968, IV 2, núm. 82, làm. 94.2), i en el nostre fragment. Només en la caixa de Subiaco (Matz 1968, IV 2, núm. 78, làm. 94.1) apareix un tir de panteres, i

Figura 3. Detall del fragment de sarcòfag del carrer López Peláez (Tarragona) amb la indicació de la cuixa i la pota de Pan, portador de les brides dels felins. Fotografia de l'autora.

en el frontal trencat de Roma (Matz 1968, IV 2, núm. 80A, làm. 97.2) no se sap perquè hi falta aquesta part.

Pel que fa a l'Eros, la representació més comuna el mostra assegut al lloc del primer felí tocant la lira, com en els sarcòfags d'Oxford, Woburn Abbey, Copenhaguen i París (Matz 1968, ASR IV 2, núm. 82, 80, 79 i 81, respectivament), mentre que en els exemplars de Copenhaguen (Matz 1968, ASR IV 2, núm. 79, làm. 97.1) (fig. 2) i de Woburn Abbey (Matz 1968, ASR IV 2, núm. 80, làm. 96.2; Angelicoussis 1992, 75, núm. 61, fig. 285-286) hi ha un segon Eros assegut a la punta davantera del carro, agafant un brot de raïm en el primer i conduint el tir de felins en el segon, com en el nostre fragment, que mostra la particularitat d'estar dret, probablement damunt del tigre de la superfície del relleu, com es pot detectar en l'Eros mal conservat de la caixa de Subiaco (Matz 1968, ASR IV 2, núm. 78, làm. 94.1) i en una postura anàloga a la que es pot deduir en l'Eros trencat conductor de les panteres d'un sarcòfag amb Dionís estirat al carro que es conserva al Louvre (Matz 1968, IV 2, núm. 143, làm. 172).

La presència de l'Eros assegut sobre felins portant la lira i de l'Eros dret o assegut portant les regnes de les feres en representacions dionisiàques de diversos suports, com ara vasos, relleus, estatuària o monedes, ja a partir de finals del segle v i del iv aC (Hermay, Cassimatis i Vollkommer 1986, 874-875, ap. F), permet suposar que aquests models del clàssic tardà (finals del segle v - segle iv aC) formaven part del repertori iconogràfic dionisiac que usaven i modificaven els productors de sarcòfags en època romana. En aquest sentit, també s'ha observat que els sarcòfags que integren tota la sèrie que ens ocupa parteixen de models tardohel·lenístics avui perduts, perceptibles en les diverses disposicions i gestos de Dionís i Ariadna sobre el carro, models que ja contenien el tir de centaures o de felins, el sàtir portador de la torxa i un Eros cavalcant o dret sobre les feres (Matz 1952, 394-398).

La producció metropolitana de sarcòfags amb temes dionisiacs es va estendre des de l'època d'Adrià, amb l'elaboració dels primers sarcòfags de garlandes amb escenes bàquiques a les llunetes, fins als exemplars constantinians, amb la integració de personatges dionisiacs i de les estacions (Koch i Sichtermann 1982, 191-195; Koch 1990, 81), i els sarcòfags de la sèrie que ens ocupa, que és molt homogènia iconogràficament i estilísticament, pertanyen a un període primerenc d'aquesta elaboració, que va des de finals del regnat d'Adrià fins al període antoní tardà (Matz 1952, 397-398; Matz 1968, IV 2, 193-194).

El fragment tarragoní, a més de les connexions iconogràfiques que mostra amb aquest grup de sarcòfags, també té característiques estilístiques pròpies d'aquest període. La disposició de les figures, deixant netes àm-

plies zones del fons del relleu, l'aproxima als sarcòfags primerencs elaborats des de finals del període d'Adrià fins a mitjans de l'antoní, com l'exemplar de Copenhaguen citat (Matz 1968, núm. 79, làm. 97.1) (fig. 2) o dos sarcòfags amb el carro tirat per centaures de Múnic (Matz 1968, IV 2, núm. 84-85, làm. 98). Mentre que els volums inflats de les cares de l'Eros i el sàtir, de formes poc definides i colls curts i amples, l'ús controlat del trepà a les commissures d'ulls i boca i, sobretot, el treball dels cabells amb solcs perforats curts i poc profunds, i els forats de trepant aïllats dels rissos arrodonits de l'Eros, són característiques dels relleus llavorats al període antoní avançat, com per exemple es pot comprovar en el sarcòfag infantil de Melèagre conservat a Basilea (Koch 1975, 106-107, núm. 73, làm. 75-77), els de les estacions de Zúric i Buffalo (Kranz 1984, núm. 26 i 31, làm. 6.3-7 i 22.1-23, respectivament) o el dionisiac esmentat anteriorment de Woburn Abbey (Matz 1968, ASR IV 2, núm. 80, làm. 96.2; Angelicoussis 1992, 75, núm. 61, fig. 285-286).

En conclusió, el fragment de sarcòfag exhumat al núm. 1 del carrer de López Peláez de Tarragona augmenta amb un nou testimoni la sèrie de sarcòfags dionisiacs amb escenes de cultes i celebracions que mostren el transport d'Ariadna i Dionís apinyats en un carro (Matz 1952, 389-404; Matz 1968, IV 2, 188-212, II.3.a). La forma de *líknon* del carro (Matz 1952, 391), un cistell que permetia destriar el blat de la palla a l'àmbit rural i un utensili i ofrena en els rituals místics relatius al casament i la fecunditat (Harrison 1903, 315-324; Harrison 1903-1904, 144-147), entre altres detalls, portà a la interpretació del *Thiasos* representat en els sarcòfags d'aquesta sèrie com la celebració de la boda de Dionís i Ariadna (Matz 1952, 397-403). El portador de la torxa al·ludeix a l'ambient ritual i nocturn en què transcorre la processó nupcial (Matz 1952, 398, 402), i l'Eros, al lligam entre l'exaltació dionisiaca i el desig amorós (Hermay, Cassimatis i Vollkommer 1986, 936), al sentit hierogàmic de l'escena (Gasparri 1986, 564).

Pan, en la seva funció de portador de les regnes de cuir dels animals de tir, s'ha pogut identificar (Wrede 1986, 198-201) amb el símbol de la manifestació de Dionís entre els adeptes iniciats en els seus misteris. La manca freqüent de contextos arqueològics originals, com en aquest cas, i de les imatges i inscripcions localitzades en les cobertes d'aquests sarcòfags ens priven d'informació específica per poder extreure més dades sobre el significat d'aquestes obres en la seva època (Isler-Kerényi 2014, 570-575) i dels comitents que les van adquirir i usar. Tot i així, cal considerar l'increment significatiu que van experimentar les produccions artístiques amb imatges del seguici dionisiac en època antonina, no només en l'esfera funerària, sinó també en la decoració arquitectònica i l'escultura exempta, públiques i privades (Gasparri

1986, 564-565), indicatiu de l'entorn propici, tant cultural com cultural, que impulsà l'encàrrec i la difusió dels sarcòfags d'aquesta temàtica en aquest període.

Bibliografia

- ANGELICOUSSIS, E. (1992). *The Woburn Abbey Collection of Classical Antiquities*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern (Monumenta Artis Romanae; XX).
- GASPARRI, C. (1986). «Dionysos/Bacchus». A: KAHIL, L. (coord.). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), III 1-2. Zúric/Múnic: Artemis, 540-566.
- HARRISON, J. E. (1903). «Mystica Vannus Iacchi». *Journal of Hellenistic Studies*, 23, 292-324.
- (1903-1904). «Note on the Mystica Vannus Iacchi». *British School at Athens*, 10, 144-147.
- HERMARY, A.; CASSIMATIS, H.; VOLKKOMMER, R. (1986). «Eros». A: KAHIL, L. (coord.). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), III 1-2. Zúric/Múnic: Artemis, 850-947.
- ISLER-KERÉNY, C. (2014). «Iconographical and Iconological Approaches». A: MARCONI, C. (ed.). *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*. Oxford University Press, 557-578.
- KOCH, G. (1975). *Die Mythologischen Sarkophage. Meleager*. Berlín: Gebr. Mann (Die antiken Sarkophagreliefs; XII 6).
- (1990). *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KOCH, G.; SICHTERMANN, H. (1982). *Römische Sarkophage*. Múnic: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Handbuch der Archäologie; 7).
- KRANZ, P. (1984). *Jahreszeiten-Sarkophage*. Berlín: Gebr. Mann (Die antiken Sarkophagreliefs; 4).
- MATZ, F. (1952). *Eine bacchische Gruppe*. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaftlichen und der Literatur in Mainz - Franz Steiner GMBH (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse; 5), 389-404.
- (1968). *Die dyonisischen Sarkophage*. Berlín: Gebr. Mann (Die antiken Sarkophagreliefs; IV 1-4).
- WREDE, H. (1986). «Pan und das Lederhalfter». *Römische Mitteilungen*, 93, 189-210, lám. 62-77.

L'ESTUDI ANTROPOLÒGIC DE LES RESTES DEL CARRER LÓPEZ PELÁEZ DE TARRAGONA. POBLACIÓ MARGINAL?

Núria ARMENTANO I OLLER

Museu d'Arqueologia de Catalunya
Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)
nuriaarmentano@gencat.cat

ORCID 0000-0003-3306-6797

Resum

S'han excavat les restes esquelètiques d'un nombre mínim de cinc individus procedents del solar del carrer López Peláez de Tarragona. La revisió antropològica i paleopatològica realitzada aporta indicadors que suggereixen que aquests individus podrien haver pertangut al sector més marginal de la població del moment, un aspecte coherent amb la tipologia d'enterrament i la disposició que presentaven les restes.

Paraules clau: paleoantropologia, periodontitis, microtraumatismes, inhumació primària

Resumen

Se han excavado los restos esqueléticos de un número mínimo de cinco individuos procedentes del solar de la calle López Peláez de Tarragona. La revisión antropológica y paleopatológica realizada aporta indicadores que sugieren que estos individuos podrían haber pertenecido al sector más marginal de la población del momento, un aspecto coherente con la tipología de enterramiento y la disposición que presentaban los restos.

Palabras clave: paleoantropología, periodontitis, microtraumatismos, inhumación primaria

Abstract

The skeletal remains of a minimum of 5 individuals have been excavated from Carrer López Peláez site in Tarragona. The anthropological and paleopathological review carried out provides indicators that suggest that these individuals could belong to the most marginal sector of the population, data also consistent to the type of burial and disposition presented by the remains.

Keywords: paleoanthropology, periodontitis, microtraumatic lesions, primary burial

Durant les tasques d'excavació arqueològica al solar del carrer López Peláez, número 1, de Tarragona es documentaren fins a quatre enterraments (fig. 1). Un d'aquests es localitzà a l'interior d'una de les naus de l'*horreum* o magatzem d'època altimperial. La segona inhumació aparegué encaixada en una canalització de drenatge vinculada a aquest edifici, i, finalment, les dues restants es trobaren dins d'una de les *cellae* o cambres adossades a l'*horreum*. En tots quatre casos, les fosses funeràries havien estat excavades en els estrats de degradació i abandonament que reblien aquests àmbits arquitectònics. Partint de les evidències registrades, l'ocupació funerària s'inicià a finals del segle III i s'allargà durant el segle IV. Per tant, l'ús funerari de l'espai es constitueix com una etapa posterior a l'abandonament d'aquestes edificacions, datades en època altimperial, fenomen força

usual entre els segles III i IV en els suburbis de la ciutat de Tàrraco.

No és estranya la troballa de restes esquelètiques en contextos arqueològics, i aquestes són l'evidència més clara de la presència dels homes i les dones del passat en aquell entorn. En aquest cas, es tracta de tres inhumacions de tipus primari (UF1, UF2 i UF3) i un enterrament secundari (UF4) (Armentano 2019).

El tipus d'enterrament, la disposició dels cossos i la relació de les restes localitzades en el seu context permet, juntament amb l'anàlisi de les restes òssies recuperades, explorar qui eren i com eren els habitants d'aquest passat que ens interessa. En aquest sentit, és important poder fer un bon examen *in situ*, durant la troballa i excavació de les restes, així com un bon estudi de les restes al laboratori.

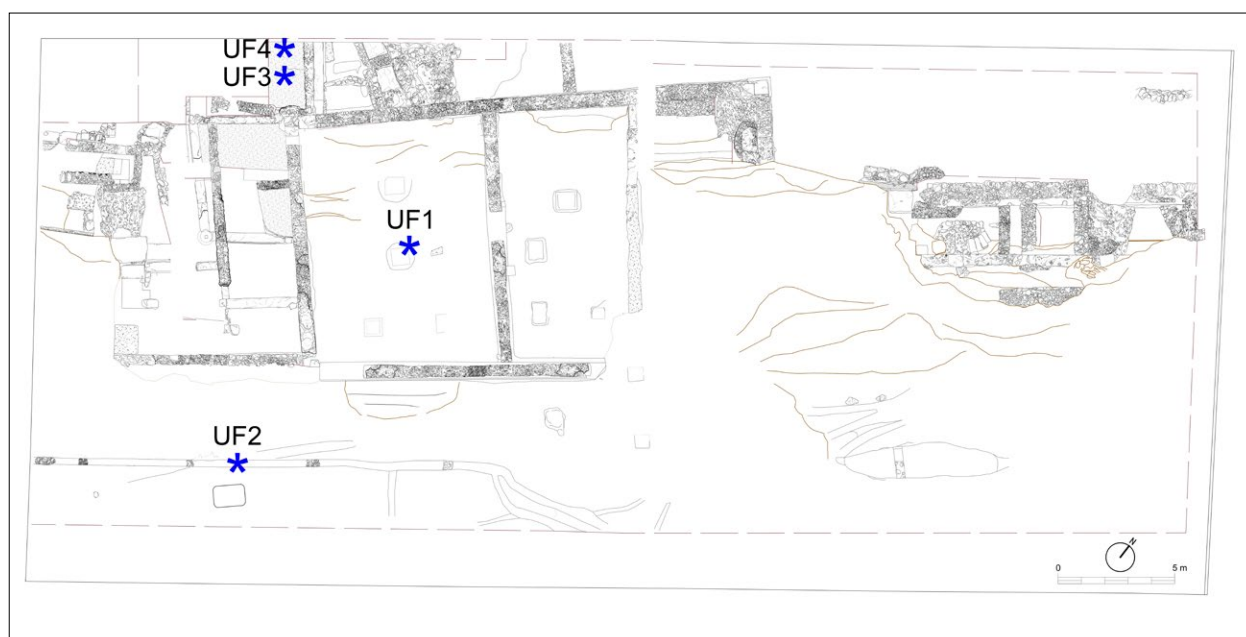

Figura 1. Localització de les unitats funeràries estudiades dins la planta arqueològica de la intervenció.

Metodologia

La intervenció antropològica es va iniciar amb la visita antropològica de camp, per tal de confirmar el diagnòstic d'espècie (Davis 1989) i dur a terme les tasques de perfil i aixecament de restes esquelètiques localitzades en diferents punts del solar. Durant l'excavació es va recollir informació referent a la posició dels diferents elements ossis i al manteniment de les articulacions i connexions anatòmiques (Ubelaker 1989; Brothwell 1987; Duday, Cipriani i Pearce 2009) per tal d'aportar dades sobre la disposició original de l'individu, tenint en compte les alteracions tafonòmiques observades.

Al laboratori es va procedir a la neteja i preparació del material antropològic per al seu estudi i posterior dipòsit de les restes. La metodologia emprada en la determinació de l'edat i el sexe de les restes va ser l'habitual en els estudis antropològics i forenses, utilitzant tots els elements esquelètics possibles que permeten un diagnòstic. Per al diagnòstic del sexe, s'examinen les característiques morfològiques del crani, la mandíbula i, especialment, l'os coxal (Schutkowski 1993; Ferembach, Schwidetzky i Stloukal 1980; Krogman i Iscan 1986). Pel que fa al diagnòstic d'edat, es consideren subadults aquells individus que no han finalitzat el procés de creixement i maduració òssia, seguint les recomanacions de Ferembach, Schwidetzky i Stloukal (1980) i els criteris descrits per Krogman i Iscan (1986) i Scheuer i Black (2000), i adults aquells individus que han acabat el període de creixement i maduració òssia i inicien l'etapa de degeneració esquelètica. Els trets més usats per determinar la per-

tinença a l'etapa adulta són el tancament de la síncondrosi esfenobasilar, l'inici del desgast de les peces dentals i la desaparició de les línies epifisàries. Fins als trenta anys es prioritzen els canvis morfològics de la sínfisi púbica segons els mètodes de Tood, McKern i Stewart, així com els de Gilbert i MacKern (Krogman i Iscan 1986), mentre que en els individus madurs es dona més importància als canvis de la superfície auricular de l'ílium descrits per Lovejoy *et al.* (1985). De forma secundària, es valora el grau de sinostosi de les sutures cranials (Masset 1982).

El càlcul del grau de preservació o índex de preservació (IP) de l'esquelet es va fer a partir de la fórmula determinada per Walker, Johnson i Lambert (1988), que consisteix en el càlcul de tres índexs referits a una agrupació òssia determinada: ossos llargs (IP1), ossos llargs i cintures escapular i pelviana (IP2) i un índex global (IP3) que inclou tots els ossos anteriors més la mandíbula, l'esplancnocrani i el neurocrani. Tenen utilitat per saber el nombre d'ossos preservats sense tenir en compte l'estat físic de l'os.

L'anàlisi morfomètrica i antropomètrica es fa a partir de les mesures craniomètriques i osteomètriques usades habitualment en antropologia biològica (Martin i Saller 1957; Krogman i Iscan 1986; Olivier 1960; Scheuer i Black 2000), sobre la base de les quals es poden inferir aspectes relatius a les característiques físiques dels individus. El diagnòstic de l'eventual presència de patologia òssia i dental s'ha basat en l'observació macroscòpica de les restes, la qual cosa ha permès arribar al diagnòstic de les possibles malalties patides durant la vida de l'individu (Chimenos *et al.* 1999; Isidro i Malgosa 2003; Brothwell 1987).

Resultats

Unitat funerària 1. Va ser descoberta al centre de la nau B de l'*horreum* d'època altimperial (sector 1). L'esquelet es trobava articulat en decúbit supí a l'interior d'una fossa excavada en els estrats de degradació i abandonament del magatzem i protegit per una coberta de *tegulae* a doble vessant. El sepulcre fou construït amb una orientació NO-SE, amb el cap de l'individu cap al SE; el braç dret es mantenia semiflexionat, i l'esquerra flexionat, encreuat sobre l'abdomen amb la mà a nivell i per sobre del colze dret. Les extremitats inferiors, en extensió, mantenint els genolls i els turmells molt junts. Tot i que la meitat superior esquerra del cos es trobava a un nivell lleugerament inferior respecte a la meitat superior dreta, l'esquelet presentava una certa lateralització dreta: el crani recolzava parcialment sobre el temporal-parietal dret, i el fèmur esquerre mostrava una rotació medial (fig. 2).

L'estat de conservació de les restes era bo, tot i que en general la part esquerra de l'esquelet estava en un estat de conservació i preservació més deficient que la dreta. Era destacable que els elements dels peus es trobessin elevats, a nivell del crani, probablement per les irregularitats de la base on descansava el cos. L'esquelet mantenia part de les articulacions anatòmiques

de forma estricta (espatlla dreta, coxofemoral bilateral, genolls o temporomandibular) i laxes (colze dret, turmells o costals). Les ròtules i els elements ossis de mans i peus estaven desarticulats. La verticalització de la clavícula dreta, la posició ajustada dels braços i la proximitat de genolls i turmells suggeria la presència d'una mortalla o embolcall que cenyia el cos en el moment de la inhumació.

Les restes corresponien a un esquelet pràcticament complet, compatible amb les restes d'un individu jove de menys de quinze anys (edat probable: 12-14 anys) i de sexe probablement masculí. Diferents parts anatòmiques evidenciaven que l'esquelet no havia acabat la formació ni el creixement; els ossos llargs no tenien les epífisis fusionades, així com tampoc els elements de les mans i els peus. Pel que fa a les dents, s'observava tota la dentició permanent erupcionada, a excepció dels tercers molars, visibles a l'alvèol (fig. 2).

L'esquelet mostrava diverses lesions lítiques en forma de destacats solcs excavats a l'os que afectaven de forma bilateral les clavícules, tant per la seva part distal com sobretot per la part esternal, i el terç proximal dels hùmers. Aquestes lesions són marcadors esquelètics d'activitat, destacats en tots dos braços però més marcats a la dreta, cosa que evidenciava un desenvolupament més gran de l'extremitat superior dreta. L'individu també presentava l'obertura septal

Figura 2. Restes esquelètiques de la UF1. Disposició de les restes a la fossa simple (a). Detall de la part esquerra de la mandíbula, amb la dentició permanent erupcionada a excepció del tercer molar (b). Detall de la part distal dels hùmers, amb l'obertura septal bilateral (c).

bilateral, orifici que es troba a l'epífisi distal de l'húmer (fig. 2).

Pel que fa a l'extremitat inferior, també les epífisis distals de les tíbies mostraven una lesió arrodonida, d'aproximadament 70 mm, compatible amb osteocondritis, lesió d'etiologia microtraumàtica. La ròtula esquerra es trobava bipartida (tipus III, caracteritzada per la partició al marge extern i superior), i destacava el grau de desenvolupament de la cresta femoral.

Tant la particularitat descrita de la ròtula com els orificis dels hùmers són considerades anomalies congènites, asimptomàtiques en vida de l'individu. Si bé són peculiaritats amb un component genètic, tant una característica com l'altra es reconeix que poden tenir un fort caràcter ambiental, relacionat amb activitats repetitives o forçades que impliquin l'articulació del colze o del genoll.

Al coll del fèmur, i de forma bilateral, s'hi detectava una porositat compatible amb la *cribra* femoral, anomalia molt freqüent en esquelets no adults. En l'aspecte dental, destacava el cúmul de càlcul dental o carrall, el retrocés alveolar i les línies d'hipoplàsia observades, acompanyades en alguns casos d'alteracions de coloració de les peces dentals (incisives superiors centrals). Tant la manifestació dels fenòmens porosos, la *cribra orbitalia*, com les hipoplàsies esdevenen indicadors inespecífics que habitualment es vinculen amb deficiències metabòlicocarencials. El càlcul dental és una mineralització de la placa bacteriana que s'acumula a les dents. Tot i que algunes persones tenen més predisposició al fet que la placa dental (formada per bacteris i menjar) es calcifiqui, la seva presència pot suggerir una higiene bucal deficient.

Unitat funerària 2. Va aparèixer al sector 4 del jaciment, àmbit ocupat per un potent aflorament de roca calcària. Aquí es documentà una rasa excavada a la roca de 19,60 m de longitud per 0,38 m d'amplada i 0,40 m de profunditat que es disposava en paral·lel a la façana SE de l'*horreum* altimperial. Aquesta estructura negativa tenia la funció de drenar les aigües pluvials i allunyar-les del magatzem. Encaixat a l'interior d'aquest estret canal, s'hi localitzaven les restes articulades d'un segon esquelet en decúbit supí, orientat NE-SE i amb el cap cap al NE (fig. 3). Les restes òssies es trobaven en un estat de conservació i preservació esquelètica molt limitat: hi faltaven pràcticament tot el crani i la part superior del cos. Els hùmers estaven seccionats a nivell diafisari, i l'avantbraç dret no es va recuperar. De l'esquelet axial en mancaven les vèrtebres cervicals i part de les primeres vèrtebres dorsals i costelles altes, i de la cintura pelviana només es va recuperar algun petit fragment de coxal dret. L'extremitat inferior dreta exhibia una gran fragmentació *post mortem* antiga i recent. Es van recuperar ele-

ments ossis de mans i peus, però cap peça dental. Tot i la limitada conservació òssia, l'índex de preservació esquelètica era del 72,7 % (fig. 3).

Les restes corresponien a una inhumació de tipus primari, que mantenia les articulacions de forma estricta. L'individu originalment va ser dipositat en decúbit supí, extensió de braç dret amb la mà al costat del cos, i flexió d'extremitat superior esquerra encreuada sobre el cos, i amb la mà a nivell del colze dret. Pel que fa a les extremitats inferiors, la cama dreta s'encreuava amb l'esquerra, i els peus es mantenien molt junts; si bé la posició dels braços és molt corrent en enterraments d'època antiga, la posició anatòmica d'encreuament de cames és poc habitual en inhumacions, i es vincula amb la presència d'una mortalla o embolcall que cenyia el cos en el moment de la inhumació (fig. 3).

L'esquelet parcial era el d'un individu adult de 40-50 anys i de sexe probablement masculí. El fragment d'os occipital recuperat presentava un gruix màxim destacat (17,10 mm) i mostrava unes protuberàncies externes més pròpies dels esquelets dels individus de sexe masculí. El fragment de coxal esquerre no semblava tenir el solc preauricular, i el gruix i la robustesa de la tuberositat isquiàtica s'adscriuen a una morfologia més aviat masculina.

Entre les restes esquelètiques humanes es van distingir tres fragments de fauna, un d'ells ennegrit, característica compatible amb les alteracions que pot provocar el contacte amb el foc i la cremació de restes.

Els perímetres dels ossos llargs que es van poder prendre de l'esquelet postcranial no són especialment gruixuts. L'índex pilàstric del fèmur esquerre indicava un lleu grau de desenvolupament de la línia aspra, mentre que l'índex de platimeria destacava l'aplanament anteroposterior de l'os al terç proximal (hiperplatimeria).

Es va observar patologia d'etiologia degenerativa en les restes recuperades de l'esquelet axial, en forma d'importantes alteracions òssies macroscòpiques apreciades a la superfície discal dels cossos vertebrals; i canvis poròtics, formacions exostòsiques i corona osteofítica als cossos, i també alteracions en algunes caretes articulars, compatible amb espondiloartrosi lateral (fig. 3).

Al còndil lateral del fèmur esquerre també s'hi observava una lesió irregularment arrodonida, ben definida, d'uns 2 cm de diàmetre màxim, compatible amb una osteocondritis *dissecans*, lesió d'etiologia microtraumàtica (fig. 3). Les osteocondritis són danys al cartílag i l'os subcondral de les articulacions, i les de genoll són habituals. Si bé es tracta d'una lesió que pot derivar en

Figura 3. Restes esquelètiques de la UF2. Disposició de les restes a l'interior d'una rasa (a). Reconstrucció de les restes durant l'estudi al laboratori (b). Detall de la corona osteofítica que afecta dos cossos vertebrals lumbar (c). Detall de l'ostecondritis al còndil lateral del fèmur esquerre (d).

síntomes com dolor o inflamació de l'articulació, també poden ser asimptomàtiques.

Unitat funerària 3. Es localitza en el límit NO del sector 2, ocupant l'interior d'una habitació pavimentada en *opus signinum* annexa a l'*horreum*. El terç inferior d'aquest sepulcre havia estat destruït per una trinxera d'espòli encaminada a l'extracció dels grans carreus de reforç de la cantonada O de l'*horreum*. S'orientava en sentit SE-NO, amb la capçalera de la tomba ubicada al NO. Es tractava d'una inhumació coberta per fragments trencats d'àmfora i dipositada a l'interior d'una fossa de planta rectangular. Les restes òssies (UE 1707) formen part d'un esquelet d'individu adult incomplet, seccionat a nivell dels genolls. Les restes es trobaven ben articulades en decúbit supí, orientades cap al sud-est (el crani es trobaria al nord-oest), amb la part superior del cos i el crani recolzats sobre un fragment d'àmfora que, a manera de capçalera, acollia el cos (fig. 4). Es mantenien ben articulades la cintura escapular i pelviana, així com els elements ossis de les mans, que es mantenien juntes a nivell abdominal. A sota del fèmur dret s'hi van trobar restes de metall oxidat, compatibles amb una agulla, una fíbula o un fermall de bronze. El material esquelètic recuperat es trobava en un bon estat de conservació i preservació;

la part de l'esplancnocrani i el marge de l'ala ilíaca esquerra eren els punts esquelètics que mostraven una degradació tafonòmica més destacada.

Les restes de l'esquelet són compatibles amb les d'un home d'entre 35 i 45 anys. L'índex de preservació esquelètica era del 77,27 % (fig. 4). L'esquelet tenia les epífisis dels ossos llargs completament fusionades, i també les vèrtebres de l'os sacre; el desgast dentari era avançat, especialment a les peces anteriors, i s'hi observen alguns signes de patologia degenerativa lleu a nivell dels colzes i de la columna vertebral. A nivell dorsal hi havia calcificació dels lligaments grocs. Les sutures cranials es trobaven lliures, visibles, i en destacaven els ossos wormians a la part posterior (fig. 4).

L'esquelet era robust, amb una talla alta (tipologia mesosoma). La cresta femoral era marcada, i les clavícules exhibien uns marges angulosos, compatibles amb un desenvolupament muscular d'espatlles i pectorals marcat. Els índexs antropomètrics indicaven diàfisis arrodonides tant a l'extremitat superior com a la inferior (euribràquia, eurolènia i eurimeria). A l'húmer dret s'hi observava l'obertura septal a la part distal de l'epífisi. Tres fragments de costelles mostraven un ta-

cat tafonòmic de coloració verdosa, compatible amb l'oxidació d'un metall proper a nivell toràcic.

Pel que fa a paleopatologia, a l'epífisi distal del radi esquerre presentava una petita lesió arrodonida, compatible amb l'osteocondritis *dissecans*, d'etiologia microtraumàtica. A part d'aquesta petita lesió al canell, i de l'artrosi lleu a la columna, s'observa un engruiximent i porositat als parietals, alteració molt inespecífica en paleopatologia i que habitualment es vincula amb alteracions d'etiologia metabòlicocarencial o infecciosa. En l'aspecte dental, es detecta un retrocés alveolar generalitzat i destacats cúmuls de càlcul o carrall, així com una lesió cariosa que afectava una peça aïllada, compatible amb el tercer molar inferior dret (peça 48).

Unitat funerària 4. Es tracta d'una tomba que es conservava només parcialment, afectada per la fona-

mentació dels murs d'un dels edificis moderns que rodejaven l'excavació. Es trobava a molt poca distància de la unitat funerària 3, si bé a una cota inferior, i per tant el seu dipòsit s'havia efectuat amb anterioritat. L'estructura consistia en una fossa de planta allargada excavada en els estrats d'enderroc de l'habitació, l'extrem NO de la qual estava ocupat per la meitat inferior del fons d'una àmfora fragmentada que contenia restes òssies compatibles amb un nombre mínim de dos individus, representats per dos cranis. Un dels cranis corresponia a un esquelet d'individu adult i l'altre a un esquelet d'individu no adult. Sota les restes de crani del no adult s'hi van localitzar altres elements esquelètics postcranials, del mateix infant. El crani d'aquest esquelet es trobava lateralitzat, recolzat directament sobre la teula, mostrant la part dreta de la cara. El crani de l'individu adult es trobava a la part més baixa de l'àmfora, lateralitzat, mostrant la part dreta i inferior de la cara; la part esquerra del crani no

Figura 4. Restes esquelètiques de la UF3. Disposició de les restes entre fragments d'àmfora (a). Reconstrucció de les restes durant l'estudi al laboratori (b). Detall de la part posterior del crani, amb ossos wormians (c).

Figura 5. Restes esquelètiques de la UF4, que corresponen a un crani d'individu adult i a restes d'un nadó (a). Detall de la part basilar i lateral del crani (b) i de l'hemimandíbula, amb dentició de l'individu perinatal (c). Detall de la part posterior del crani de l'individu adult, amb porositat bilateral anòmala i una tinció verdosa tafonòmica al parietal dret (d). Detall dels cúmuls de càlcul dental a la part lingual de la dentició mandibular de l'individu adult (e).

contactava directament amb la ceràmica, sinó que hi havia sediment entre la base i l'os. No es va trobar la mandíbula vinculada amb les restes cranials d'adult (fig. 5).

Els ossos recuperats de l'individu no adult corresponien a un esquelet parcial perinatal (UF 4.1), representats per elements cranials, mandíbula, dentició (inici de la formació de la corona de les peces 7.1, 7.2, 7.3 i 7.4), dues costelles, l'axis i l'atles, i elements ossis del braç dret (escàpula, cúbit i radi) (fig. 4). L'estudi d'aquests elements esquelètics va permetre reconèixer que es tractava d'un infant nascut a terme, tal com indicaven les mesures de la mandíbula, de les *pars lateralis* i *basilaris* del crani i el grau de formació i creixement esquelètic dels ossos recuperats (fig. 5). No s'observava patologia ni anomalies a les restes recuperades d'aquest esquelet. No es va descartar la possibilitat que les restes correspongessin a una inhumació de tipus primari, arrasada o remoguda parcialment en èpoques posteriors, donat que *in situ* es conservaven els elements ossis de l'extremitat superior dreta, desarticulats però just sota el crani, cosa que podria suggerir una disposició original en decúbit lateral dret, amb el braç dret flexionat sota el cap.

Les restes cranials d'individu adult trobades de forma aïllada (UF 4.2) són les d'un home d'edat adulta indeterminada (fig. 4). El desgast de les peces dentals del maxil·lar era menys avançat que el visualitzat a l'individu de la UF 3, però les sutures van iniciar l'obliteració en algun segment de la part posterior. El crani, de tipologia mesocraniana, presentava una deformació i fragmentació pòstuma, tafonòmica, que afectava especialment la part inferior i dreta. La part posterior dreta mostrava una alteració de color, compatible amb l'oxidació d'un metall proper. També en aquest cas, a la part posterior del crani, i de forma bilateral, s'hi observava una porositat amb engruïment del díplon, compatible amb alteracions inespecífiques d'etiologia metabòlicocarencial o infecciosa. I pel que fa a la dentadura, malgrat que un nombre important de peces del maxil·lar s'havien perdut de forma pòstuma, s'hi va detectar un retrocés alveolar generalitzat i cúmuls de càlcul dental a la mandíbula (fig. 5).

Consideracions finals

S'han estudiat les restes esquelètiques d'època romana procedents de les intervencions arqueològiques al solar del carrer López Peláez de la ciutat de Tarragona efectuades des del 2016 fins al 2018, sota la direcció de la Dra. Judit Ciurana.

L'estudi antropològic de les restes va permetre reconèixer que l'espai va ser utilitzat per inhumar-hi un

nombre mínim de cinc individus, repartits en quatre espais o unitats funeràries (UF 1, UF 2, UF 3 i UF 4).

Les restes antropològiques del jaciment són totes elles esquelets masculins o probablement masculins: un noi de 13 ± 1 anys (UF 1) i tres homes adults d'entre 35 i 50 anys (UF 2, UF 3 i UF 4). També es van recuperar les restes parcials d'un nadó, del qual no es va aportar la determinació sexual (UF 4).

Els enterraments corresponen a inhumacions individuals de tipus primari, amb evidències d'haver estat amortallats (tant per la disposició dels ossos com per la presència d'elements arqueològics vinculats amb eventuais fermalls, i les alteracions cromàtiques compatibles amb l'oxidació de metalls propers, com ara els fermalls d'un sudari), a excepció de les restes de la UF 4. La UF 4 corresponia a les restes d'una àmfora fragmentada on es van localitzar elements esquelètics parcials d'un nadó, més les restes aïllades d'un crani desarticulat d'individu adult; la disposició de les restes del nadó dins l'àmfora podria suggerir l'alteració d'una inhumació de tipus primari per a l'infant, amb la intrusió del crani d'individu adult.

L'anàlisi antropològica de les restes de tot el conjunt va aportar una descripció física i de la patologia de cada un dels individus; algunes característiques que s'han anat repetint en els diferents esquelets estudiats són la remodelació esquelètica dels ossos de les extremitats vinculada amb la presència de patologia microtraumàtica, l'obertura septal en hùmers, la patologia periodontal i la presència de fenòmens porosos, ja sigui en forma de *cribra* femoral o porositat als parietals. La presència de signes inespecífics en forma de porositats, així com la periodontitis dental generalitzada, característiques observades tant per a les restes de l'individu de la UF 3 com per al crani de la UF 4, podria suggerir una alimentació deficient o poc variada.

La revisió antropològica i paleopatològica del conjunt va aportar indicadors que suggereixen que aquests individus podrien pertànyer al sector més marginal de la població, aspecte coherent amb el tipus d'enterrament i la disposició dels individus. En efecte, al llarg dels segles III i IV es detecta en el registre arqueològic funerari de Tàrraco la proliferació de petites àrees sepulcral en edificis en desús i espais d'explotació abandonats, com ara pedreres i argileres (Ciurana 2011, 696-697). Els escassos estudis antropològics realitzats sobre alguns dels esquelets recuperats evidencien que es tracta d'individus subjectes a condicions de vida molt dures, dedicats a treballs manuals continuats (Giné 2001, 71). És molt probable, doncs, que aquestes petites necròpolis fossin creades per famílies d'extracció social baixa, membres del majoritari proletariat urbà que habitava la ciutat. Aquestes

persones, malgrat la seva situació econòmica precària, aspiraren a proporcionar als seus difunts un enterrament digne. Amb aquesta intenció, ocuparen zones que, tot i ser considerades marginals, proporcionaven no només un espai arquitectònicament delimitat sinó també materials constructius de reaprofitament per al bastiment dels sepulcres (Ciurana 2011, 697).

Bibliografia

- ARMENTANO, N. (2019). «Estudi antropològic de les restes procedents del carrer López Peláez (Tarragona)». Inèdit. Eos Arqueologia.
- BROTHWELL, D. R. (1987). *Desenterrando huesos: La excavación, tratamiento y estudio de restos del esqueleto humano*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- CHIMENOS, E.; SAFONT, S.; ALESÁN, A.; ALFONSO, J.; MALGOSA, A. (1999). «Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en paleodontología». *Gaceta Dental*, 102, 44-52.
- CIURANA, J. (2011). «Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu *ager* (segles II aC - III/IV dC)». Tesi doctoral inèdita. Tarragona.
- DAVIS, S. J. M. (1989). *La Arqueología de los animales*. Barcelona: Ed. Bellaterra s.a.
- DUDAY, H.; CIPRIANI, A. M.; PEARCE, J. (2009). *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeothanatology*. Oxford: Oxbow Books.
- FEREMBACH, D.; SCHWINDEZKY, I.; STOUKAL, M. (1980). «Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons». *Journal of Human Evolution* [Budapest: Akadémiai Kiadó], 9(7), 517-549.
- GINÉ, J. (2001). *El món funerari de Tàrraco: Realitat arqueològica, antropològica i paleopatològica*. Tarragona: Fundació Privada Liber.
- ISIDRO, A.; MALGOSA, A. (2003). *Paleopatología: La enfermedad no escrita*. Barcelona: Masson, SA.
- KROGMAN, W. M.; ISCAN, M. Y. (1986). *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Springfield: Charles C. Thomas.
- LOVEJOY, C. O.; MEINDL, R. S.; PRYZBECK, T. R.; MENSFORTH, R. P. (1985). «Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death». *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 15-28.
- MARTIN, R.; SALLER, K. (1957). *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: G. Fisher.
- MASSSET, C. (1982). «Estimation de l'âge au décès par les sutures crâniennes». Tesi doctoral. Universitat Paris VII.
- OLIVIER, G. (1960). *Pratique Anthropologique*. París: Vigot Frères Eds.
- SCHEUER, L.; BLACK, S. (2000). *Developmental Juvenile Osteology*. Londres: Academic Press.
- SCHUTKOWSKI, H. (1993). «Sex determination of infant and juvenile skeletons: I. Morphognostic features». *American Journal of Physical Anthropology*, 90(2), 199-205.
- UBELAKER, D. H. (1989). *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington D. C.: Taraxacum (Manuals on Archaeology; 2).
- WALKER, P. L.; JOHNSON, J. R.; LAMBERT, P. M. (1988). «Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains». *American Journal of Physical Anthropology*, 76(2), 183-188.

Explorant la perifèria urbana de Tàrraco

La publicació que teniu a les mans és el fruit d'un esforç col·lectiu que sorgeix de la intenció d'avançar en el coneixement de la realitat arqueològica de la ciutat de Tàrraco en general i del suburbi septentrional en particular. Aquest treball és el producte final de la labor de diversos investigadors que han aportat, des de la seva expertesa i el seu camp d'especialització, visions complementàries i valuoses que han confluït en l'objectiu comú de reconèixer el valor del jaciment del carrer de López Peláez a través de la difusió del seu valor històric i patrimonial.

En la present monografia hem pretès explicar la història d'un espai molt concret de la ciutat i analitzar les conseqüències dels processos de llarga duració que van afectar la Tàrraco clàssica i postclàssica. Evidentment, la nostra és una visió fragmentada: l'arqueologia descobreix edificis perduts, desmuntats i enterrats. La seqüència estratigràfica associada a aquests edificis se'ns mostra com una successió de moments d'activitat (construcció, reforma, desmuntatges, destruccions i saquejos del material constructiu) intercalats amb llargs períodes d'ús que no deixen testimoni material apreciable per damunt dels paviments o nivells de circulació. Per molt àmplies que siguin les excavacions que es duguin a terme, mai tindrem accés a la totalitat de la història: només a episodis fragmentats. La feina dels especialistes és donar una coherència a aquest relat calidoscòpic d'esdeveniments i artefactes.

Les excavacions al número 1 del carrer de López Peláez han permès obrir una finestra a la realitat suburbana de Tàrraco. Es tracta d'un espai, el suburba, que es troba a cavall de dos constructes culturals ben definits en la mentalitat romana: l'*urbs* (la ciutat) i l'*ager* (el camp).

El suburba és un lloc híbrid, liminal i amb caràcter propi, denominat *suburbanus* en les fonts antigues. En el cas de Tàrraco, comptem amb la inscripció funerària d'*Antonia Clementina*, on apareix el terme *suburbanus* fent al·lusió a uns horts propers al sepulcre i, per tant, ubicat als afores de la ciutat: *hortos coherentes sive subur-*

banum (CIL II²/14, 1235 = RIT 368). També a Tàrraco, els resultats aportats per l'activitat de l'arqueologia urbana a la zona del suburbi occidental i el portuari (el més intensament explorat) demostren com l'organització de l'espai i l'ús de la terra presenten clares diferències respecte al centre urbà. Així mateix, l'evolució dels suburbis està dotada d'un impuls i unes lògiques pròpies que poden coincidir en diferents graus amb les dinàmiques socials i econòmiques registrades al nucli principal.

A partir de les troballes arqueològiques realitzades al carrer de López Peláez, hem constatat que l'ocupació d'aquesta zona es va desenvolupar en clara connexió amb un dels principals accessos a l'acròpolis de la ciutat romana i que fou determinada o afavorida per una configuració orogràfica en desnivell i per la presència d'afloraments d'aigua subterrània. Comptem amb pocs vestigis materials que es puguin vincular a les fases d'ocupació prèvies a la construcció de l'*horreum* d'època flàvia. D'entre aquestes febles evidències, ressalta la troballa d'un pou de planta rectangular excavat a la roca que cal relacionar amb l'explotació de les aigües freàtiques. I és que, des de bell començament, l'aigua té un paper important dins de l'evolució històrica d'aquest espai.

En els darrers decennis del segle I dC es van aixecar un conjunt de construccions a escassos 100 metres de distància del recinte emmurallat de Tàrraco. La seva ubicació era prou estratègica i inequívocament orientada al servei de l'*urbs*: tot i trobar-se en una posició suburbana, el complex s'alçava a tocar de la porta per on eixia la via que recorria transversalment la ciutat davant de la monumental façana del circ. D'altra banda, a part de la proximitat física al Fòrum Provincial, cal prendre en consideració la relació de contemporaneïtat amb aquesta gran obra pública i les similituds pel que fa a programa constructiu i materials. Prèviament a l'edificació, el terreny va ser objecte d'un potent aterrament que, com a resultat, va generar tres plataformes a distinta altura. El nucli principal d'aquest complex és un gran edifici d'emmagatzematge (*horreum*), de planta rectangular, delimitat per murs en *opus caementicium* encofrat i cantoneres de carreus

encoixinats. Dividit interiorment en tres naus, dues d'aquestes conserven les restes dels pilars de sosteniment d'un *tabulatum* o paviment de fusta elevat. Un altre aspecte a destacar és el desplegament constructiu de tot un seguit d'estratègies encaminades a allunyar la humitat de l'interior de l'*horreum*, com ara el sistema de canals de drenatge d'aigües superficials excavats a la roca i la construcció de canalitzacions i conduccions soterrades, detectades a l'extrem sud-oest del solar, les quals tenien com a funció principal allunyar de l'edifici les aigües sobrerres de l'aquífer subterrani. Tot aquest conjunt d'indisicis estructurals suggereix que l'*horreum* molt probablement va funcionar com a graner.

De la importància del paper socioeconòmic desenvolupat per aquest gran magatzem, n'és testimoni el dipòsit votiu de caràcter fundacional que es va descobrir en una de les seves trinxeres de fonamentació. Abel Gallego («Un ritual fundacional relacionat amb la construcció de l'*horreum*») identifica, en la seva anàlisi arqueozoològica, les restes esquelètiques enterrades dins d'una àmfora amb les d'un gos en miniatura. L'espècimen estudiat presenta característiques concretes que permeten plantejar la seva identificació amb els petits gossos *Melitaei* mencionats en els textos romans. L'anàlisi osteològica ha proporcionat informació molt interessant en relació amb les característiques dels diversos elements ossis recuperats. Malgrat l'estat de conservació precari dels diversos fragments, l'estat d'erupció de la dentició i l'estat de fusió del calcani porten a determinar que l'individu hauria ultrapassat els quinze mesos de vida. Aquest dipòsit fundacional, materialitzat en el sacrifici d'un gos, hauria estat la culminació d'un ritual més ampli orientat a protegir els treballs de construcció i/o a propiciar l'òptim funcionament de l'*horreum* un cop finalitzades les obres.

Al nord-est del magatzem es va documentar un segon edifici que molt possiblement s'hi adossava, tot i que no existeixen evidències físiques que ho confirmin. Es tracta d'una construcció de planta rectangular i allargada. Està construïda mitjançant murs en *opus caementicium* encofrat amb carreus de reforç intercalats. Presenta la mateixa orientació que el magatzem i va ser construït contemporàniament a aquest. Els vestigis d'aquesta construcció corresponen a la secció inferior d'un edifici de dimensions més grans que hauria vorejat la plataforma superior que molt probablement s'uniria al costat nord-oriental de l'*horreum*. L'estructura, tal com va ser descoberta, no presentava cap mena d'obertura ni indici de pavimentacions i es trobava coberta de terres que vam identificar com a rebliments constructius. Per tant, aquesta s'hauria constituït com una estructura de terraplenament sobre la qual s'hauria alçat un segon cos constructiu. Pel que fa a la seva funcionalitat, no disposem d'indi-

cis suficients per establir-la amb certesa. Partint de la seva amplada reduïda i de la manca de compartiments interiors, l'hem interpretat com un passadís o un pòrtic que s'obriria a un gran pati obert al sud-est.

Malgrat la manca d'atribució utilitària de l'espai, podem afirmar que el segon edifici formava part del complex d'emmagatzematge, gràcies a la troballa de dues fitxes de plom (*tesserae*) en un nivell d'ús compartit pels dos àmbits. Aquestes corresponen a una mateixa emissió i, tal com s'indica en l'estudi numismàtic d'Immaculada Teixell, han de ser interpretades com a objectes per al servei intern de gestió del gra. A més, en una de les cares d'ambdues peces es representa un *modius*, circumstància que ratifica la identificació de la instal·lació amb un *horreum* dedicat a l'emmagatzematge de cereal.

A mitjan segle II les instal·lacions de l'*horreum* van ser ampliades cap al sud-oest. En aquest punt es van edificar fins a cinc *cellae* en bateria, adossades al costat occidental i sud-occidental del magatzem principal. Aquestes cambres de planta rectangular i mida reduïda no disposaven de comunicació directa amb l'*horreum*, ja que es trobaven a una cota inferior dins del conjunt de plataformes. Pel que fa a les seves característiques constructives, estan definides per murs de *caementicium* encofrat, i dues d'aquestes estances presenten pavimentacions en *opus signinum*. La resta d'espais es caracteritzen per l'absència de pavimentacions, així com la poca alçada dels murets que els enclouen. És probable que aquests àmbits disposessin de cobertes i paviments elevats fets amb materials peribles. Probablement ens trobem davant d'espais de treball i emmagatzematge on es devien desenvolupar treballs complementaris a l'ús com a graner de l'*horreum*. Aquests àmbits són testimoni del dinamisme econòmic d'aquest conjunt suburbà.

A finals del segle II i inicis del segle III l'arqueologia detecta diversos indisicis que evidencien canvis en el funcionament i l'ús de l'*horreum* construït en època flàvia. Principalment, es documenten abocaments de terres que obliteren el sistema de pilars del *tabulatum* i que recreixen el nivell de circulació interior de les naus d'emmagatzematge. L'edifici, doncs, hauria continuat en ús però ja no dedicat a la preservació de productes que necessitaven una atmosfera renovada. En el mateix moment, l'estança a l'angle septentrional de l'edifici on s'ubicava l'accés també va sofrir una remodelació profunda que inevitablement va comportar l'alteració del sentit de la circulació interior.

Durant l'excavació dels nivells d'abocament interiors es van recuperar dues peces escultòriques en bronze que havien format part de la decoració d'un *lectus triclinalis* («Una troballa excepcional: dos *fulcra* de bronze i el seu context arqueològic i històric»). Es tracta

de les representacions de dos caps de mula de petites dimensions, creats a mitjan segle I aC i que haurien decorat el respall d'un llit de banquet. Més enllà del valor artístic i històric de les peces, la troballa és rellevant pel seu context arqueològic associat: ens trobem davant de l'ocultació d'uns objectes considerats valuosos dels quals es podia treure un profit econòmic.

El segle III marca el llindar d'un moment de canvi profund per a l'*horreum* i les edificacions adjacents. Aquest fenomen s'insereix dins del panorama general de declivi i debilitat urbana de Tàrraco, àmpliament documentat en les excavacions als suburbis i dins de la ciutat. Durant aquesta tercera centúria se succeïen canvis substancials que reformulen els espais arquitectònics fins llavors en funcionament. En l'aspecte arqueològic, es documenten dinàmiques divergents depenent del sector del solar. Es constata com durant la segona meitat del segle III l'interior de les naus de l'*horreum* es rebleixen completament amb potents abocaments de terres que contenen abundants residus constructius provinents molt probablement de l'interior de la ciutat. Aquests estrats es caracteritzen per contenir fragments de revestiments murals pintats en posició secundària. L'estudi de Carmen Guiral i Lara Íñiguez («Las pinturas romanas halladas en las excavaciones arqueológicas de la calle López Peláez, n.º 1») ha identificat les restes de 10 parets i 4 sostres de les quals, si bé no ha estat possible fer-ne una recomposició, sí que s'ha pogut restituir l'esquema compositiu d'alguns conjunts. L'anàlisi ha demostrat, gràcies a la detecció de característiques tècniques idèntiques, que existeix un grup de pintures executades per un mateix taller. Pel que fa als repertoris ornamentals de les parets, aquests són característics del IV estil i datats en la segona meitat del segle I dC, si bé en la pintura hispana sembla que algunes d'aquestes decoracions haurien arribat fins a la primera meitat del segle II dC. I pel que fa als sostres identificats, la seva creació se situa dins del segle II dC. Una cosa que sorprèn és la discordança entre el moment formatiu d'aquest abocador (finals del segle III, inicis del segle IV dC) i la cronologia de les composicions pictòriques, un fet que planteja nombrosos interrogants encara sense resposta sobre la naturalesa i l'origen dels dipòsits d'aquest abocador.

Un altre sector que també va funcionar com a espai d'abocament de material constructiu i ceràmica d'ús domèstic va ser l'extrem nord-occidental del solar. Durant la segona meitat del segle III dC es va curullar completament la clotada natural associada a una de les surgències d'aigua subterrània existents prop del mur del límit nord-occidental de l'*horreum* flavi. Aquest va ser un rebliment intencionat, amb l'objectiu d'oblitar aquest petit torrent per tal de construir-hi a sobre. Damunt d'aquests abocaments de runa es van bastir

dues cubetes o petits dipòsits revestits interiorment amb *signinum*.

L'excavació d'aquesta seqüència estratigràfica formada per abocaments de runa i residus domèstics va ocasionar la recuperació de materials arqueològics molt interessants que han estat objecte d'estudis específics. En aquest sector hi van aparèixer fragments de recipients vitris d'interès que han estat analitzats per Joan Manuel Coll («El vidre de la intervenció al carrer López Peláez (2016-2018 - Tarragona, Tarragonès)»). El conjunt estudiat pertany a contextos del període romà de l'Imperi mitjà (segles II-III dC). Del gruix dels vidres, corresponents a envasos de vaixel·la domèstica destinats a menjar i beure, destaca la presència de fragments d'algunes peces singulars, més elaborades i probablement importades, com són el d'una copa decorada Isings 86 o els fragments de bol IN 96 amb aplicacions vermiculars i gotes. I també s'hi han documentat ampolles quadrades amb el fons marcat en motlle, destinades al transport i l'emmagatzematge de productes de qualitat, com són el vi i l'oli.

Juntament amb els vidres, també comptem amb diversos fragments de ceràmica vidriada que han estat revisats i estudiats per Josep Francesc Roig («La ceràmica vidriada romana del carrer López Peláez, 1»). Aquest conjunt presenta una gran diversitat de procedències (produccions campanes, lacials, hispanes), cronologia i tipologia (llànties, *kantharoi*, gerres...). En relació amb la seva datació, les peces més antigues són les de fabricació campana (finals del segle I aC i meitat del segle I dC), amb l'excepció d'una llàntia de disc, la qual presenta una cronologia del 50 dC - segle II dC. Pel que fa a les peces de fabricació hispana, han estat datades en el darrer terç del segle I dC. En darrer lloc, les produccions lacials s'ubiquen entre el 70 dC i el segle III dC. Com en el cas dels materials vitris, la majoria de peces estudiades són residuals i formen part d'estrats de datació més moderna.

Una tercera categoria d'artefactes a destacar són les inscripcions, moltes d'elles fragmentàries, que han aparegut formant part d'aquesta estratigrafia de rebliment. Diana Gorostidi («Les inscripcions recuperades») aborda l'estudi d'un petit conjunt d'inscripcions sobre pedra i ceràmica, datades dins d'una forquilla cronològica d'entre el segle I i els segles II i III dC. La peça més significativa correspon a una inscripció funerària del segle I dC que documenta els lliberts de les famílies *Pomponia* i *Titurnia*, d'origen itàlic i gentilici documentat a Tàrraco fins ara només en època republicana.

A la meitat sud-occidental de l'àmbit d'intervenció, les *cellae* adossades a l'*horreum* bastides a mitjan segle II dC van continuar en ús durant tot el segle III dC. Al dinamisme d'aquest sector cal vincular-hi a més la

construcció d'una galeria de captació d'aigua i de la seva avantcambra d'accés. Aquestes estructures van ser construïdes aprofitant una conducció més antiga d'època flàvia. Aquest fet posa en relleu l'interès, per part dels ocupants d'aquest espai, d'aprofitar les aigües subterrànies en un moment en què el sistema d'avituallament garantit pels aqüeductes públics ja no era operatiu.

Entre finals del segle III i el segle IV es registra l'ocupació funerària d'alguns dels espais de l'antic edifici d'emmagatzematge i de les *cellae* adjacents. En aquesta fase es registren dos tipus d'activitat: l'espoli de materials constructius, d'una banda, i l'aprofitament dels seus espais com a àrees d'enterrament, de l'altra. En aquest moment eren encara visibles gran part dels murs que delimitaven l'*horreum* i el conjunt de *cellae*. Aquests elements van acabar organitzant el paisatge funerari, configurant recintes de planta rectangular. L'ocupació funerària «desorganitzada» dins dels espais periurbans de Tàrraco és un fenomen ben documentat a partir de finals del segle III dC que entronca amb la incapacitat del poder municipal de controlar aquest tipus d'activitat, juntament amb canvis socials i ideològics que van tenir lloc en aquest moment de crisi i inestabilitat per a la ciutat. A aquest horitzó cronològic s'adscriuen les quatre unitats funeràries formades per cinc individus, les quals han estat estudiades per Núria Armentano («L'estudi antropològic de les restes del carrer López Peláez de Tarragona. Població marginal?»). Les restes antropològiques corresponen en conjunt a esquelets masculins o probablement masculins: un noi de 13±1 anys (UF1) i tres homes adults d'entre 35 i 50 anys (UF2, UF3 i UF4). Comptem també amb les restes parcials d'un nadó, del qual no s'ha pogut establir la determinació sexual (UF4). Els enterraments corresponen a inhumacions individuals de tipus primari, amb evidències d'haver estat amortallats. L'excepció és la UF4, que conté dues inhumacions de tipus secundari dins d'una àmfora on es van localitzar elements esquelètics parcials d'un nadó i les restes aïllades d'un crani desarticulat d'individu adult. La revisió antropològica i paleopatològica del conjunt aporta indicadors vinculats amb una alimentació deficient i a la realització de treballs manuals intensos i continuats. Tot plegat suggereix que les persones que van rebre sepultura en aquesta

zona funerària marginal eren d'extracció social baixa i possiblement membres del proletariat urbà.

El segle V dC representa una transformació significativa pel que fa a la dinàmica d'ocupació d'aquest sector suburbà, on, després de dos segles de nul·la activitat constructiva, es torna a urbanitzar part de l'espai. Aquesta activitat s'orienta, en primer lloc, cap a l'aprofitament de les aigües del nivell freàtic. A la meitat sud-occidental del solar es registra com ja durant el segle IV es va reblint aquest espai amb terra i s'aixeca la cota de circulació. Aquest fet també va afectar la galeria de captació d'aigua subterrània, l'extradós de la volta de la qual va quedar parcialment colgada. Això no va impedir, però, que aquesta estructura continués sent utilitzada: a principis del segle V es van construir dos murs que van ampliar l'avantcambra d'accés a la conducció. Al nord-est de la galeria es va bastir un petit edifici de planta rectangular adossat al mur del límit nord-est d'un dels paraments en *opus caementicium* de l'*horreum* altimperial. Els seus murs, obrats amb maçoneria lligada amb argila, denoten una manera de construir més descurada i menys elaborada que la de fases anteriors.

Dins del repertori d'artefactes arqueològics recuperats en els estrats de segles IV i V, cal destacar el fragment de sarcòfag estudiat per Montserrat Claveria («Fragment de sarcòfag dionisiac de l'estrat UE 1346»). Els personatges i la configuració del relleu d'aquest fragment revelen que va formar part d'un sarcòfag dionisiac amb la representació del *Thiasos* bàquic protagonitzat per Dionís i Ariadna. Pel que fa a la temàtica i l'estil, el sarcòfag pertany a un període primerenc d'aquesta elaboració de sarcòfags dionisiacs que va des de finals del regnat d'Adrià fins al període antoninià tardà.

La freqüentació d'aquest espai fora muralles va continuar de manera més o menys persistent en segles posteriors, com així indiquen les troballes materials que s'adscriuen a l'època medieval i moderna. El destí d'aquest espai va restar lligat a la història de la ciutat de Tarragona com a espai de conreu i com a escenari de conflictes bèl·lics. Però aquesta és una altra història.

LES EXCAVACIONS A LÓPEZ PELÁEZ, 1, I LA ZONA NORD-OEST DELS SUBURBIA DE TÀRRACO

Joan MENCHON BES

Cap tècnic, Departament de Patrimoni Històric, Ajuntament de Tarragona
jmenchon@tarragona.cat
ORCID 0000-0002-9891-1624

Resum

Es fa un enquadrament de les excavacions del carrer López Peláez, 1, en referència a la ciutat de Tàrraco en època antiga.

Paraules clau: *suburbium*, Tàrraco, enterraments, vies, hàbitat, equipaments, pedreres, indústria, *horreum*

Una ocupació humana més antiga del que pensàvem

El sector nord-occidental del centre urbà de Tarragona és un indret interessant i que, al mateix temps, cal estudiar en profunditat des del punt de vista històric. Es tracta d'un ampli espai que si fa no fa l'emmarca la línia teòrica de la muralla des del Passeig Arqueològic i via de l'Imperi fins al Mercat Central, tot passant pel carrer Cañellas, la Rambla Nova i la zona entre el carrer de l'Assalt i la Delegació d'Hisenda. Després, cap al riu Francolí, seguint més o menys el carrer Prat de la Riba fins a la plaça Imperial Tàrraco i la llera dreta del Francolí. D'aquí cap a la N-240, ara avinguda Andorra, per anar en direcció a l'eixample de Mas Rimbau - Mas Mallol, la muntanyeta de Sant Pere - l'Oliva i acabar més o menys al barranc de les Terres Cavades, entre el turó de l'ermita de la Salut i la Casa Blanca. Tot plegat, un espai de grans dimensions, d'uns 2,50 km².

El coneixement arqueològic que tenim del sector nord-occidental de Tàrraco és menor que el d'altres parts de la ciutat. Això obeeix a diverses causes. La primera és que hi ha menys troballes casuais en actuacions arqueològiques que en altres parts. Però a més s'hi observa una menor densitat en l'ocupació urbana al llarg del temps. Són unes terres que han servit per a usos agrícoles, ramaders, industrials, extractius, comunicacions i serveis, però que no han tingut una organització veritablement urbana fins al segle XIX avançat i, especialment, el segle XX.

Resulta que els vestigis més antics d'un assentament estable a Tarragona es van trobar a la muntanyeta de Sant Pere. Es van localitzar a les excavacions a l'avinguda Joan Antònio i Guàrdias, 64-70 / carrer

Domènech i Montaner, 1-3. Parlem d'una sitja o fons de cabana oberta a terra, de planta gairebé circular i secció oval, que arribaria a un mig metre de profunditat. Vaja, el que en diríem un clot. A dins, pedres i cendres, a més de fragments de terrissa que formaven part d'atuells de grans dimensions, de nanses tubulars i la típica decoració de cordons llisos i *bigotis*. Es daten en el neolític antic postcardial, entre el 3800 i el 3300 aC (Bea, Carilla i Vilaseca 1999; Bea i Vilaseca 2000).

En arribar els romans el 218 aC, en plena II Guerra Púnica, munten la seva base militar dalt d'un tossal, el que en diem la Part Alta, tal com ens explica Titus Livi: «praesidio Tarracone modico relicto» (21, 61). És un establiment de campanya defensat per una murada senzilla, terra, pedra i fusta, que es consolida al tombant dels segles III-II aC, quan es construeix el que coneixem com la primera fase de muralla.

Si el *praesidium* romà és dalt del turó, sobre la badia del port, i també en posició elevada, la *polis* ibera de Tàrrakon és entre els carrers Zamenhof i Caputxins, i s'estén cap a Pere Martell - Eivissa. Les excavacions daten les construccions més antigues al V aC, tot i que al carrer Jaume I es van identificar nivells amb materials ceràmics dels segles VII-V aC (Díaz 2008). Diem això per contextualitzar una mica i dirigir-nos cap a la construcció de la segona fase de la muralla romana, ara veurem per què.

Vies, pedreres, aqüeductes i deus d'aigua

L'èxit de Roma a Tàrraco a la llarga la converteix en una ciutat: entrada i sortida de tropes, l'estat major, reunions i assemblees polítiques, però també activitat comercial, tràfic portuari. La futura *urbs* es planifica

Figura 1. Sector nord-oest de la ciutat de Tarragona al qual es fa referència (base IGCC). Numeració d'acord amb l'aparició del text: 1. López Peláez, 1, ubicació de l'excavació arqueològica; 2. Joan Antònio i Guàrdias, 64-70 / Domènech i Montaner, 1-3; 3. Fòrum de la Colònia i *auguraculum*; 4. Muralla; 5. Recorregut de la Via Heràclia d'acord amb Arbeloa 1982-1983; 6. Camí del Llorito i a les pedreres; 7. Pedreres del Llorito-Viladegats; 8. Pedreres de l'Ilisó i Santa Tecla; 9. Zones d'extracció d'argiles; 10. Font del Llorito; 11. Aqüeducte del Llorito; 12. L'Oliva; 13. Mina de l'Arquebisbe; 14. Sant Auguri, 21; 15. Mausoleu del carrer Sant Auguri, 5-9; 16. Construccions hidràuliques vinculables a l'aqüeducte del Gaia (aproximada, d'acord amb Sánchez Real 1993); 17. Dipòsit hidràulic al Passeig Arqueològic; 18. *Specus* al costat del portal del Roser; 19. *Specus* del pàrquing Saavedra; 20. *Specus* del Camp de Mart; 21. *Specus* del carrer Rovira i Virgili, 56; 22. *Specus* del carrer Fra Antoni Cardona i Grau, 7C; 23. *Specus* de l'avinguda Catalunya, 48; 24. *Specus* del camí dels Quatre Garrofers; 25. PPU 1; 26. Rec Major; 27. Baluard de la Sínia - Banc d'Espanya, Rambla Nova, 101; 28. Nimfeu del carrer Colom; 29. Estanislau Figueras, 17; 30. Mausoleu de Rovira i Virgili, 3; 31. August, 51; 32. Ramón y Cajal, 24-26; 33. Hernández Sanahuja, 8; 34. López Peláez, 12; 35. Hernández Sanahuja, 7; 36. Hernández Sanahuja, 11; 37. Mercat Central; 38. Porta de Sagunt - plaça de Ponent; 39. Hernández Sanahuja, 2-6; 40. Santa Joaquina de Vedruna, 10 / Sant Antoni Maria Claret, 21; 41. Pere Martell, 15.

entre la polis ibèrica i el campament romà. Fins llavors podem parlar d'una *dipolis* a l'estil d'Empúries.

Som ja a la segona meitat del segle II aC, entre el 150 i el 125 aC, probablement en temps de la victòria romana a Numància (133 aC), quan també es funda València. Llavors es planifica l'urbanisme de Tàrraco a partir de l'*auguraculum*, al costat de l'espai comercial que generarà un primer fòrum municipal. Tindrem una ordenació territorial i urbana de forma ortogonal, i també la gran ampliació de la muralla que van construir cap al 200 aC. Però tot això, què té a veure amb el sector nord-occidental de Tàrraco? Ara ho veurem.

Per començar, hom ha pensat que a la vall que hi ha entre la Part Alta i la muntanyeta de l'Oliva hi

passava un camí ancestral que coneixem com la Via Heràclia, *mutatis mutandi*, el traçat de la variant de l'A-7 (Arbeloa 1982-1983). Però a més hi ha un aspecte important: a Viladegats hi tenim les pedreres del Llorito, que es van fer anar per a la construcció d'una bona part de la segona fase de la muralla (Menchon 2020, 46-47).

Per arribar-hi surt un ramal del vell camí a l'ermita del Llorito. Marca un eix de gran antiguitat que cal vincular amb l'organització territorial, i la seva romanitat sembla clara. S'orienta de sud-oest a nord-est. El veiem grafiat com un vial de referència en plànols històrics, com per exemple en el del setge de Tarragona per les tropes imperials (1811).

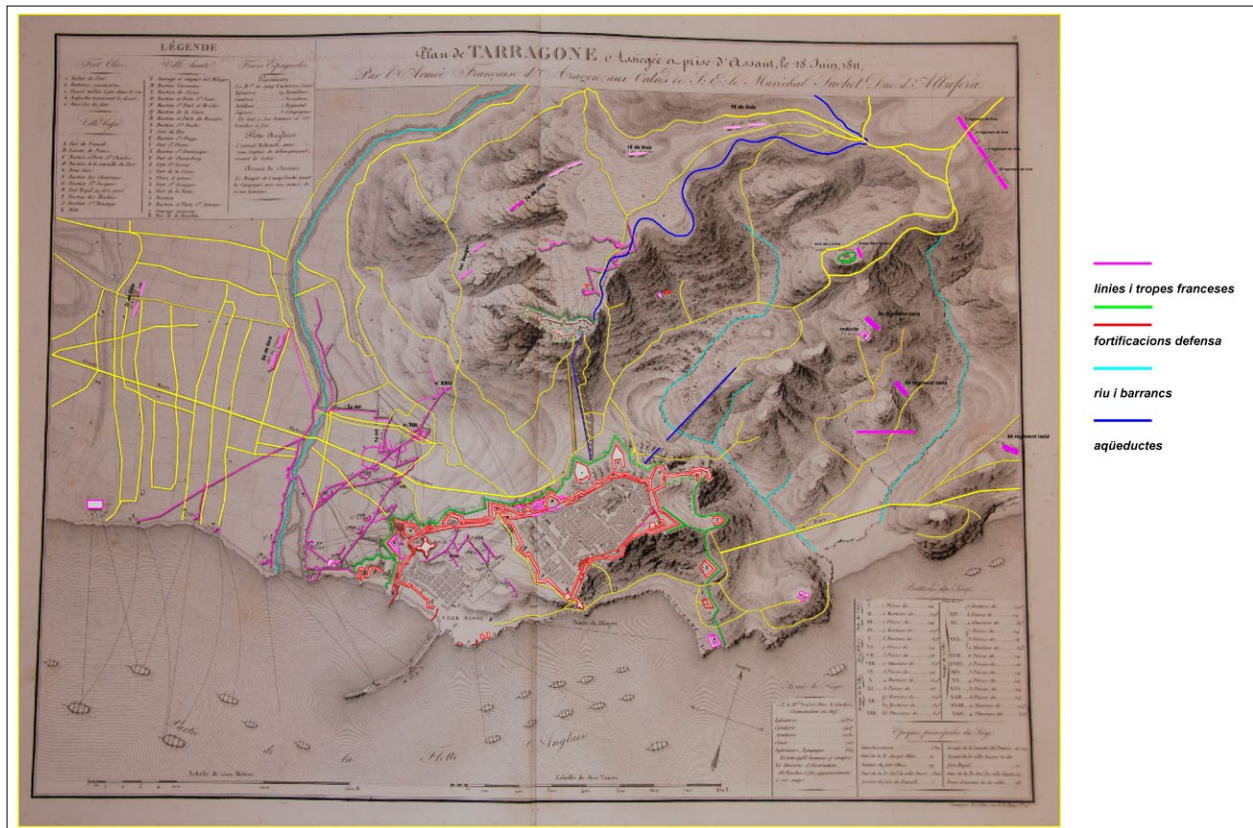

Figura 2. Plànol del setge del 1811 amb marcatge de les fortificacions, les línies d'atac de les tropes imperials, els aqüeductes d'època moderna, els cursos d'aigua i els camins d'accés a la ciutat (base Suchet 1828, lám. 8 i Menchon 2011, 64). S'hi pot observar el traçat del camí Vell del Llorito i el ramal que porta a les pedreres de Viladegats.

La pedra del Llorito o Loreto és una litologia prou dolça de treballar. Ara bé, la qualitat no és bona, com es veu en els llenços de la muralla on es va fer anar (però encara són drets!), de matriu mixta, amb una part àmplia de calcita i dolomita i una altra de quars, a més d'argiles que condicionen força les seves propietats físiques (Álvarez *et al.* 2009, 37-52; Gutiérrez 2009, 151; Prada 1995, 87, taula 5; Vendrell, Giráldez i Vadillo 2013). El color és d'un groc intens, fins i tot ocre. S'utilitza massivament en la segona fase de la muralla entre la torre del Seminari i el Museu Nacional Arqueològic. Però no es torna a fer servir fins a època medieval i moderna: al claustre de la Catedral i en arquitectura civil, siguin carreuades, siguin elements decoratius.¹

Però la zona també proporciona una litologia molt dura que coneixem com a fetge de gat, a més de la pedra de Santa Tecla, el llisós i la pedra d'aigüera (Rodà 2002; Menchon 2020, 46-47).

El fetge de gat és el material que es farà anar en el sòcol megalític de les dues fases de la muralla: biomicrita mesozoica formada per calcita de gran duresa, exfoliable i de difícil treball. Per això els blocs que se'n treuen no són ortogonals, sinó que tenen els perfils poligonals de l'*opus siliceum*, propis de l'aparell

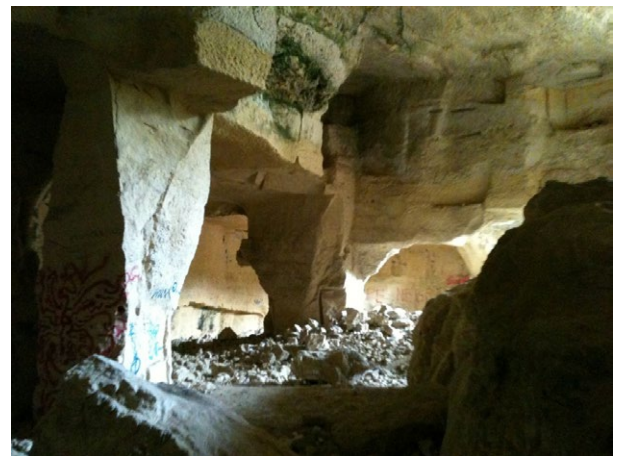

Figura 3. Coves del Llorito.

megalític de les muralles (Prada 1995, 87, taula 5; Calonge i Sánchez Real 1996). El llisós és una calcària biomicrita gris. Encara que dura, permet acabats força afnats, com ara motlures i sobretot camps epigràfics per a inscripcions. La variant de tonalitats grogues, amb vetes entre rosades i vermelloses, és la pedra de Santa Tecla. Estem parlant de les litologies de qualitat emprades a Tàrraco abans de l'arribada massiva dels marbres itàlics en època imperial (Álvarez *et al.* 2009, 11-13). Això es veu especialment en el llisós.

¹ Llorito és el nom popular que es dona a la zona, on hi ha el santuari del Loreto.

Per exemple, es fa anar per a l'enigmàtic mur d'*opus quadratum* que hi ha a les dependències del Palau Arquebisbal i que hom ha datat en època republicana. I no oblidem una altra cosa: es va exportar a partir d'època imperial (Gutiérrez 2009, 208-223; Álvarez *et al.* 2009, 57-59, 62-80, 95-97; Menchon 2020, 51-52).

En resum, entre Viladegats, el Camp de Mart i la Casa Blanca - ermita de la Salut fins al camí de la Cuixa hi ha un seguit de pedreres que s'utilitzen des de temps dels romans. Les del Llorito són explotacions a cel obert d'època republicana, i passen a cova en època medieval (Menchon 2020, 46-47, 51-52, 255, 293). I les de Illos, i de Santa Tecla, amb fronts d'extracció aparentment més petits i desdibuixats per l'obertura de les grans pedreres postromanes per tal d'abastir obres com la façana i el campanar de la Catedral, o l'ampliació del port a partir del segle XVIII.

A més de pedra, també hem de pensar en la producció de les toves en quantitats ingents, les quals es van utilitzar per al reblliment de la segona fase de la muralla. No solament en l'extracció de la matèria primera, sinó també en àmplies zones per a la seva elaboració i assecatge. Els llocs d'on va poder sortir la matèria primera no són pocs: plaça de la Font, Mercat Central i alguns punts propers a la Necròpolis del Francolí. La zona on ens trobem també permet l'obtenció de terres per emmotllar aquests totxos crus (Menchon 2020, 50-51); precisament, a la plaça de la Font i al Mercat Central sabem de la implantació de terrisseries d'època romana (Roig 2014; Gebellí 2023, *passim*).

Continuem amb el trencaclosques. Per la zona nord-occidental de la vella Tàrraco arriben els aqüeductes. Actualment, podem diferenciar tres grans línies de proveïment d'aigua.

La primera és dubtosa però plausible: des de la font de les Morisques, és a dir, la font d'on encara brolla aigua al peu del santuari del Loreto. El fet és que, després de diversos intents no reeixits, al segle XVII es

construeix un aqüeducte per dur aigua a la Part Alta. Tot i l'esforç, no va acabar de funcionar. Recasens (2011, 58-59, 63-65, 71-83) ja adverteix que aquesta conducció pot ser la successora d'una altra d'època romana. La proposta es basa en el que Pons d'Icart va llegir en uns documents del segle XII al *Llibre Blanc de la Prepositura*.²

Un segon grup de conduccions canalitza l'aigua des del riu Gaià, identificable amb l'*Aqua Augusta*, que la du des de Puigpelat, i una suplementació que n'aporta des del Pont d'Armentera (López i Gorostidi 2015; López i Puche 2023). Arribaria a la muntanyeta de l'Oliva, on hi ha els dipòsits d'aigua municipals, i amb un encara no localitzat *castellum divisorium* es distribuïa l'aigua cap a diversos punts de Tàrraco.

Un ramal que segueix més o menys la direcció de la Mina de l'Arquebisbe s'associa a dues pilastres de carreus que se suposen la base d'una arcuació, al carrer Sant Auguri, 21 (PAT 2007, núm. 719, 167-168). Més endavant el traçat passa prop d'uns dipòsits d'aigua d'època imperial que a l'antiguitat tardana s'aprofiten en un mausoleu, al número 5-9 del mateix carrer (PAT 2007, núm. 731, 169). Arribats aquí, cal fer esment de les construccions hidràuliques que, si bé detectades a mitjan segle XX per José Sánchez Real i Isidre Valentines, es van malmetre durant les obres d'urbanització del Camp de Mart i el Col·legi Sant Pau (Sánchez Real 1993). Seria interessant poder estudiar la seva relació amb un altre dipòsit entre la Torre de l'Arquebisbe i el Fortí Negre, o el tram de *specus* al costat del portal del Roser, com també el documentat als anys vuitanta del segle XX a les obres d'accés al pàrquing Saavedra, al baluard del Roser. Cal indicar l'existència d'una conducció que, des del Camp de Mart, té un interessant recorregut sota muralla fins al carrer Civaderia, on precisament es conserva l'angle nord del Fòrum Provincial. Actualment està en estudi. Un altre ramal es documenta al carrer Rovira i Virgili, 56 i continua a Fra Antoni Cardona i Grau, 7C. Per cota, ha d'anar cap a la ciutat baixa (PAT 2007, núm. 728, 169, núm. 733, 169).

2 Cfr. Duran 1984, 212, nota 12 i Pons 1572 (edició 1981), 212-213:

«Y así por estos acueductos, por cavas y acequias, y con cisternas muy grandes, que se hallan por algunos huertos, que todo era entonces ciudad, estava toda proveída de aguas, y pues por la destrucción e ruina de los dichos acueductos no se puede ver de dónde venía el agua que por ellos passava, he procurado provarlo por cartas antiguas que son en el *Libro Blanco de la Prepositura*, en el archivo del cabildo de la iglesia de Tarragona. En hojas xxxiii ay una carta en la qual parece como uno vendió al Prepósito de la iglesia de Tarragona una pieça de tierra que dize alinda con el edificio mayor e más alto del acueducto, y fué hecha la dicha carta el año MCLXXIII, y en la mesma hoja ay otra carta de otra propiedad que dize alinda con el aquerio superior, y en hojas xxxv del dicho libro ay otra carta que Ricardo de Molner vendió al mesmo Prepósito un campo de tierra que tenía cerca de los muros de la ciudad y dize que hazia la parte de oriente alinda con el acueducto que viene del río Gayano y de la parte de mediodia con el acueducto que entra en el theatro de Tarragona. Y este es, según su discurso, el que se vee junto al muro y puerta de la ciudad dicha de Predicadores, y hazia cabo a la plaça del Corral, que era el theatro, circo o hipodromo como tengo dicho en el cap. xxvii y fue hecha esta carta a tres de noviembre MCLXVI. En la misma hoja e libro ay otra carta, hecha dos años antes, de otra pieça de tierra que dize alinda a la parte de mediodia con los acueductos de Tarragona, y en hoja treinta y seis ay otra carta de otra pieça de tierra que dize que a la parte de tramontana alinda con los acueductos de Viñales, y este lugar de Viñales era hazia las Moriscas, según dize que a la parte de oriente alinda con la viña del Arçobispo, la qual viña es muy cierto que era a las Moriscas, y fue hecha esta carta el año MCLXIII, y este acueducto es sin duda el que venía de la fuente de las Moriscas, porque en otra carta hecha el año MCLXXII de un pedaço de tierra que vendió Pons, también dize que es cerca del acueducto antiguo, que es sobre Viñales de Moriscas.»

Figura 4. *Specus* del Camp de Mart, any 1984.

La tercera arribada d'aigua és des del riu Francolí. Doncs bé, entre els números 47 i 49 de l'avinguda Catalunya, a tocar de l'antic camí de l'Àngel, es conserva un interessant tram de *specus*. Uns 200 metres a l'est, Sánchez Real fa saber que se'n va malmetre un segment. Més enllà, al camí dels Quatre Garrofers

encara es veuen restes de la conducció i d'altres en posició secundària a l'àmbit del PMU 1, a l'avinguda d'Andorra. Hem d'associar aquesta conducció amb el Pont del Diable, a 2,7 km en línia recta. Portava l'aigua de la conca hidràulica del Francolí (Gabriel 1979; PAT 2007, núm. 697, 165).

Figura 5. *Specus* de l'avinguda Catalunya, any 1985.

Però cap on la duia? Si pensem en la cota a què arriba i un flux laminar de l'aigua, és impossible que vagi a la Part Alta (Menchon 2020, 105). Més aviat la mena a la ciutat baixa. Llavors, quina era la finalitat si tenim els aqüífers naturals i el freàtic del riu, posem per cas? És possible que tinguem almenys part de la resposta: el conjunt termal d'època flàvia localitzat al carrer Zamenhof, substituït al segle III per les monumentals termes excavades al carrer Sant Miquel (Macias 2004, 27-30).

Per acabar, cal tenir en compte el Rec Major, una séquia medieval —que tal vegada té un antecedent en època romana—, la qual duia aigua des del riu Francolí fins als molins de la ciutat, tot abraçant la mar a l'actual barri del port (Alarcón 2015).

A banda del proveïment d'aigua per canalitzacions, hem de pensar en els aqüífers. És el gran carst sota la ciutat, el qual ja va ser utilitzat en època republicana, com testifica el *cuniculus* del carrer Gasòmetre. Hi afegim els pous com el localitzat al carrer Gasòmetre, 32, el Cartaña, al número 42, la famosa Font dels Lleons, al núm. 16 del carrer Eivissa, o la que amb planta de temple circular hi ha a la reserva arqueològica del carrer Agustí Altisent (MNAT 2005).

Prop de López Peláez, 1, tampoc no hi manquen les surgències d'aigua. De fet, la toponímia és eloqüent, perquè més o menys on ara tenim l'edifici del Banc d'Espanya, en època moderna hi havia el baluard de la Sínia (Muntanya i Escatllar 2007, 255-256). Pensem també en un santuari dedicat a les nimfes a la cruïlla dels carrers Colom amb Ramón y Cajal i Rambla Nova, el pou excavat a Estanislau Figueras, 17 (Menchon 2002; Teixell, Roig i Gorostidi 2012-2013).

Figura 6. Pou localitzat a les excavacions d'Estanislau Figueras, 17.

La font documentada a les excavacions de López Peláez no solament conduïa l'aigua subàlvia lluny de l'*horreum*, sinó que donava servei al *suburbium*. Devia actuar com un dels nodes de la vialitat, encara que ara com ara se'ns escapa, i també hi hem de vincular l'*horreum*. Un magatzem de dimensions importants necessita uns caminals per tragar els productes allí custodiats, ja que no deixa de ser un focus per a intercanvis. Cal també aigua de boca, per a la gent i per al bestiar. De fet, l'associació de proveïment d'aigua i via es veu a la Font dels Lleons amb el camí de la Fonteta, i al camí de la platja dels Cossis, on es va trobar un abeurador d'època imperial. Comptat i debatut, ens trobem amb dos trams de la Via Augusta (Macias i Menchon 2002).

Quant a la font de López Peláez, la seva monumentalització al segle III és significativa: la vida continua, malgrat els sotracos del segle III. La reforma significa també que hi havia un promotor, fos públic o privat, capaç d'impulsar-la. I això és important, per tal com veiem que funciona fins al segle V.³

Un *suburbanum* dispers?

L'any 1989 Maragda Terré dictava una interessant conferència sobre el que llavors es coneixia de l'ocupació suburbana del sector nord-occidental de Tàrraco. A partir de les notícies de troballes disperses, les poques excavacions fins llavors realitzades apuntaven un seguit de línies d'investigació que, passats els anys, han anat confirmant-se amb les corresponents precisions (Terré 1990).

Terré defineix la zona com un espai «suburbà de pas». Les evidències arqueològiques d'espais fora muralla estan separades de la traça de la muralla uns 250 metres, i les interpreta com un *pomoerium* exterior, fet que Terré vincula amb les prescripcions de les XII Taules.⁴ Aquestes mesures s'associen a la separació entre el mausoleu del carrer Rovira i Virgili, 3 i la traça hipotètica del mur defensiu de Tàrraco. El mateix podríem dir sobre les construccions als carrers Colom i Reding descobertes durant les excavacions del Mercat Central i les del carrer August, 51, o la Rambla Nova, 101 (Banc d'Espanya).

La presència de vies i espais funeraris és una constant del *suburbium*. S'ha pensat en un brancal de la Via Augusta que seguiria la traça del carrer Rovira i Virgili en

3 Com a dada a considerar: les anàlitzes del morter del *cocciopesta/signinum* de la conducció d'entrada del Pont del Diable donen una datació de segles IV-V. Això vol dir que en l'antiguitat tardana encara hi havia la voluntat i els possibles per mantenir els proveïments d'aigua, quan sempre s'ha pensat en l'aturada d'aquests serveis finançats per l'evergetisme en aquests temps de canvi (Menchon 2020, 112).

4 *Hominem mortuum in urbe ne sepellito neve urito* («Cap home mort ha de ser cremat o enterrat dins la ciutat»), corresponent a la Taula X, dedicada als temes sagrats. Es recull a MARC TUL·LI CICERÓ, *De les Lleis*, 2.58.

Figura 7. Mausoleu del carrer Rovira i Virgili, 3, actualment al Camp de Mart.

direcció al Francolí, continuada per l'antic camí reial. Un altre vial aniria cap al camí de Valls per la traça de l'avinguda Catalunya (TED'A 1987, lám. IX).

A partir de tres excavacions (Rovira i Virgili, 3, Ramón y Cajal, 24-26, i Hernández Sanahuja, 8), Terré apunta una primera ocupació suburbial d'època augustal que pren força en època flàvia, com també es veu a la zona de llevant de Tàrraco. Ambdós fets s'han de relacionar amb l'empenta urbanística intramurs. És a dir, la urbanització del Fòrum Provincial i el Circ (Terré 1990).

Al *suburbium* hi tenim edificis d'habitatge definits genèricament com a vil·les, així com agrupaments d'enterraments. I a més, els fronts d'extracció de pedra i argila, el proveïment d'aigua, sia per fonts o per basses i aqüeductes, i també espais per a la gestió de residus, com el conegut abocador del passatge Cobos.

Quant als rituals funeraris, cal indicar la convivència dels d'inhumació i els d'incineració, fet molt més usual del que hom pensava, tant a Tàrraco com a la resta del món romà (Terré 1990). De fet, ens trobem amb enterraments de tègules i datació imperial, com els localitzats al núm. 12 del carrer López Peláez (Berges 1969-1970; PAT 2007, núm. 666, 162).

Excavacions posteriors a la publicació de l'article de Terré van perfilant la visió de la zona. És el cas de la intervenció al núm. 17 de l'avinguda Estanislau Figueras: un seguit de construccions de *caementicium* associades a *signina* sobre una fase anterior molt mal representada. S'hi van diferenciar un seguit de reformes i l'amortització de l'espai entre els segles II i III, quan es registra un enterrament en taüt (Menchon 2002). Al carrer Hernández Sanahuja, 7, es va documentar un dipòsit d'aigua que es relaciona o bé amb el tram de *specus* excavat als anys vuitanta en les obres del parking Saavedra o bé amb un sistema de captació de pluvials (Díaz 2000); es data al segle I i s'amortitza entre els segles V i VI. I, naturalment, un enterrament de *tegulae* (Bosch *et al.* 1999-2000). Al número 11 del mateix carrer, es documenta una altra estructura hidràulica i una fase de la primera meitat del segle V, de difícil identificació (Díaz 2009). La munió d'excavacions compilades, en bona part, a la *Planimetria arqueològica de Tàrraco* confirmen a grans trets el que s'ha apuntat fins ara (PAT 2007, *passim*).

Comptat i debatut, tindriem un paisatge suburbà (que no suburbial) d'ordenació orgànica i no pas planificada, tot seguint l'orografia i sobretot els camins i la traça dels aqüeductes. Seria d'ocupació discontinua, amb zones buides i d'altres amb una certa densitat, com també de més atapeïdes, cas de l'actual Mercat

Figura 8. Estanislau Figueras, 14. Construccions suburbanes. Any 1991.

Central, és a dir, prop de la porta de Sagunt, al costat del Fòrum de la Colònia, on ara hi ha la plaça de Ponent (Brú *et al.* 2012).

Cal tenir en compte que els estudis de J. López desestimen l'origen romà de la traça de les avingudes Catalunya i Estanislau Figueras. L'antiga hipòtesi vincula la vialitat als portals del Roser i de Sant Francesc.⁵ Per contra, proposa l'existència d'una via paral·lela a la muralla que seguiria també un dels ramals de l'aqüeducte del Gaià, tal com es dibuixa també a la *Planimetria* de Tàrraco (López 2006, 220-234; PAT 2007, *passim*).

La realitat és que l'orografia més propera als portals del Roser i de Sant Francesc palesa un fort desnivell cap a l'avinguda Maria Cristina. En l'actualitat, el canvi de pendent es resol amb dos carrers prou costeruts: les actuals avingudes de Catalunya i d'Estanislau Figueras. Una orografia mal dissimulada per la urbanització actual i que la majoria de mortals i de trànsit rodat superem a peu sense especial problema, però que provoquen un esforç en cas de bicicletes, cadires de rodes o... vehicles de tracció animal. Superar aital pendent amb un carro, posem per cas, només es pot fer amable mitjançant un traçat en ziga-zaga. Con-

clusió: la proposta de dues vies romanes que surtin directament d'aquí s'ha de reorientar.

Observem els plànols històrics més antics. Per exemple, el de Calbet, de l'any 1643: no s'hi dibuixen aquests hipotètics camins, però sí un altre que aniria del Fortí Negre en direcció a l'Oliva (Terrado 2021, 34-35). També es marca en el plànol de mitjan segle XVII de la Biblioteca Nacional de París (Terrado 2021, 36-37). Per contra, es dibuixa un camí assimilable a la traça de l'avinguda Catalunya al plànol d'Ambrosio Borsano del 1687 (Terrado 2021, 52-53). S'ha de vincular als canvis de vialitat provocats per la segona línia de fortificacions de Tarragona, amb el baluard del Roser (ara pàrquing Saavedra) i les cortines contigües. En el plànol del 1700 de Claude Massé es defineix com el camí de Constantí (Terrado 2021, 58-59). Quant a l'avinguda Estanislau Figueras, cal pensar en l'ordenació urbana en època contemporània i l'enderroc del baluard de la Sínia i la cortina fins al del Roser.

Tant la rica col·lecció de cartografia militar de la ciutat com el recull de toponímia antiga que ens fan F. Escatllar i M.-T. Muntanya apunten un seguit de camins que configurarien la constel·lació viària de la zona nord-oest, però no és l'objectiu d'aquestes ratlles

⁵ Cal no confondre-ho, però, amb el portal medieval, que formaria part de la Muralleta del segle XIV, que seria a l'embocadura de la Rambla Vella amb el carrer Rere Sant Domènec. Cfr. Menchon 2023, 305-336.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Figura 9. Plànol del 1643 dibuixat per L(?) Calbet. Biblioteca Nacional de França (<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69036389/f1.item.zoom>>).

(Muntanya i Escatllar 2007, *passim*). Sembla clar que ens trobem amb un viari que en part ha de ser d'origen romà, com ja hem dit del camí Vell del Llorito.

De tota manera, l'*horreum* de López Peláez, 1, implica l'existència de magatzems de productes i comunicacions a definir de manera satisfactòria. També hem de pensar en espais de producció no solament agrícola (i ramadera, que sempre ens n'oblidem) sinó també industrial, com indiquen les restes arqueològiques del carrer Hernández Sanahuja, 2-6, una *fullonica* d'època imperial (Roig 2008) o el forn de terrissa del Mercat Central (Roig 2014). I no oblidem l'ús funerari.

La presència d'habitatges de cert nivell es veu en les restes arquitectòniques del jardí del Banc d'Espanya (Rambla Nova, 101) o del Mercat Central. Podem parlar clarament d'una ocupació suburbial prou arrejada i endreçada, fins i tot amb comoditats d'un cert luxe, com ara termes privades amb mosaics al carrer August, 51, o al carrer Reding. I també espais hostalers i de lleure, com la «sala de jocs» documentada a les excavacions del Mercat Central (Brú *et al.* 2012; García 2008; Mesas 2006; Roig 2014; Roig i Teixell 2015; Teixell 2007; 2009).

Per acabar el tema de les vies: la darrera sorpresa arqueològica, als terrenys del PPU 1, entre les avingu-

des de Catalunya i d'Andorra, el vell camí de l'Àngel i l'A-7. Doncs bé, el projecte d'urbanització de la zona va significar la realització de treballs arqueològics, gràcies als quals s'ha identificat un llarg tram de via de 6 metres d'ample (!) i una sèrie de construccions de *caementicium* i paviments de *signinum* que cal vincular amb una vil·la periurbana i/o espais funeraris (Capella 2023; Ferré 2023). I a més, indicis del que poden ser enterraments de l'antiguitat tardana. Cal indicar que estem, ni més ni menys, a més d'1 km del portal del Roser però només a 400 metres en línia recta del conjunt funerari de Mas Rimbau - Mas Mallol.

Per la part de ponent de Tàrraco, el pas hipotètic però versemblant d'una via paral·lela a la muralla hauria d'organitzar la circulació. Sens dubte, seria l'eix generatriu de l'ordenació suburbana, tant dels espais de producció com d'habitatge, i per descomptat de les zones funeràries.

La presència d'enterraments és clara a partir del segle I, com es testifica al carrer Rovira i Virgili, 3. Precisament aquí es documenta la coexistència d'una inhumació amb arcosoli i un *ustrinum* per a la incineració. La combinatòria dels dos costums funeraris no és un fet estrany ni a Tàrraco.

Figura 10. Excavacions arqueològiques al PPU 1.

Fem, mal que sigui breu, la menció del conjunt funerari excavat a les dependències del Col·legi Sagrat Cor (entre Marquès de Montoliu, 5, Sant Antoni Maria Claret, 21, i Santa Joaquina de Vedruna, 10): un *ustrinum* i inhumacions, i en una d'aquestes es va trobar una *tabella defixionum*, o tauleta de malediccions (Pociña 2009).

Les *tabellae* són plaques de plom amb malediccions escrites que es dipositaven a les tombes com a amulets de protecció. En el món antic —i d'això els romans no se n'escapaven—, el que ara en diem supersticions, la màgia, era molt present i formava part de la seva mentalitat, del seu dia a dia. Aquesta pot ser l'explicació de l'encreuament de cames d'una de les inhumacions excavades a López Peláez, 1; Judit Ciurana adverteix que és un ritu funerari per aturar amenaces o neutralitzar individus perillosos. A més, a la necròpolis de Mas Rimbau - Mas Mallol hi tenim enterraments amb ous, o el més significatiu, amb una menorà incisa en una de les lloses de la coberta, però alerta, el dibuix estava mirant cap endins. És el que es coneix com un endotafi: serveix per identificar la persona difunta (aquí una dona), no ara sinó el dia del judici final, i així pugui ressuscitar. És una pràctica identitària per a col·lectius marginats o perseguits, com poden ser els jueus (Casanovas 2013).

Gestos religiosos, màgics, apotropaics, que expliquen costums com enterrar un gosset, animal domèstic per excel·lència, en la fase de construcció de l'*horreum* de López Peláez. És un ritual que a Tàrraco s'ha estudiat poc però que és present en altres excavacions, cas de les ofrenes fundacionals en les fases més antigues del carrer Pere Martell, 36, o a les excavacions del Mercat Central (Adserias *et al.* 1993; Roig i Teixell 2015). Ja a l'antiguitat tardana, els dos infants colgats en un habitatge d'època visigoda al carrer de la Mercè parlen dels perinatals com a protectors de les cases, costum funerari del qual sabem des d'època ibèrica fins a època medieval (Riu 1982).

L'abandonament d'espais d'hàbitat a partir dels segles II-III s'associa a la seva utilització funerària. Parlem bàsicament de tombes senzilles de col·lectius que viuen a l'indret. L'estudi antropològic de les inhumacions de López Peláez, 1, parla de gent humil de diverses edats, amb un sobre esforç característic relacionat amb claredat amb treballs feixucs. Uns paràmetres que en bona part es repeteixen en els enterraments de la necròpolis de Mas Rimbau - Mas Mallol, datada entre els segles III i VII (Giné 2011).

Per contra, la presència d'evidències d'enterraments de més nivell, com el fragment de sarcòfag amb es-

cena dionisiaca o els bocins d'inscripcions estudiades en aquesta monografia, indiquen també la presència de sepultures d'un estatus socioeconòmic més elevat. Per postres, al carrer Sant Auguri, 5-9, l'aprofitament d'un dipòsit d'aigua en un mausoleu amb tres absis o exedres i pòrtic indica clarament la continuïtat urbana i funerària a l'antiguitat tardana (Adserias *et al.* 2000).

Hem de tenir en compte que els canvis que s'observen a partir del segle II no impliquen l'abandonament sistemàtic de la zona, ans al contrari: per començar, la presència d'enterraments implica habitatge.

La naturalesa de les construccions al sector nord-occidental de Tàrraco és variada. Va des d'aqüeductes fins a dipòsits d'aigua per a les activitats industrials, agropecuàries i comercials. Aquí hem d'inscriure l'*horreum* excavat a López Peláez, 1. Tal vegada hem de pensar en una construcció pública però de gestió privada, com apuntarien les *tesserae* estudiades per I. Teixell.

També ens trobem amb espais d'habitatge de fins i tot un cert luxe. Les pintures estudiades per Carmen Giral a López Peláez, 1, les de Rambla Nova, 101, o les d'Estanislau Figueras, 17, fins i tot amb grafitis en grec, porten a deduir un hàbitat amb un honorat confort decoratiu (Menchon 2002). Denoten una certa capacitat econòmica, com marquen la troballa i identificació de monedes, vidres o ceràmica vidrada. Tot plegat, una societat suburbana que tampoc és gasiva en riqueses, com indiquen els dos *fulcra* localitzats a l'excavació de López Peláez.

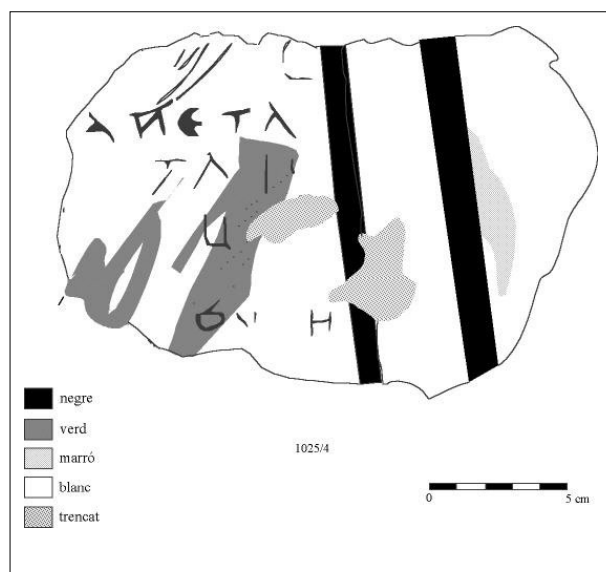

Figura 11. Fragment d'estuc parietal amb inscripció en grec. Excavacions d'Estanislau Figueras, 14.

Durant força anys, la historiografia ha proposat un abans i un després del segle III del món antic, en relació amb la crisi del sistema imperial i les anomenades invasions. Les excavacions de Serra Vilaró al Fòrum de la Colònia van identificar una fase d'incendi que encara no és clar si s'ha de vincular a la mitificada invasió germànica del 260 o a la revolta de Magnenci el 353 (Járrega 1990). Temps complicats que, si bé s'han vist com el declivi urbà de Tàrraco, igual que moltes altres ciutats de l'Occident romà, ara s'entenen com una època de transformació, resiliència, adaptació i reordenació que porta a l'antiguitat tardana. No donem peu a engany, però: és una ciutat que col·lapsa al llarg del segle III però que al IV es recupera, bé que amb una altra manera de funcionar.

Som en temps de canvis. Potser el més cridaner són els nivells d'incendi i abocaments detectats en alguns punts: ¿es corresponen amb la qüestionada invasió dels francs dels voltants del 260 o a la inestabilitat de l'època que de manera genèrica s'ha definit com la bagauda, en plena època d'anarquia militar del 260-270?⁶ O una mica de tot? L'evidència arqueològica apunta a una destrucció i abandonament de sectors urbans que afecta tant intramurs com extramurs. Es concreta a l'actual zona entre Mercat Central i Fòrum de la Colònia i fins al port romà: nivells d'incendi, abocaments de runa, estrats d'abandonament, ocultacions de moneda, i també els *fulcra* que van ser amagats i ara recuperats durant les excavacions de López Peláez, 1 (Macias *et al.* 2013, 193-214).

Tornem als enterraments. La qüestió és que la utilització funerària de la zona nord-occidental de Tàrraco té característiques semblants al que s'observa en el sector oriental: l'alternança coetània d'espais funeraris i d'habitatge, com la successió de fases d'habitatge i necròpolis. Es palesa la «convivència» de vius i morts i alhora uns canvis de comportament i mentalitat funerària que portarà a l'època altmedieval.

En l'antiguitat tardana la implantació del cristianisme va implicar la generació de cementiris vinculats a edificis funeraris i martirials, amb el cas més paradigmàtic de la Necròpolis de la Tabacalera o el més desapercebut, però no per això menys interessant, de Pere Martell, 15 (Menchon 2022). Però també es detecta la generació d'espais d'enterraments en llocs aparentment aïllats, en alçada, on el factor d'associar-los a vies, espais suburbans, etc., passa a ser més aviat secundari, ja que hi entren en joc aspectes simbòlics que cal aprofundir. És el cas del conjunt funerari de Mas Rimbau - Mas Mallol, que es documenta ja al segle III i funciona almenys fins a època visigoda.

6 Per exemple, al segle II hi ha constància de l'abandonament d'alguns sectors de la zona del Teatre. Les grades ja estan amortitzades a la segona meitat del III. Les termes del carrer Sant Miquel deixen de funcionar al segle IV, i abans alguns *horrea* del port. Cfr. Dasca 1990; Gebellí 2000; Mar, Roca i Ruiz de Arbulo 1993; PAT 2007, núm. 465, 119-120; Macias 2011.

Aquí la presència d'enterraments vinculats al món jueu, com indiquen un endotafi amb una menorà i una inscripció dedicada a un Samuel, obre a noves propostes interpretatives. Per començar, els rituals funeraris de grups religiosos molt concrets i la seva coexistència amb d'altres, com sembla passar amb els jueus: tot apunta que s'enterraven també al costat dels gentils (Eiroa 2018, 315-339; Vigil-Escalera 2015, 249-279). Per continuar amb les ubicacions d'espais funeraris sense vinculació aparent a edificis cristians però potser amb una certa simbologia. No és la primera vegada que s'ha apuntat la familiaritat geogràfica de la muntanya de l'Oliva - Sant Pere respecte a Tàrraco amb la muntanya de les Oliveres i Jerusalem. Però això potser només és una conjectura... Felici conjectura, però (Menchon 2012).⁷

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMON, E. (1993). «L'assentament pre-romà de Tarragona». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 177-230.
- ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. (2000). «El Mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona». A: *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena 1998)*. Barcelona, 47-66.
- ALARCÓN, V. (2015). «Geomática del 'Rec Major' de Tarragona». Lleó, Universidad de León. Treball de fi de grau inèdit.
- ÁLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. (2009). *El marmore de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. Tarragona.
- ARBELOA, J. V. M. (1982-1983). «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època v, 4-5, 155-164.
- BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA, A. (1999). «Un nuevo sector excavado de la necrópolis tardo-imperial de Mas Rimbau (Tarragona, Tarragonès). Nota preliminar». A: *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*. Vol. 4. Murcia, 587-592.
- BEA, D.; VILASECA, A. (2000). «Dues necròpolis del segle v d.n.e. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau». A: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999. Tarragona, 155-164.
- BERGES, M. (1969-1970). «Cuatro enterramientos en la calle López Peláez». *Butlletí Arqueològic*, època iv, fasc. 105-112, 125-126.
- BOSCH, F.; DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (1999-2000). «Excavació arqueològica al solar núm. 7 del carrer d'Hernández Sanahuja de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època v, 21-22. Tarragona, 105-116.
- BRÚ, M.; GARCIA, M.; ROIG, J. F.; TEIXELL, I. (2012). «Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco». *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011* [Barcelona], 313-335.
- CALONGE, A.; SÁNCHEZ REAL, J. (1996). «Estudio del origen de los materiales presentes en la muralla romana de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIV, 7-30.
- CAPELLA, E. (2023). «Informe de la prospecció i delimitació arqueològica al Pla Parcial Urbanístic PP.01-Av. Andorra de Tarragona (Tarragonès)». Inèdit, lliurat a l'Ajuntament de Tarragona i els ST de Cultura de la Generalitat.
- CASANOVAS, J. (2013). «Inscripcions per a no ser llegides, símbols per a no ser vistos». *Tamid: Revista Catalana Annual d'Estudis Hebraics*, 9, 7-25.
- DASCA, A. (1990). «Teatre romà (Carrer Caputxins)». *Butlletí Arqueològic*, època v, 12, 241-243.
- DÍAZ, M. (2000). «Memòria de la delimitació arqueològica realitzada en el solar núm. 7 del carrer Hernández Sanahuja. Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- (2008). «Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona». *Tribuna d'Arqueologia 2007* [Barcelona], 169-194.
- (2009). «Memòria de la intervenció arqueològica al núm. 11 del c/ Hernández Sanahuja. Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- DURAN, E. (1984). *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*. Barcelona.
- EIROA, J. A. (2018). «Arqueología medieval de las minorías religiosas en la Península Ibérica: el caso de los judíos». A: QUIRÓS, J. A. (ed.). *Treinta años de arqueología medieval en España*. Oxford, 315-339.

⁷ Agraieixo al Sr. César Pociña les informacions sobre la intervenció a Marquès de Montoliu, 5, i al Dr. Josep Francesc Roig les referents a Hernández Sanahuja, 2-4-6.

- FERRÉ, R. (2023). «Informe de la prospecció i delimitació arqueològica al Pla Parcial Urbanístic PP.01-Av. Andorra de Tarragona (Tarragonès). Segona fase». Inèdit, lliurat a l'Ajuntament de Tarragona i els ST de Cultura de la Generalitat.
- GABRIEL, R. (1979). «Restos de *specus* en el Camí de l'Àngel». *Butlletí Arqueològic*, època v, 1, 199-202.
- GARCIA, M. (2008). «Memòria de l'extracció de mosaics romans al número 51 del carrer August de Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- GEBELLÍ, P. (2000). «Noves dades per a la datació del teatre romà de Tàrraco. La intervenció al carrer Caputxins núm. 5». *Butlletí Arqueològic*, època v, 21-22, 127-153.
- (2023). *El circ romà de Tàrraco. Evolució històrica de l'àrea del circ romà de Tàrraco i la intervenció arqueològica a la plaça de la Font de Tarragona*. Tarragona.
- GINÉ, J. (2011). *El món funerari de Tàrraco. Realitat arqueològica, antropològica i paleopatològica*. Reus.
- GUTIÉRREZ, A. (2009). *Roman quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*. Tarragona.
- JÁRREGA, R. (1990). «La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema histórico-arqueológico». *Studia Historica: Historia Antigua*, VIII, 21-27.
- LÓPEZ, J. (2006). *Les basíliques paleocristianes del subrbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona.
- (2008). «L'aqüeducte del Gaià». A: BERGÉS, J. M.; LÓPEZ, J. *Valls i la seva història*. Valls, vol. II, 365-368.
- LÓPEZ, J.; GOROSTIDI, D. (2015). *Aqua Augusta a Tarragona. Actes del 2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic Tarraco Biennal. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*. Tarragona, 26-29 de novembre de 2014. Tarragona, vol. 2, 251-255.
- LÓPEZ, J.; PUCHE, J. M. (2023). «Nuevas investigaciones sobre los acueductos romanos de Tarraco». A: *I Congreso Internacional de Patrimonio de la Obra Pública y de la Ingeniería Civil* (Cuenca, Toledo, Madrid, 26-29 de septiembre de 2023). Madrid, 249-256.
- MACIAS, J. M. (ed.) (2004). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona.
- (2011). «Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y territorio de Tarraco». A: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid, 185-199.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (2002). «Excavacions al camí de la platja dels Cossis (Tarragona). Noves aportacions a la problemàtica del sector nord-oriental de Tàrraco». *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999* [Barcelona], 237-258.
- MACIAS, J. M.; MORERA, J.; OLESTI, O.; TEIXELL, I. (2013). «Crisi o invasió? Els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III». A: *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo*. Saragossa, 193-214.
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993). «El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente». A: *Teatros romanos de Hispania*. Cuadernos de Arqueitectura Romana, 2, 11-23.
- MENCHON, J. (2002). «Intervenció arqueològica al núm. 17 de l'Avinguda Estanislau Figueras de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època v, 24, 63-73.
- (2011). «Sol·licitud de delimitació de l'entorn del Fortí de l'Oliva de Tarragona com a Bé Cultural d'Interès Nacional». Ajuntament de Tarragona, <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/publicacions/monografics/bicentenari-de-la-guerra-del-frances/fitxers/altres/forti_oliva.pdf>.
- (2012). «Necròpolis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat». A: MOLIST, N.; RIPOLL, G. (ed.). *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII). Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009, vol. 1. Barcelona, 125-154.
- (2020). *Carreus, columnes, inscripcions i pedres trencades a Tarragona: Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval*. Barcelona.
- (2022). «La inscripció del prevere (I)eutici: Esglésies extramurs a l'antiguitat tardana i a l'edat mitjana a Tarragona». *Randa* [Barcelona], 88 (*Homenatge a Josep Amengual i Batle*, vol. 2), 141-158.
- (2023). «Unes muralles medievals molt antigues: Tarragona». *Rodis. Journal of Medieval and Post-medieval Archaeology*, 6, 305-336 (<https://doi.org/10.33115/a/26046679/6_12>).
- MESAS, I. (2006). «Memòria d'intervenció arqueològica al solar núm. 51 del carrer August. Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.

- MUNTANYA, M.-T.; ESCATLLAR, F. (2007). *Tarragona: Onomàstica tarragonina amb anotacions multidisciplinars*. Tarragona. 3 v.
- MUSEU NACIONAL ARQUEOLÒGIC DE TARRAGONA [MNAT] (2005). *Tàrraco i l'aigua*. Tarragona.
- PAT (2007) = MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, LL.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. *Planimetria arqueològica de Tàrraco*. Tarragona, 2 v.
- POCIÑA, C. (2009). «Memòria d'intervenció arqueològica al núm. 21 del c/ Sant Antoni Maria Claret (col·legi Sagrat Cor). Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- PONS D'ICART, LL. (1572-73/1981). *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*. Lleida (reedició a cura de Sánchez Real, Tarragona 1981).
- PRADA, J. L. (1995). «Caracterización de formas y procesos de alteración observadas en piedra de construcción de edad miocénica del área monumental romana de Tarragona». Tesi doctoral inèdita. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- RECASENS, J. M. (2011). *L'aigua a Tarragona: De la romanització a la industrialització*. Tarragona.
- RIU, M. (1982). «Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya». *Acta/Mediaevalia*, annex I (*Necrópolis i sepultures medievals a Catalunya*), 29-57.
- RODÀ, I. (2002). «Barcino y otras ciudades tarraconenses». A: NOGALES, T. *Materiales y técnicas escultóricas en Augusta Emérita y otras ciudades de Hispania*. Mèrida, 31-48.
- ROIG, J. F. (2008). «Les intervencions arqueològiques als solars 2-4-6 del c/ Hernández Sanahuja. Noves dades per al coneixement d'aquest sector extramurs de l'antiga Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època v, 30, 88-121.
- (2014). «La figlina del Mercat Central: Evidències d'un taller ceràmic al suburbi occidental de la colònia Tàrraco». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 24, 55-74.
- ROIG, J. F.; TEIXELL, I. (2015). «Una sala de jocs als afores de Tàrraco: L'aprofitament d'espais de treball com a lloc de serveis». A: *Actes del 2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic Tàrraco Biennal. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August. Tarragona, 26-29 de novembre de 2014*. Tarragona, vol. 2, 221-227.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1993). «El método en la arqueología tarraconense. El acueducto de las Ferreras». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XII, 147-186.
- SUCHET, L. G. (1828). *Mémoires du Maréchal Suchet, duc d'Albufera, sur les campagnes en Espagne, depuis 1808 jusqu'en 1814. Écrits par lui-même*. Paris, vol. II.
- TED'A [Taller Escola d'Arqueologia] (1987). *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona.
- TEIXELL, I. (2007). «Memòria de la delimitació arqueològica en el núm. 101 de la Rambla Nova de Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- (2009). «Memòria dels treballs arqueològics en el número 51 del carrer August de Tarragona (Tarragonès)». Inèdita, disponible a <calaix.gencat.cat>.
- TEIXELL, I.; ROIG, J. F.; GOROSTIDI, D. (2012-2013). «El santuari romà de les nimfes del carrer Colom de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època v, 34-35, 115-131.
- TERRADO, P. (2021). *Ciutat, port i territori. Cartografia històrica de Tarragona (s. XVII-XIX)*. Tarragona.
- TERRÉ, M. (1990). «Una aproximació a l'ocupació suburbana de Tàrraco». A: *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-1990)*. Tarragona, 47-55.
- VENDRELL, M.; GIRÁLDEZ, P.; VADILLO, A. (2013). «Muralla de Tarragona, sector Lestonnac. Estudio de la degradación diferencial de las piedras de la muralla». Barcelona. Inèdit.
- VIGIL-ESCALERA, A. (2015). «La identidad de la comunidad local y las afiliaciones individuales en necrópolis de la Alta Edad Media (400-900 AD)». A: QUIRÓS, A.; CASTELLANOS, S. (ed.). *Identidad y etnicidad en Hispania: Propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*. Vitòria, 249-279.

ARQUEOLOGIA URBANA: PROBLEMA I SOLUCIÓ

Pilar BRAVO PÓVEZ

Arqueòloga municipal, Departament de Patrimoni Històric, Ajuntament de Tarragona
pbravo@tarragona.cat
ORCID 0000-0002-5455-2412

Joan MENCHON BES

Cap tècnic, Departament de Patrimoni Històric, Ajuntament de Tarragona
jmenchon@tarragona.cat
ORCID 0000-0002-9891-1624

Resum

Es fa una reflexió al voltant de l'arqueologia urbana i les intervencions arqueològiques preventives en el marc de la cadena d'actuació en el patrimoni arqueològic.

Paraules clau: arqueologia, professional, gestió, intervenció, cadena del patrimoni

Nihil sub sole novum (Eccles. 1, 9)

Doncs sí, de nou a Tarragona una promoció d'obres torna a ser paralitzada per l'aparició de restes romanes: res de nou sota la capa del sol. Així són les coses. Ara li ha tocat a un projecte d'habitatges socials promogut pel Servei Municipal de l'Habitatge i Actuacions Urbanes (SMHAUSA). Els treballs previs, ja fa una colla d'anys, apuntaven de manera incipient que a la finca de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil també hi havia romans. Una primera fase d'intervenció ho confirma, i finalment es du a terme l'excavació en extensió de tot el solar. La causa és el decret del 1966 en què la Part Alta era declarada conjunt històric i que establia que, en tot el subsol del terme municipal, «se complirà rigurosamente lo legislado en materia de excavaciones arqueológicas» (BOE, 22 de març de 1966).

Excavar en un entorn urbà complex és una inversió de diners i de temps, i un compromís per a les parts compromeses, des de les institucions —aquí SMHAUSA, l'Ajuntament de Tarragona i el Departament de Cultura de la Generalitat— fins a també els tècnics implicats: els arqueòlegs professionals que reben els encàrrecs de feina, els funcionaris de les administracions, els arquitectes, els enginyers de la construcció i altres especialistes encarregats de la redacció i adaptació dels projectes. I també l'empresa cons-

tructora, que haurà de sotmetre's als requeriments acordats per a la protecció de les restes.

També s'acompleix la part potser més tòpica i onerosa de la cadena de la intervenció en el patrimoni arqueològic: excavació, redacció de la memòria arqueològica i gestió de les restes, ja que s'ha d'edificar un immoble d'habitatges. Però això són les baules centrals d'aquesta sèrie, que és més llarga i que comença amb la previsió del risc arqueològic, que en el cas de Tarragona inclou tot el terme municipal, d'acord amb el decret del 1966 esmentat: «se complirà rigurosamente lo legislado». D'aquí parteix l'axioma que el subsol del terme municipal és tot sencer zona arqueològica, un aspecte que certament cal reestudiar en alguns espais de la perifèria, al centre urbà i en altres punts. Però el valor patrimonial és indiscutible.

En segon lloc, tenim la gestió de l'expedient, tant de l'obra com dels treballs arqueològics previs necessaris. I en això cal confessar que n'hem après i força, tots plegats. Ja fa molts anys que ha passat a la història fer els treballs a cuitacorrents just abans de començar les obres; i ja no diguem quan ni es feien. La qüestió és que a Tarragona no es dona cap llicència d'obres sense que hi hagi una excavació arqueològica prèvia

que tingui la suficient amplitud i profunditat per proporcionar la informació necessària, des d'unes rases fins a una intervenció en extensió.

Després vindrà l'adaptació del projecte a la conservació de les restes, el seu cobriment o la seva recuperació en espais arqueològics *ad hoc*. Precisament, és un tema en el qual cal avançar, com tots sabem, i cercar fórmules a satisfacció de tothom que permetin no solament la contemplació i adequació de determinats elements patrimonials, sinó també el seu correcte manteniment. Aquí s'ha de tenir present que els recursos són els que són i que de vegades és més sostenible i respectuós cobrir les romanalles que no pas deixar-les a la vista i que siguin objecte no solament de les inclemències, sinó també de l'incivisme.

Però la cadena continua i és on sovint la cosa no acaba de perfilar-se del tot. D'acord amb la normativa vigent, els arqueòlegs directors de les intervencions han de lliurar, dins el termini i en la forma escaient, els informes i les memòries dels seus treballs. Ara és quan cal recordar que les excavacions arqueològiques estan subjectes al marc legal d'obligat compliment, com és la Llei 9/1993, del Patrimoni Cultural Català, i el Decret 78/2002, del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic. Dos documents que ja tenen força anys i que són objecte de revisió, com es veu actualment en la llei, però que s'han de complir.

El decret deixa clar que, per tenir permís d'intervenció arqueològica, cal un arqueòleg amb la corresponent titulació universitària, especialitzat en el període cronològic corresponent, i si cal també un antropòleg físic en el cas dels espais funeraris. A més, s'han de presentar els informes dels treballs, cosa especialment important a l'hora d'avaluar la incidència dels projectes urbans com el de López Peláez, 1.

Entra en joc una cosa tan senzilla com contundent: la superposició dels plànols arqueològics —plantes, seccions, alçats— amb els dels projectes. És llavors quan es veu clarament la incidència i la dialèctica entre les restes i la proposta. Afinar al màxim, precisió topogràfica i cronològica i expertesa a l'hora de fonamentar, redistribuir els espais, són qüestions essencials que no es resolen tan fàcilment. El debat, el diàleg entre totes les parts, és essencial i garantia d'èxit perquè el projecte sigui aprovat per la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural i després tingui la llicència d'obres.

Però és que a més s'ha de presentar la memòria dels treballs realitzats, i per a això hi ha fins a dos anys. Una memòria és un document regulat. Es tracta d'una explicació exhaustiva de la feina feta, que va des dels antecedents fins a les conclusions científiques; i a

més, tots els plànols, totes les descripcions de murs, paviments, estrats, unitats negatives (és a dir, pous, rases, clots...), enterraments, amb les corresponents fotografies convenientment descrites, i al final de tot l'estudi dels materials arqueològics més significatius.

Hi afegim encara la veritable creu d'una memòria: els inventaris de materials. Llargues llistes en fulls de càlcul o bases de dades, en què s'inventarien totes les troballes, és a dir, tots els bocins de terrissa (que poden ser milers), ossos, estucs, fragments de pedres treballades, monedes... I si cal, fer els primers treballs de conservació i restauració perquè, després de dormir uns quants segles sota terra, aquests objectes han de tenir la seva cura corresponent.

És la part que no veu gairebé ningú excepte els arqueòlegs i que té un doble patiment: de vegades els recursos per tancar els inventaris de les memòries justegen —per dir-ho suaument—, i si no es presenten les memòries i són acceptades per les administracions competents, el director de l'excavació potser no cobra i, per postres, queda inhabilitat. Per això no podrà dirigir més excavacions arqueològiques fins que no lliuri la memòria preceptiva. I dos anys passen de pressa quan encadenes una excavació amb una altra. *Dura lex sed lex*.

La majoria de memòries es lliuren, és clar, si no els directors no podrien fer la seva feina. Però també s'han donat casos en què no ha estat possible per causes múltiples. Per exemple, que l'arqueòleg deixi la professió per dedicar-se a feines econòmicament més satisfactòries (cosa, per desgràcia, molt comuna per la constant precarització de la professió); o que la companyia que ha contractat l'arqueòleg hagi fet fallida o s'hagi dissolt. El tema és cruel: l'empresa és qui contracta el tècnic director, però el permís d'intervenció no va a nom de l'empresa sinó del professional. Llavors, el funcionament o les dinàmiques empresarials del sector no poques vegades han provocat problemes en els arqueòlegs, que un cop deixen de formar part de l'empresa (o aquesta desapareix) no tenen accés a la totalitat de la informació necessària per enllestir memòries. Un drama.

Però bé, tornem a la situació normal: es lliura la memòria dins el termini i en la forma escaient i els materials es dipositen, com també diu la llei, en el corresponent museu que dictamini l'administració competent. I llavors què?

La memòria passa a formar part del corresponent expedient administratiu i queda arxivada. La resposta immediata és pensar que no la veurem mai més, ni la podrà mirar ningú mai més. Anem a pams. En primer lloc —i l'esforç no és petit per als tècnics funcionaris—, es revisa, i si cal ha de ser rectificada; i si no és

correcta, es retorna i el director no en queda deslliurat fins que es corregeix. En segon lloc, és de consulta pública, més encara quan és lliurada a l'administració. La Generalitat de Catalunya ja fa uns quants anys que fa l'esforç de digitalitzar memòries i informes i els posa a disposició des del repositori <calaix.cat>; a més, l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya és consultable en línia (<<https://invarque.cultura.gencat.cat/simple-search>>). En aquesta línia, l'Ajuntament de Tarragona està treballant en el seu geoportall i la posada a disposició d'informes i memòries no solament dels seus treballs arqueològics sinó també de projectes, estudis, etc., com ja es veu, per exemple, amb el Catàleg de Béns Immobles de les Normes de Planejament Urbanístic (<https://seu.tarragona.cat/sta/CarpetaPublic/doEvent?APP_CODE=STA&PAGE_CODE=PTS2_PLA_GENERAL_VIGENT>) o altres documents compartits amb la Generalitat de Catalunya, com el Pla director per a la restauració de les muralles de Tarragona (<<https://calaix.gencat.cat/handle/10687/230920#page=1>>) i la *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, aquesta en col·laboració amb l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) (<<https://icac.cat/serveis/publicacions/llibre/planimetria-arqueologica-de-tarraco/>>).

I encara falten més baules per acabar de completar la cadena. Una és donar a conèixer els resultats a la ciutadania. No solament parlem de premsa i mitjans de comunicació, de xarxes socials, etc. El text d'un missatge dona per al que dona: 280 caràcters. És important fer xerrades de divulgació, de socialització dels resultats, visites a les intervencions i les excavacions com es va fer en el seu moment a López Peláez, 1. Aquí cal fer un advertiment: no va ser una visita oberta al públic en general, ja que una excavació arqueològica té el funcionament d'una obra pel que fa a riscos i la concurrència pública, doncs, es fa complicada. Llavors, la dificultat se supera amb l'explicació *in situ* als mitjans de comunicació i la corresponent difusió. I també amb xerrades i conferències, com la que es va efectuar a la Tribuna d'Arqueologia 2019-2020, el 8 de maig de 2020 («Excavació arqueològica al carrer López Peláez, 1 de Tarragona (Tàrragonès). Noves dades sobre l'ocupació suburbana de la ciutat de Tàrraco entre l'Altimperi i la Tardana Antiguitat», <<https://tribunadarqueologia.blog.gencat.cat/2020/05/08/propere-conferencia-de-la-tribuna-darqueologia-2019-2020-en-linia-excavacio-arqueologica-al-carrer-lopez-pelaez-1-de-tarragona-tarragones-noves-dades-sobre-la-ocupacio-suburbana/>>).

Cal que els resultats dels treballs, de manera conjunta o en els aspectes més significatius, es posin a disposició de la comunitat científica i professional, ja que no oblidem que una excavació arqueològica és una intervenció d'investigació històrica sovint finançada

amb diner públic, com és el cas que ens ocupa. Això implica dues conseqüències.

La primera és el concurs de professionals especialistes: ceràmica, epigrafia, escultura, vidre, pintures parietals, zooarqueologia o antropologia física, i si calen, datacions i anàlisis, com també la topografia o la restauració. Vol dir treball interdisciplinari, coordinació i recursos, ja que parlem, no ho oblidem, d'activitats professionals d'alta especialització. Es tracta d'experts amb trajectòria acadèmica i laboral que a final de mes també han de pagar factures, sabates o la quota de treballadors autònoms. I, francament, els emoluments haurien de millorar-se d'acord amb el que haurien de percebre els titulats universitaris.

Es diu això també en defensa del món professional de l'arqueologia, que va des del funcionari públic fins a l'empresa que ofereix els seus serveis. I sobretot dels autònoms que, de forma personal o al servei de tercers, mantenen encara viva la flama de la professió i la professionalitat. No són poques les vegades que des d'algun sector força indocumentat (per no dir una altra cosa) acusa els professionals d'excavar malament, de presentar memòries «administratives» i no científiques o, senzillament, de sucumbir a les pressions de promotors i administracions i del mercat urbanístic.

La realitat és molt més clara i dual. Primer, no hi ha memòries administratives i memòries científiques: hi ha memòries ben fetes i memòries mal fetes. Segon, les memòries, siguin elaborades per professionals, per empreses o per acadèmics, tenen uns objectius ben concrets; si no, llegiu el citat Decret 78/2002. Tercer, no són projectes d'investigació purament científica (que, per cert, també han d'ajustar-se a pressupostos, objectius, terminis i resultats). Quart, les memòries són signades per professionals que són titulats universitaris i que a més, en la immensa majoria dels casos, malden per formar-se —de manera reglada o no, però constant— i estar al dia dels darrers avenços.

Finalment, cal dir que gran part de les intervencions arqueològiques no són pas d'actuacions programades i vinculades a projectes científics, sinó que venen de l'arqueologia preventiva associada a l'urbanisme, l'obra pública i la intervenció en el patrimoni. Els resultats científics, que són objecte de publicacions, s'obtenen majoritàriament fora d'horari laboral, per compromís dels professionals i gairebé sempre amb zero suport econòmic. I precisament són la base principal de l'avenç en el coneixement que tenim de l'arqueologia del país.

En això s'inclouen els inventaris de patrimoni arqueològic, paleontològic i arquitectònic, la recerca en els fons de museus, etc. I és aquí on hem d'aplaudir el Pla de recerca del Servei d'Arqueologia de la Generalitat,

que precisament dona especial suport a centres d'estudi, equips professionals i museus locals, i també als equips acadèmics.

I la segona conseqüència és que els resultats científics s'han de posar en comú i fer públics a través d'articles en congressos, revistes especialitzades o monografies com aquesta. I per acabar, cal valorar-los i exposar-los. En el cas de les excavacions de López Peláez, 1, una vegada estudiades les restes, quedava clar que corresponia tornar-les a cobrir de manera correcta i deixar-hi un accés per als especialistes a la zona de la font romana. Les condicions de les restes, com tampoc les d'accés, no són les idònies per generar un es-

pai de concurrència pública, ni tampoc és sostenible generar un centre museïtzat. Però els simpàtics caps de mula de bronze, els *fulcra* que van ser descoberts i restaurats, es van exposar temporalment al Museu d'Història de Tarragona. Ara es poden veure a l'exposició del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona al Tinglado 4 del Moll de Costa, a l'espera de la reobertura de la nova museïtzació de la plaça del Rei. Queda una mica lluny, però cada dia que passa és un de menys per a la seva inauguració.

En conclusió, podem afirmar que, en el cas de les excavacions de López Peláez, 1, es pot rebre l'*honesta missio*.

ISBN 978-84-129544-7-0

